

КРАЄЗНАВСТВО

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у квітні 1927 року Українським комітетом краєзнавства
Репресований у 1930 році
Відроджений 1993 року з ініціативи Національної спілки краєзнавців України

1-2 (114-115)'2021

Головний редактор

Олександр Реєнт

Редакційна колегія:

Олег Бажан

(перший заступник
головного редактора)

Лариса Синявська

(заступник
головного редактора)

Дмитрій Ніколайчук

(відповідальний секретар)

Богдан Андрусин

Геннадій Бондаренко

Володимир Великочий

Людмила Вовчук

Сергій Гальчак

Олександр Гончаров

Олександр Гуржій

Володимир Дмитрук

Олександр Добржанський

Олександр Завальнюк

Матеуш Каміонка

Андрій Королько

Михайло Косило

Віктор Коцур

Олександр Лисенко

Руслана Маньковська

Наталія Мех

Володимир Милько

Ірина Петренко

Олег Рафальський

Олександр Рубльов

Григорій Савченко

Ганна Скрипник

Валерій Смолій

Юрій Стецик

Сергій Шумил

Засновники:

Національна спілка

краєзнавців України

Інститут історії України

НАН України

ISSN 2222-5250

ЗМІСТ

Історія України у світлі регіональних досліджень

Ярослава Верменич (м. Київ). Територіально-структурні процеси в Україні у контексті теорій регіоналізму 6

Тарас Вінцовський (м. Одеса). Єврейські громади Таврійської губернії в революції 1917 року: суспільно-політичні аспекти діяльності (за матеріалами сімферопольської газети «Южные ведомости») ... 17

Краєзнавство в особах

Любомира Федунішин (м. Буритин). Іван Кривецький в історико-культурному житті Львова 30

Ірина Петренко (м. Полтава). Фундаментальне енциклопедичне видання «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область» і участь у ньому історикіні Віри Жук (1928-2008) 40

Регіональні аспекти історичної демографії

Марія Пелих (м. Полтава). «От старости дряхла»: літні люди серед сільського населення Гетьманщини в другій половині XVIII століття (історико-демографічний аналіз) 50

Медичне краєзнавство: суть та науково-дослідницький потенціал

Ганна Демочко (м. Харків). Сучасний стан методології та історіографії медичних персоналій: харківський вимір 58

Джерела та біографічні студії

Олександр Реєнт, Олександр Сердюк (м. Київ). Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна 74

Олег Бажан (м. Київ), Вадим Золотарьов (м. Харків). «... Я виконував саму чорну роботу в ЧК» (Соломон Соломонович Брук) 83

Національна спілка краєзнавців України: панорама сучасного життя

- Олександр Гончаров (м. Київ).* «Треті киевознавчі читання: історія та етнокультура» 106
- Засідання круглого столу, присвяченого 460-й річниці створення «Пересопницького Євангелія» (Переяслав, 5 лютого 2021 р.) 110
- Володимир Милько (м. Київ).* Робота Президії Національної спілки краєзнавців України в умовах карантину (осінь 2020 – весна 2021) .. 112
- Галина Кязимова (м. Одеса).* VIII міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса, 4, 14 червня 2021 р.) 118

Огляди

- Леся Іванченко (м. Київ), Ірина Зіборова (м. Київ).* Історики проти фейків 124
- Валентин Лазуренко (м. Черкаси).* Усипальниця Гетьмана України Богдана Хмельницького в Суботові має свою написану історію 137
- Валерій Островський (м. Івано-Франківськ).* Петро Шелест. Час для наукового осмислення 139

In memoriam

- Пішов з життя літописець рідного краю (Віталій Миколайович Григор'єв) 144
- Був завжди на варті народних святинь (Анатолій Андрійович Ситник) 147

Рекомендовано до друку
Вченою радою Інституту
історії України НАН
України (протокол № 4
від 25 червня 2020 р.)

Журнал зареєстровано
Міністерством юстиції
України (Свідоцтво про
державну реєстрацію
друкованого засобу масової
інформації – серія
КВ № 10373
від 08.09.2005 р.)

Журнал включено до бази
даних Google Scholar, Slavic
Humanities Index, Україн-
ніка наукова, РИНЦ

Усі права застережені.
Передрук дозволено тіль-
ки за згодою редколегії.

Адреса редакції:
01001, м. Київ-1,
вул. М. Грушевського, 4,
кім. 212
тел.: 278-02-38, 279-13-88

E-mail:
bazhanclio@ukr.net
Електронна версія:
www.history.org.ua
www.nbu.gov.ua
www.nsku.org.ua

© Національна спілка
краєзнавців України, 2020
© Інститут історії України
НАН України, 2020

CONTENTS

Ukrainian Landmark Studies: traditions, experience, perspectives

- Yaroslava Vermenych (Kyiv)*. Territorial and structural processes in Ukraine in the context of theories of regionalism 6
- Taras Vintskovs'kyi (Odesa). Jewish communities of the Tavriya province in the revolution of 1917: social and political aspects of activity (according to the materials of the Simferopol newspaper "Yuzhnye Vedomosti") 17

Local Lore Studies in Persons

- Liubomyra Fedynyshyn (Burshtyn)*. Ivan Krevetskyi in the historical and cultural life of Lviv 30
- Iryna Petrenko (Poltava)*. Fundamental encyclopaedic publication "History of cities and villages of the USSR. Poltava Region" and historian ViraZhuk (1928-2008) 40

Regional aspects of historic demography

- Mariia Pelykh (Poltava)*. Elderly people among the rural population of the Hetmanate in the second half of the XVIIIth century (historical and demographic analysis) 50

Medical Local Lore Studies: its essence and scientific and research potential

- Hanna Demochko (Kharkiv)*. Current state of medical personalia methodology and historiography: Kharkiv Dimension 58

Sources and Biographic Studios

- Oleksandr Reient, Alexander Serdyuk (Kyiv)*. The black hundred movement in the Russian empire in the early twentieth century and during the First World war and Ukraine 74
- Oleh Bazhan (Kyiv), Vadym Zolotaryov (Kharkiv)*. "... I did the dirtiest work in the CHEKA" (Solomon Solomonovych Bruk) 83

National Union of Local Lore Researchers of Ukraine: Panorama of Modern Life

- Oleksandr Honcharov (Kyiv). "The Third Kyiv studies readings: history and ethno-culture" 106
- Round-table discussion devoted to the 460th anniversary of creating the "Peresopnytsia Gospel" (Pereyaslav, 5 February, 2021) 110

На першій сторінці
обкладинки фото періоду
Першої світової війни

Volodymyr Mylko (Kyiv). Work of the Presidium of the National Union of Local Lore Researchers of Ukraine in quarantine conditions (autumn 2020 - spring 2021) 112

Halyna Kiazymova (Odesa). VIII International Scientific Conference “South of Ukraine: Ethno historical, Linguistic, Cultural and Religious Dimensions” (Odesa, 14, June, 2021) 118

Reviews

Lesia Ivanchenko (Kyiv), Iryna Ziborova (Kyiv). Historians against fakes 124

Valentyn Lazurenko (Cherkasy). The Hetman of Ukraine Bohdan Khmelnytsky’s tomb in Subotov has its own written history 137

Valeriy Ostrovskiy (Ivano-Frankivsk). Petro Shelest. The time for scientific reconsideration 139

In memoriam

The chronicler of the native land (Vitaliy Mykolaiovych Hryhoriev) died 144

He was always on guard of national shrines (Anatoliy Andriyovych Sytnyk) 147

**Історія України
у світлі регіональних
досліджень**

УДК 323.174:327.39 “XX/XXI ст.”

Ярослава Верменич (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,
завідувач відділу історичної регіоналістики

Інституту історії України НАН України

E-mail: verrosla@gmail.com

ORCID: [0000-0002-4445-9492](https://orcid.org/0000-0002-4445-9492)

Територіально-структурні процеси в Україні у контексті теорій регіоналізму

Мета статті полягає у необхідності осмислення історичних витоків регіональної поляризації в Україні в основі якої перебуває складна взаємодія різноманітних регіоноутворюючих чинників – геополітичних, етноісторичних, мовно-культурних, релігійних. Вбачається доцільним довести, що процеси глобалізації та інтеграції не лише супроводяться такими ж потужними проявами регіоналізації та локалізації, але й своєрідно переплітаються з ними, утворюючи інноваційні мережі й нові проблемні поля. **Наукові підходи** базуються на застосуванні методологічних засад дослідження циклічності політико-географічних змін територіальної еволюції держави та їх впливі на геополітичні процеси в Україні. Пріоритетним у науковому пошуку виявився принцип антропологізму, відповідно до якого увага зосереджується на менталітеті людей, символах і цінностях, в основі яких найчастіше лежать регіональні відмінності. **Наукова новизна** статті визначається акцентуванням уваги на необхідності обов'язкового врахування дихотомії глобальних доцентрових і регіональних відцентрових процесів в контексті формування концептуальних засад та вироблення стратегічних домінант регіонального розвитку. В контексті теорій регіоналізму запропоновані методологічні підходи до удосконалення сучасної регіональної політики, наголошено на ролі регіоналістики в осмисленні регіональних проблем та моделюванні оптимального регіонального устрою. **Висновки.** Концептуалізація історичної регіоналістики створила «горизонтальний» вимір соціо-гуманітарних досліджень, який передбачає розгляд суспільства у вигляді сукупності територіально-структурованих одиниць з сутнісними характеристиками та ознаками, що піддаються порівнянню і ранжуванню відповідно до просторової шкали. Під таким кутом зору регіони вивчаються і як об'єкти регіональної політики центру, і як унікальні, постійно видозмінювані суб'єкти, які самі себе “вибудовують” і створюють власні просторові образи. Завдання формування загальноєвропейського простору, в який прагне увійти Україна, ставлять високі вимоги щодо вироблення універсальної теорії регіоналістики і її модифікованих з урахуванням місцевих особливостей варіантів, уважного осмислення не лише реалій сучасного регіонального поділу праці, але й історичного підґрунтя регіоналізації. Нове осмислення територіальності – з відтворенням у певних просторових межах специфічних особливостей соціального й культурного простору, з особливим акцентом на співвідношенні центральності та периферійності – є запорукою переміщення фокусу регіональної аналітики від лінійних підходів до визнання асиметричності і асинхронності просторового розвитку, самоцінності території не як фону, а як активного чинника соціальних трансформацій.

Ключові слова: територіальна структура, соціокультурний простір, регіоналістика, теорії регіоналізму, геополітичні процеси, регіональна політика, ментальність.

Yaroslava Vermenych (Kyiv)

Doctor of Historical Sciences, Professor,

Head of the department of historical regionalism

Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine

E-mail: verrosla@gmail.com

ORCID: [0000-0002-4445-9492](https://orcid.org/0000-0002-4445-9492)

Territorial and structural processes in Ukraine in the context of theories of regionalism

The purpose of the article is the need to comprehend the historical origins of regional polarization in Ukraine, which is based on the complex interaction of various regional factors – geopolitical, ethnohistorical, linguistic, cultural, religious. It is considered appropriate to prove that the processes of globalization and integration are not only accompanied by the same powerful manifestations of regionalization and localization, but also intertwine with them, forming innovative networks and new problem fields. Scientific approaches are based on the application of methodological principles of studying the cyclical nature of political and geographical changes in the territorial evolution of the state and their impact on geopolitical processes in Ukraine. Priority in the scientific search was the principle of anthropology, according to which attention is focused on the mentality of people, symbols and values, which are often based on regional differences. The scientific novelty of the article is determined by emphasizing the need to take into account the dichotomy of global centripetal and regional centrifugal processes in the context of forming conceptual foundations and developing strategic dominants of regional development. In the context of theories of regionalism, methodological approaches to the improvement of modern regional policy are proposed, the role of regionalism in understanding regional problems and modeling the optimal regional system is emphasized. Conclusions. The conceptualization of historical regionalism has created a “horizontal” dimension of socio-humanitarian research, which involves the consideration of society as a set of territorially structured units with essential characteristics and features that can be compared and ranked according to the spatial scale. From this point of view, the regions are studied both as objects of the regional policy of the center, and as unique, constantly changing subjects who “build” themselves and create their own spatial images. The task of forming a common European space, which Ukraine seeks to enter, places high demands on the development of a universal theory of regionalism and its modified options taking into account local peculiarities, careful understanding not only of the realities of modern regional division of labor but also the historical basis of regionalization. A new understanding of territoriality – with the reproduction within certain spatial boundaries of specific features of social and cultural space – is the key to shifting the focus of regional analytics from linear approaches to recognizing asymmetry and asynchrony of spatial development, self-worth of the territory not as a background, but as an active factor of social transformations.

Key words: territorial structure, sociocultural space, regional studies, theories of regionalism, geopolitical processes, regional policy, mentality.

Загострення турбулентності сучасного світу спричиняє помітну актуалізацію проблеми співвідношення глобалізму й регіоналізму. Зазвичай глобалізм розглядається як ідеологія глобалізації, неоліберальна модель останньої, орієнтована на уніфікацію життєвих світів і поширення західних стандартів. Саме на цих принципах формуються підвалини сучасної геополітики. Але на наших очах відбувається становлення як мінімум чотирьох глобальних полюсів – європейського, американського, близькосхідного й азійсько-тихоокеанського. Цікаво, що моделі «великих регіонів» вибудовуються на основі подібного членування світового простору. Тому глобалізм і регіоналізм доцільно розглядати не стільки як антиподи, скільки як взаємодоповнювані категорії. Власне, ці дві конкуруючі форми модернізації однаковою мірою визначають контури сучасного суспільного простору.

Загальна тенденція впливу глобалізації на світ-системну структуру полягає у збільшенні потенціалу взаємопов'язаності й взаємозалежності. Частково стертими виявляються грані між внутрішнім й зовнішнім просторами держав, а відтак, і між внутрішньою та зовнішньою політикою. Зустрічні потоки інноваційності й інерційності, стандартизації й культурної диференціації створюють неповторну палітру міжцивілізаційних обмінів і взаємовпливів – із відповідним розширенням «простору можливостей». У зовсім новому вимірі постає проблема взаємодії простору-часу, створюючи «ризик різночасовості», у зв'язку з чим цілком обґрунтованими визнаються сучасні підходи до дослідження генетико-еволюційного розвитку національних держав на основі усвідомлення «залежності від пройденого шляху».¹ Суспільство в будь-якому разі є заручником попередніх стадій свого розвитку. При цьому

¹ North D. Institutions, institutional change and economic performance. – New York, 1991.

регіональна специфіка завжди доповнюється міжрегіональними спільними рисами, а регіональна диференціація формується історично, в руслі еволюції та трансформації усього культурного простору країни – суперечливого, але єдиного. Культурний код регіону знаходиться у прямій залежності від стану збереженості історичної й духовної спадщини, традицій, пов'язаних із національними особливостями способу життя й соціальної поведінки, історичного минулого країни.

Україна у контексті глобалізації має доволі непоказний вигляд. Перейти у розряд «глобалізованих держав» їй заважають, окрім збройного конфлікту, розшарування суспільства, високий ступінь корупції й «тонізації» економіки, диспропорції регіонального розвитку, різні орієнтири регіоналізації за вектором «Схід – Захід» тощо. А також відсутність належної взаємодії між владою і громадянським суспільством. Натомість Україна являє собою ідеальний об'єкт для практичної перевірки теорій регіоналізму. Сформувавшись на стику трьох цивілізацій – західної, православної та ісламської, вона зіткнулася із проявами регіоналізму раніше, ніж встигла сформувати власну державність.

Територіальна еволюція України відзначається стадіально-циклічним характером політико-географічних змін. Циклічність пов'язана з чергуванням територіального розширення та стискування, особливо на західних і південно-західних рубежах. Для часів Київської Русі притаманна тенденція розширення, далі почався процес стискування і розпорошення у складі сусідніх держав. Новий етап розширення української території був пов'язаний із геополітичними змінами кінця XVIII ст. у Східній і Центральній Європі, зокрема поділами Польщі, а новий етап стискування – з розчленуванням земель України на початку XX ст. між СРСР, Польщею, Чехословаччиною, Румунією. Саме ці чергування розширення і стискування і створили історико-географічну «концентричність» сучасної України.

Нині, щоб уявити собі межі політичного простору України в історичній ретроспективі, доводиться вдаватися до певної модернізації, навіть провіденціалізації історичного процесу, представляючи як певну цілісність те, що не було нею упродовж віків. Витоки розмежу-

вання двох частин України зазвичай пов'язують з польсько-московським суперництвом і Переяславськими угодами. Соціологи вважають, що джерела регіональної диференціації глибші. За О.Вишняком, практично лінія розмежування двох політичних типів регіонів сягає часів Інґварсонів та Гедимінасів і йде уздовж кордонів Русі (Київська, Чернігівська, Галицько-Волинська землі) та Степу за датської династії Інґварсонів X–XIII століть або кордонів Великого Князівства Литовського та Кримського ханства XIV–XV століть. Це приблизна межа між автотонними українськими землями, освоєними предками українців понад тисячоліття тому, і землями нового освоєння, де українці живуть упродовж останніх трьох століть². У різних частинах України сформувалися багато в чому відмінні ментальні структури, ціннісні пріоритети, особливості політичної культури. Не менше важило те, що українські частини спочатку трьох, а потім двох імперій жили в різному просторі і в різному часі; більше того, вони часто потрапляли в ситуацію об'єктів, за які велася збройна боротьба. Життя на «межі», у зоні постійних конфліктів, формувало стереотипистабільної боєготовності, з одного боку, івиживання в екстремальних умовах, з іншого. Звідси велика роль воєнізованих формувань, схильність до анархії; звідси ж і велика рухливість населення, яка зробила міграції й колонізаційні переміщення важливою ознакою способу життя.

Регіональний чинник за таких умов став системоутворюючим стрижнем, який справляв вирішальний вплив на «просторовий» вимір локальної історії. Не випадково в українській історіографії час від часу зринають ідеї визначення його як домінанти формування загальнонаціонального наративу. Такий, територіальний у своїй основі, підхід дав би змогу органічно вписати у контекст історії України, приміром, історію Кримського ханства чи тих земель, які в різні часи були відторгнуті від українського етнічного масиву. А також простежити довготермінові наслідки геополітичних впливів на різні частини майбутньої України, які зумовлюють її нинішню регіональну строкатість.

Очевидно, однак, що без усвідомлення глибинних витоків українського регіоналізму неможливо відтворити ані адекватну картину минулого українських земель, ані етапи національного

² Субкультурна варіативність українського соціуму. – К., 2010. – С. 197.

самостворення у рамках двох останніх століть. Одне лиш «зняття» фактора порубіжності із південного регіону перетворило ареал кочівництва й запустіння у потужну базу промислового розвитку. Могутні процеси урбанізації забезпечили зовсім нове обличчя Нижнього Подніпров'я й Причорномор'я, величезні поклади кам'яного вугілля створили феномен Донбасу, найбільшим містом Півдня Росії стала Одеса. Ці процеси не тільки змінили вісь традиційного територіального розселення на українській етнічній території (ареали міського розселення змістилися на схід і південь), але й спричинили своєрідну «деетнізацію» новоосвоєного регіону. В міру посилення російських впливів на південному сході вони виразно слабшали у Галичині. Це стимулювало інтеграційні зусилля організованого українства в обох частинах України. Але вони виявилися недостатніми для консолідації українців навколо ідеї самостійного політичного існування; ідеї федерації й незалежності за умов гострих революційних катаклізмів все ж програвали на фоні ідеології «єдиненеділімства». Зросійщені міста якщо й підтримували ідеї автономізму, то без українського фундаменту.

Більшовики, яким вдалося використати ідеї централізму для відновлення єдності колишньої імперії, до регіоналізму виявляли амбівалентне ставлення. Під час української революції вони жорстко викоринювали регіоналістські прояви у «нелояльних» до них територіях і не мали нічого проти радянських маріонеткових республік. Після її завершення була зроблена ставка на жорстку централізацію всередині правлячої партії і на своєрідний квазіфедералізм у державному будівництві. Зрештою старі принципи районування були відкинуті, але серія територіальних реформ 1920 – 1930-х рр., що проводилися під гаслами «розукрупнення», звелася практично до реанімації губернської структури з новими назвами адміністративно-територіальних одиниць. Уведення етнічного принципу у конструкцію державного будівництва створило для більшовиків чимало утруднень і зрештою зумовило крах усього соціалістичного експерименту. Якщо додати до цього, що інтеграція західноукраїнських земель в радянську систему відбувалася менш як у півстолітньому часовому діапазоні і не без помітних ускладнень, можна

загалом поділити погляд багатьох фахівців на український регіоналізм як на «стан культурно-політичної поляризованості»³.

Система територіальної організації в Україні являє собою доситьаморфну цілісність, на стан якої виразно впливають консервативні рудименти далекого минулого, відлуння колишньої розчленованості, «революційних» експериментів радянської доби, наслідки протистояння регіональних еліт. Сучасні політичні події вже вкотре підтвердили, що регіональна поляризація в Україні є довгостроковим чинником і що протистояння Сходу і Заходу – реальність, з якою владні структури повинні рахуватися постійно. Регіональні еліти віддають перевагу різним стандартам націєбудівництва, мають відмінні зовнішні орієнтації. Регіональна біполярність виявляється і в різних оцінках минулого, у виборі полі- чи моноетнічної моделі національних відносин. Найгірше те, що ця біполярність часто відіграє роль розмінної монети у політичних іграх і від того має тенденцію до посилення.

Найглибша основа цієї поляризації – соціально-економічна строкатість, інфраструктурна різнорівневність, серйозні диспропорції у рівнях людського розвитку. За обсягом валової доданої вартості та розміром середньої заробітної плати-показники між регіонами суттєво різняться. Звідси високий ступінь соціального відторгнення у найменш урбанізованих областях, скорочення зайнятості, високі цифри міграційної активності тощо. Всі ці перекося виникли, зрозуміло, не сьогодні; більшість з них є результатом складної геополітичної гри, в епіцентрі якої Україна опинялася у різні періоди свого буття. Складна взаємодія регіоноутворюючих чинників – геополітичних, етноісторичних, мовно-культурних, релігійних, з одного боку, і господарсько-економічних, політичних, демографічних, екологічних, з другого – зумовила специфічний, обтяжений «оборонно-захисними» тенденціями, тип внутрірегіональних і порівняну слабкість «горизонтальних» міжрегіональних зв'язків. Внаслідок бездержавності і розчленованості України вертикаль «центр–регіон» визначала характер цих останніх значно більшою мірою, ніж природний міжрегіональний обмін ресурсами і культурними надбаннями.

Не випадково саме теорії центр-периферійних відносин, зокрема центр-периферійні кон-

³ Колодій А. Український регіоналізм як стан культурно-політичної поляризованості // Агора. - Вип. 3. - К., 2006. - С. 69-91.

цепції С.Роккана та І.Валлерстайна справили помітний вплив на розвиток вітчизняної регіоналістики. За Т.Татаренко, відповідно до моделі С.Роккана при дослідженні процесів регіоналізації в Україні можуть бути виділені такі напрями: структуризація політичного простору на центр («пояс міст») і периферію; поділ території на внутрішню і зовнішню, тобто на «регіони – фаворити» з індустріально-культурними центрами і «регіони – аутсайтери»; аналіз периферії як елемента політичного процесу. Звертаючи увагу на ті процеси розвитку регіональної просторової політичної системи, які стали наслідком завоювань, приєднань і втрат, виникнення та зникнення локалітетів, дослідниця розглядає регіональну конгруентність як віддзеркалення балансу сил регіональних фрагментацій та інтеграції. Особливо наголошується на доцільності використання моделі «центр – периферія» при дослідженні політичного районування й електоральної географії. За браком розробленої сітки політичних регіонів України орієнтуватися доводиться на економічні регіони – з врахуванням їх політичної значимості і каналів доступу до влади⁴.

Економісти при дослідженні територіально-структурних процесів звертають увагу насамперед на виниклі в процесі еволюції соціально-економічні диспаритети, що порушують пропорційність структури господарства. Понятійний тезаурус при цьому доволі різноманітний. М.Долішній наводить (із зазначенням авторства) такий ряд споріднених термінів: диференціація, асиметрія, диспропорція, нерівності (нерівномірності), регіональна поляризація, регіональні відмінності. Всі вони тією чи іншою мірою фігурують і при аналізі різних аспектів адміністративно-територіального устрою. Передача схожих за змістом понять за допомогою різних термінів не йде на користь науковому пізнанню; пошук універсального терміну для характеристики територіальної нерівності у регіональному розвитку уявляється М.Долішньому важливим⁵. Але термін «диспропорція», якому він віддає перевагу, на наш погляд, є менш продуктивним у вказаному сенсі, ніж термін «асиметрія».

С.Злупко, який запропонував своє бачення системології як методологічної основи регіоналістики, наголошує на двох важливих моментах.

По-перше, на тому, що хоч як розглядати регіон – з точки зору пріоритетності географічно-природоресурсного чи інноваційно-технологічного фактора – людина завжди має лишатися в епіцентрі регіональної системи. По-друге, ця система не є замкнутою – вона взаємодіє з іншими горизонтальними й вертикальними системами і разом з ними творить органічну єдність. Взаємодія людини й довкілля ніколи не була статичною. У процесі господарювання істотно змінювалися якісні параметри базових компонентів довкілля, а разом з ними змінювалася й сама людина⁶. Для дослідження регіональної структури України цей підхід відкриває чималі евристичні можливості. Адже на кожному історичному етапі та чи інша конфігурація зовнішніх і внутрішніх кордонів виступає маркером, який визначає відносини вертикальної і горизонтальної економічної і політичної взаємозалежності, як і параметри культурних ідентифікацій.

Як наслідок неувagi радянської системи до проблем ментальності і “горизонтальних” зв’язків слід розглядати і той факт, що регіональна наука в Україні надто довго існувала переважно в рамках економічної географії; що ж до проблем культурної самоідентифікації регіонів, то вони і донині рідко стають об’єктами спеціальних наукових досліджень. Зате навколонукова публіцистика, створивши міф “двох Україн”, незважаючи на шквал критики, посилено його експлуатує. Визнаючи наявність специфічної, притаманної лише даному регіону ієрархії системоутворюючих ознак, варто зосереджувати дослідницьку увагу не стільки на них, скільки на аналізі факторів і механізмів, які забезпечують цілісність держави і тривкість внутрішніх зв’язків. Найбільш продуктивним вважається застосування в її аналізі соціокультурного підходу, в основі якого лежить акцентування взаємозв’язків соціальності й культури, а суспільство розглядається як антропосоцієтальна система, базована на єдності трьох компонентів: людини, культури й соціуму. Регіон при цьому трактується як форма цієї життєдіяльності, а в теоретичному сенсі – як концепт, який дає змогу структурувати соціокультурний простір за зрозумілими, хоч і дещо розмитими територіальними параметрами. Він допомагає створювати макси-

⁴ Татаренко Т. Регіональний фактор у політичному житті України (політико-правові аспекти). – Луганськ, 2005. – С. 24, 61, 71–74.

⁵ Долішній М. Регіональна політика на рубежі ХХ–ХХІ століть: нові пріоритети. - К., 2006. - С. 175-176.

⁶ Злупко С. Основи регіонології: концептуальний підхід // Вісник НАН України. – 2004. – № 11. – С. 12–25.

мально наближені до реальності соціокультурні портрети регіонів з врахуванням матеріальних умов життя і соціального самопочуття мешканців, їхніх ціннісних і морально-духовних уподобань, традицій тощо. Зрозуміло, що цей портрет відбиває й диспропорції в регіональному розвитку, розбалансованість соціокультурних функцій деяких з них.

Для регіональної аналітики за сучасних умов украї потрібен надійний теоретичний фундамент, створений зусиллями кількох поколінь фахівців. Доводиться, однак, визнати, що серйозна увага до теоретичних проблем українського різновиду регіоналізму була привернута лише в останні роки. Відсутність сталого історичного фундаменту для регіоналістики в Україні пояснюється тим близьким до катастрофічного стану, в якому перебувала в УРСР уся система природничих і соціогуманітарних наук. Ще в 1930-х рр. цілковитого розгрому зазнали школи історико-регіональних та історико-географічних досліджень, пов'язані з іменами М.Грушевського, Д.Багалія, М.Слабченка, С.Рудницького. Відтоді всі розроблювані науковцями схеми районування блокувалися в Москві. На початку 80-х рр. провідні фахівці Ради по вивченню продуктивних сил УРСР змушені були констатувати: найбільш обґрунтовані оцінки рівнів розвитку регіону будь-якого таксономічного рангу «можна було б дати у тому разі, якби для зіставлення був у наявності відповідний еталон, тобто оптимальна модель такого регіону. Однак така модель відсутня, а її розробка була б пов'язана із багатьма труднощами»⁷. Адаже навіть у виборі оптимальних розмірів міських поселень і територіально-виробничих комплексів управлінці в Україні мусили орієнтуватися на спущені Москвою стандарти. Не доводиться вже говорити про те, що історичні передумови регіоналізації цілковито ігнорувалися навіть в енциклопедичних виданнях. Приміром, у «Географічній енциклопедії України», яка готувалася в останні роки горбачовської «перебудови» (останній том побачив світ уже в незалежній Україні) не виявилось статей про етнічні, історико- та політико-географічні землі України, хоч пропозиції щодо цього на стадії підготовки томів висувалися. Імена В.Ку-

бійовича, В.Геріновича, М.Кордуби та інших визначних фахівців в галузі історичної географії з'явилися лише в «Додатку» до третього тому⁸.

Сьогодні Україна вже має власну науку про територіальну організацію і територіальні відмінності життя суспільства, яка загалом вкладається в рамки соціально-економічної географії та теорії управління. Суттєвого прирощення наукового знання досягнуто у сфері теорії районування, зокрема у дослідженні закономірностей районоутворення та обґрунтуванні принципів соціально-економічної районізації. У територіальному розрізі вивчаються природні умови та ресурси територій, галузева структура господарства, розвиток людського потенціалу тощо. Українські науковці не замикаються на дослідженні місцевої специфічності, активно засвоюють зарубіжний досвід регіоналізму.

Для аналізу всього багатогранного спектру регіональних проблем застосовується генетико-еволюційна парадигма, згідно якої кожне явище, процес чи подія розглядаються у сув'язі минулого, сучасного й майбутнього. У конкретному соціальному аналізі вітчизняних реалій йдеться про необхідність врахування різних рівнів економічного й соціального розвитку українських регіонів у минулому; розриву між ними на певних етапах історичного розвитку економічних, технологічних, соціально-культурних зв'язків; переважання у їхній діяльності не ендегенних, а екзогенних відносин, тобто спрямованих не в контексті економісти особливо великого значення надають принципам економічного обґрунтування регіональної політики, які виходять із засад органічного розвитку людини й довкілля. Екогомологія відштовхується від концепцій сталого розвитку, але більшою мірою сфокусована на дослідженні людського й соціального потенціалу у системі регуляторів інтересів і потреб людини у конкретному регіональному середовищі. Сталість, стабільність і збалансованість розглядаються як запорука ефективного функціонування територіальної системи із заданими параметрами упродовж тривалого проміжку часу. Апеляція до культури при цьому слугує гарантією того, що поза полем зору науковців не залишаться етнічні, регіональні, локальні особливості територій⁹.

⁷ Алымов А.Н., Заставный Ф.Д. Региональные проблемы экономического и социального развития. – К., 1982. – С. 28.

⁸ Шаблій О. Володимир Кубійович: енциклопедія життя і творення. – Париж-Львів, 1996. – С. 534.

⁹ Регіональна політика та механізми її реалізації. К., 2003. С. 14–30.

Виробити на теоретичному рівні оптимальний для держави механізм центр-периферійних відносин допомагає концепт внутрішньої геополітики, введений у науковий обіг французьким науковцем І.Лакостом. На українському матеріалі його розвиває М.Дністрянський, який розглядає внутрішню геополітику як сукупність заходів держави та інших політичних сил, спрямованих на оптимізацію територіально-етнополітичних співвідношень та врівноваження геоетнополітичних процесів у трьох підсистемах: 1) державна територія, кордони; 2) територіальна організація державної влади і місцевого самоврядування; 3) територіальна організація політичної активності населення. На думку М.Дністрянського, з врахуванням інерції історичного і політичного розвитку регіонів України у складі різних держав та реалій етнополітичної ситуації основною метою внутрішньої геополітики має стати оптимізація взаємин передусім у двох напрямках: по лінії «українська етнічна нація – етнонаціональні меншини» та «центр держави – регіони». На цьому шляху забезпечуватиметься розв'язання проблем територіальної консолідації, подолання інерції регіонального відчуження, кристалізації культурної ідентичності України, попередження та уникнення регіональних та етноконфліктів¹⁰.

Найважливіший компонент «внутрішньої геополітики» – створення механізмів узгодження взаємодії центральних та місцевих владних структур щодо розв'язання нагальних проблем територій. Підтримання балансу місцевих та загальнодержавних інтересів – головна умова успішності децентралізації державного управління, якасьогорді активно впроваджується. Регіональна політика виступає як засіб подолання диспропорцій, що створилися у відносинах по лінії «центр-регіон», нерівномірності економічного розвитку регіонів, оновлення застарілих структур управління, стимулювання внутрішніх резервів саморозвитку, узгодження регіональних інтересів. За визначенням М.Долішнього, регіональна політика являє собою вагомий інструмент просторового регулювання соціально-економічного розвитку за допомогою методів, що враховують історичну та економічну специ-

фіку територій. Оптимальною вважається така регіональна політика, коли самоорганізація регіонів здійснюється «знизу» – при формуванні «згори стратегічних планів і цільових орієнтирів розвитку»¹¹. Принциповим моментом осмислення регіональної політики, за М.Долішнім, є необхідність чіткого усвідомлення двох її зрізів. Перший – політика держави щодо регіонів (державна регіональна політика), другий – регіональна політика, що здійснюється самими регіонами, у тому числі органами місцевого самоврядування. Надзвичайно важливим у цьому зустрічному процесі є дотримання єдиних правил поведінки і врахування історичної, етнічної, соціальної, економічної та екологічної специфіки територій¹².

Система централізованого державного управління, культивована в СРСР, призвела не лише до втрати традицій місцевого самоврядування, але й до такої міри домінування утриманських настроїв у суспільстві, коли життєва необхідність самоорганізації взагалі перестала усвідомлюватися. Внаслідок непослідовності реформ кінця ХХ – початку ХХІ століття ресурс систем життєзабезпечення багатьох міських і сільських поселень виявився практично вичерпаним. Водночас величезні зусилля, спрямовані на створення дійових механізмів місцевого самоврядування, постійно наштовхувалися як на проблему недосконалості територіального устрою, так і на економічну несамостійність основної частини населення. У цих умовах завдання забезпечення інноваційної самоорганізації муніципальних утворень виявилось надто складним. Проте жодна держава з тих, що утворилися на пострадянському просторі, не могла лишитися осторонь стимульованої глобалізаційними процесами регіоналізації світової політики і міжнародних економічних відносин. Напрямок змін виявлявся насамперед у перерозподілі владних повноважень, частина яких передавалася державами на наднаціональний, а частина – на регіональний, місцевий рівень. Це зумовило рух до децентралізації як об'єктивну потребу цивілізаційного розвитку.

Проблеми, що виникають у сфері територіальної організації у зв'язку з глобалізаційними

¹⁰ Дністрянський М. Етнополітична географія України: проблеми теорії, методології, практики. - Львів, 2006. – С. 377–379.

¹¹ Регіони України: проблеми та пріоритети соціально-економічного розвитку. – К., 2005. – С. 14–25.

¹² Долішній М. Регіональна політика на рубежі ХХ і ХХІ століть: нові пріоритети. С. 17.

процесами, значною мірою є типовими для всіх країн Європи і Америки. Йдеться про необхідність періодичного перерозподілу повноважень між центром і периферією, наближення центрів прийняття рішень до населення, визначення оптимальних розмірів територіальних комплексів з метою ефективного управління і подолання соціально-економічних диспропорцій, диференційованого підходу до різних областей із врахуванням їхньої соціально-економічної, етнічної, мовної, конфесійної специфіки. Складність полягає у тому, що рамкові закони, які регулюють управління територіями, мають бути достатньою мірою стабільними, щоб зберігати наступність, і водночас гнучкими, щоб забезпечувати врахування як економічної, так і політичної кон'юнктури.

Чи готова Україна до осмислення нових реалій і засвоєння уроків власного і чужого досвіду? На жаль, далеко не повністю. Труднощі в економічній сфері, високі темпи інфляції, небезпека регіональної поляризації, швидке зuboження основної маси населення посилюються гострим ідеологічним протистоянням та збройним конфліктом на Сході України. Недооцінка значення науки і її явно недостатнє фінансування зумовлює швидкий «відплив» інтелектуальних сил за кордон чи в суміжні фінансово-бізнесові сфери, що значно звужує простір для україно необхідного прогнозного моделювання.

Для багатьох локальних співтовариств у Європі і світі регіоналізм став шансом для виходу з традиційного провінційного стану. Його завдання – встановлення справедливої міри відповідальності між загальнодержавним, регіональним і місцевими рівнями. Тому ніхто не стане всерйоз шукати у каталонському регіоналізмі «французький», а в північноіталійському – «німецький слід». Український регіоналізм також варто розглядати не як чиюсь «п'яту колону», а як прагнення до розвитку співробітництва із сусідами. «У даному разі українські регіональні рухи виступають своєрідними моторами інтеграції»¹³. У сучасних різновидах регіоналізм є прямим породженням глобалізму і територіальних зрушень кінця ХХ ст.

Теорія регіоналізму в Україні розробляється в різних аспектах – геоісторичному (цивілізаційному), територіальному, економічному, політич-

ному, етнокультурному, соціолінгвістичному та інших. І самі дефініції регіону, і їх змістовне наповнення надто різні залежно від потреб, якими продиктоване їх дослідження. Методологічні підходи до аналізу регіональної специфічності теж відмінні. Онтологічний передбачає розгляд регіону як форми буття людини – з особливим акцентом на специфічності географічного середовища, заселення території і її освоєння. Типи поселень, особливості забудови, форми господарювання чимало скажуть вдумливому досліднику про характер соціальних відносин і специфіку світовідчуття членів регіональної спільноти. Функціональний підхід фокусує увагу на особливостях управління і функціях владних структур: регулятивній, аксіологічній (формування ціннісних систем), символічній, комунікативній тощо.

Поки що далеко не вичерпаними лишаються і можливості історико-генетичного підходу у дослідженні вітчизняного регіоналізму. Йдеться рівною мірою і про аналіз специфіки членування й структурування регіонального простору, і про простеження в історичній ретроспективі комунікативних зв'язків у чітко окреслених територіальних межах – починаючи від рівня автономних утворень і областей аж до рівня села чи хутора. Головне для фахівця-регіоналіста – схопити сутнісні особливості членування простору на різних історичних етапах, проаналізувати характер колонізаційних, модернізаційних, міграційних, соціальних, демографічних та інших процесів з тим, щоб максимально чітко окреслити можливі напрями реформування територіальної структури і системи управління територіями у найближчому і більш віддаленому майбутньому. Доцільним може бути виділення кількох рівнів історико-регіональних досліджень проблеми: нижній («мікро-») рівень – місто, село, район, середній («мезо-») рівень – область, автономна республіка і вищий («макро-») рівень – історико-географічний регіон.

Історична регіоналістика визнає найбільш прийнятною для своїх досліджень ту сферу просторової аналітики, яка досліджує територію в розрізі діалектики «частина – ціле», у площині центр-периферійних відносин. У фокусі її дослідження перебувають процеси централізації й децентралізації, зміни конфігурації кордонів,

¹³ Мальгин А. Украина: Соборность и регионализм. – Симферополь, 2005. – С. 238.

адміністративно-територіальні переділи. Основною для регіоналістики є парадигма соціально-історичного детермінізму, залежності настроїв і вчинків людини від стадії історичного розвитку і свого найближчого оточення. Однак в її категоріальній системі ефективно «працюють» і інші філософські й соціологічні парадигми – суб'єктивно-ціннісні, культуралістські, функціоналістські, соціальних мереж та інші. При цьому на зміну соціологічному номіналізмові (людина і спільнота як фокус наукового аналізу) приходять конструктивістська методологічна стратегія (коли головним об'єктом дослідження стає вся сукупність об'єктивних і суб'єктивних факторів впливу на індивіда й соціум). Ця стратегія поміж іншим передбачає аналіз впливу соціального середовища на спосіб життя, свідомість і поведінку людей у більш-менш замкнутих ареалах.

Можна констатувати також, що історична й політична регіоналістика вкупі з теоретичною географією й герменевтикою ландшафту не тільки створюють базу для розв'язання сучасних просторових завдань, але й задають новий алгоритм усім напрямкам науки про простір. Змінюється кут зору на співвідношення загального й «головного» (у цій ролі прийнято було бачити «національний наратив») та часткового й «периферійного» (усього комплексу проблем, пов'язаних із місцевою історією). «Звуження» дослідницького поля, як правило, збільшує масштаб аналізу. Роль локалізму як дослідницької парадигми зростає в міру того, як піддаються істотному переосмисленню поняття партикуляризму, фрагментованості, глокальності тощо. Істотно видозмінюється співвідношення домінант соціального й культурного на користь другого.

Помітне зростання місця і ролі теорії регіоналізму у політичних і наукових дискурсах пояснюється насамперед безпрецедентними темпами трансформації європейського політичного простору і труднощами, які у цьому процесі постійно виникають. Поява додаткового, наднаціонального рівня управління суспільними процесами потребує сталого теоретичного базису дослідження їхніх основоположних детермінант. Але вже один той факт, що проблеми інтеграції виявилися затиснутими у доволі вузькому коридорі термінології, що традиційно асоціювалася

з роз'єднувальними, дезінтеграційними тенденціями, може слугувати ілюстрацією непростого шляху до визначеності й категоричності у дефініціях. «Новій просторовій науці», що народжується на наших очах, поки що явно «не вистачає» термінів, а полісемантичність тих, що перебувають в обігу, постійно потребує додаткових пояснень. Але так вже влаштований сучасний світ наукових уявлень: терміни усталюються або трансформуються після тривалої перевірки практикою їхнього смислового навантаження.

В сучасних геополітичних реаліях абсолютно закономірною виявилася тенденція, коли паралельно з видозмінами територіальних ландшафтів і напрямку фінансових і людських потоків відбувається суттєве переосмислення поняття регіональності, і його ключових параметрів. Своєрідний бум інтеграційних процесів, який супроводжував утворення Європейського Союзу, змістив акценти в осмисленні регіоналізму у бік декларації його контактних функцій – аж до гасел «де суверенізації» національних держав. Для нинішньої політичної ситуації в Україні процес регіональної інтеграції (об'єднання різних елементів системи із збереженням власної базової ідентичності) є викликом часу і від гармонійного поєднання загальнодержавних і регіональних інтересів величезною мірою залежить подальший розвиток суспільного та регіонального буття в країні. Діалектика розвитку зазначених інтересів завжди перебуває в єдності суперечностей, адже вектори загальнодержавних і регіональних інтересів не в усьому співпадають. Але ці дві групи пріоритетів повсякчас були та будуть існувати і саме в можливостях регіоналістики дослідити й осмислити характер їх розвитку, моделі позитивного вирішення проблем та причини появи нових суперечностей. Реальні умови для регіональної інтеграції створює збіг загальнодержавних і регіональних інтересів, що є запорукою зміцнення єдності центру і регіонів і виявляється у забезпеченні реалізації обопільних намірів та прагнень. Неузгодженість, ігнорування, розрив єдності інтересів призводить до виникнення регіональних проблем та спричиняють утворення напруженості соціальних, регіональних, міжетнічних відносин, значно утруднюють процес консолідації суспільства¹⁴.

¹⁴ Верменич Я.В. Регіональна інтеграція в умовах глобалізації: теорії і сучасні реалії. - К., 2018. – 351 с.

Дедалі частіше науковці констатують початок стимульованого глобалізацією об'єктивного процесу регіоналізації світу, який супроводиться «переформатуванням» його традиційної структури на основі відносно самостійних гео-економічних, геополітичних і соціокультурних комплексів. Роль регіонів, що в сучасних умовах неухильно зростає, розглядається як один з найважливіших чинників інверсії зовнішніх і внутрішніх факторів розвитку суспільних систем. Відповідно і децентралізація стає рушієм змін, і від того, як скористаються її перевагами й мінімізують вади регіональні еліти, залежить, виявиться вона благом чи стане чинником соціальної деструкції. Саме на цьому напрямку потенціал регіоналізму органічно поєднується з особистісним вибором людей, причетних до прийняття рішень. І надзвичайно важливо, щоб наука не стояла осторонь цього процесу.

Оскільки світ уже ніколи не буде таким, яким він був у минулому столітті, регіональна аналітика має базуватися на надійному, докорінно оновленому фундаменті. Якщо говорити про основні параметри оновлення, то вони йдуть по лінії відходу від лінійності й однозначності. Суспільство сьогодні розглядається як сума дисипативних систем, що породжують на основі самоорганізації в часі і просторі безліч різних форм соціального буття. Регіональна строкатість заперечує як лінійність, так і однотипність, а ускладнені виклики вимагають ефективного й своєчасного реагування. Фахівці розрізняють три виміри регіональності – політичний, економічний і культурний, хоч таке «розведення» достатньою мірою умовне; регіональні дослідження, по суті, міждисциплінарні. Старі й нові форми регіональності існують паралельно, привносячи плюралізм у саме це поняття. Регіональність орієнтована на мережі, потоки, проникні кордони. Її основні риси – множинність структур і рівнів управління, множинність акторів, множинність ідентичностей.

Парадигма регіоналістики, отже, виявляється цілком співзвучною сучасній тенденції до глобального осмислення всіх, у тому числі й локальних, проблем. Новий рівень міждисциплінарного синтезу вибудовується на фоні кардинальної зміни загальних концептуальних схем, в контексті масштабних соціотрансформаційних процесів, які формують новий погляд на регіон і регіоналізм. Структура наукового знання про специфічність регіонального розвитку відбиває

принципово нові гносеологічні підходи до культуруотворюючих факторів у житті соціумів, причому культура і ґрунтовані на ній форми самосвідомості розглядаються як основний інтегруючий фактор. На зміну етнологічній парадигмі, яка у свій час стала базою для розв'язання багатьох принципових для гуманітарного знання проблем, але значною мірою вичерпала свій креативний потенціал, дедалі більше приходить соціологічна, яка дістає втілення в концепціях політичних націй і громадянського суспільства. Вона успішно доповнюється комунікативно-культурною та семіотичною парадигмами, які орієнтують на уважне дослідження інформаційних та ментальних процесів, регіональної свідомості, локальних рівнів спілкування.

Траєкторія глобалізації похитнула непорушність ідеї прямолінійного прогресу, змінивши водночас традиційні уявлення про центр і периферію. І якщо прогресистська ідея похитнулася задовго до новітньої фази глобалізації, то руйнування центр-периферійних відносин у їхньому «класичному» вигляді й справді є прямим результатом глобалізації, а точніше, глокалізації. Упорядкування простору у наш час відбувається навколо кордонів, і це зміщує фокус дослідження регіоналізму на пограничний простір. У порівнянні із національно-державним «регіональний зріз» має важливу перевагу, бо його предметне поле ширше і передбачає більшу кількість «випадків», які можна порівнювати. Багатобарвність, що є безпосереднім наслідком безмежності простору, особливо цікаво простежувати в історичному вимірі. Сучасна регіональна аналітика має шанс відповідати новим викликам, якщо буде акцентувати увагу не лише на реконструкції історичних культурних ландшафтів і структур, а на осмисленні всього спектру історичних горизонтів із розрізненням реальних образів територій та пропагандистських ілюзорних стереотипів. Процеси культурної дифузії у глобалізаційних параметрах (включно з міграціями, торгівельними, інформаційними обмінами) і нові явища у регіональному самоусвідомленні, і особливо прояви нетолерантності, що мають етнічне, культурне, релігійне підґрунтя – все це вимагає нового рівня регіональної аналітики і значно більш серйозного теоретико-методологічного забезпечення регіональної науки. Адже ми вже не раз ставали свідками того, як стратегічна недооцінка важливості регіональних проблем впливає на перебіг інтеракцій всередині соціуму.

References

- Alymov A.N., Zastavnyy F.D. (1982). Regional'nyye problem ekonomicheskogo i sotsial'nogo razvitiya. Kiev.[in Russian].
- Dnistrians'kyi M. (2006). Etnopolitychna heohrafiya Ukrayiny: problemy teorii i metodolohiyi praktyky. L'viv. [inUkrainian].
- Dolishniy M. (2006). Rehional'na polityka na rubezhi XX – XXI stolit': novi priorytety. Kiev. [in Russian].
- Kolodiy A. (2006). Ukrayins'kyi rehionalizmy akstan kul'turno-politychnoy i polyaryzovanosti. *Ahora*, 3, 69-91. [in Ukrainian].
- Mal'ginA. (2005). Ukraina: Sobornost' iregionalizm. Simferopol'. [in Russian].
- North D. Institutions, institutional change and economic performance. (1991). New York.
- Rehional'na polityka ta mekhanizmyyi realizatsiyi. (2003). Kyiv. [in Ukrainian].
- Rehiony Ukrayiny: problemy ta priorytety sotsial'no-ekonomichnoho rozvytku. (2005). Kyiv. [in Ukrainian].
- Shabliy O. (1996). Volodymyr Kubyovych: entsyklopediyazhyttya i tvorennya. Paryzh-L'viv. [in Ukrainian].
- Subkul'turna variatyvnist' ukrayins'koho sotsiumu. (2010). Kyiv. [inUkrainian].
- Tatarenko T. (2005). Rehional'nyy faktor u politychnomu zhytti Ukrayiny (polityko-pravovia spekty). Luhans'k. [in Ukrainian].
- Vermenych Ya. V. (2018). Rehional'na intehratsiya v umovak hhlobalizatsiyi: teorii i suchasnirealiyi. Kyiv. [inUkrainian].
- Zlupko S. (2004). Osnovy rehionolohiyi: kontseptual'nyy pidkhid. *Visnyk NAN Ukrayiny*, 11, 12-25. [in Ukrainian].

УДК 94(477.75):352.93(=411.16)1917

Тарас Вінцовський (м. Одеса)

доктор історичних наук, доцент,

професор кафедри історії України

Одеського національного університету імені І. І. Мечникова

E-mail: taras.ist@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>

Єврейські громади Таврійської губернії в революції 1917 року: суспільно-політичні аспекти діяльності (за матеріалами сімферопольської газети «Южные ведомости»)

Анотація. *Мета дослідження* полягає у необхідності вивчити участь єврейських громад Таврійської губернії (за винятком Сімферополя) у суспільно-політичному житті краю в період революції 1917 р. як елементу комплексу етнополітичних студій у визначеному напрямку. **Методологія дослідження** визначається вибором загальнонаукових методів, зокрема аналітичного і синтетичного, методу описування й загальноісторичних – ретроспективний, історико-генетичний та квантитативний, які обрані в межах локальної історії. **Наукова новизна** визначається відсутністю досліджень з історичної юдаїки в межах Таврійської губернії в період революційних трансформацій 1917 р. А головним джерелом дослідження слугував щоденний сімферопольський часопис «Южные ведомости», у якому регулярно друкувалася інформація із зазначеної проблематики. Вперше висвітлюється ситуація в общинах Феодосії, Мелітополя, Євпаторії, Джанкою, Генічеська та інших міст краю. Автор вводить у науковий обіг значну частину інформації щодо самоорганізації єврейських громад Таврії, їхньої участі в суспільно-політичному житті губернії, партійного будівництва. Вперше проаналізовано персональний склад списків під час муніципальної кампанії та підготовки виборів до Всеросійських Установчих зборів, загалом їхні результати. Визначено головні дискусійні питання у середовищі єврейських общин краю, політико-ідеологічні пріоритети діяльності соціалістів та сіоністів. **Висновки** Підсумовують працю висновки про пріоритетну увагу єврейського населення Таврії до питань власної самоорганізації та участі у виборах до органів міського самоврядування. Доведено, що революційні виклики супроводжувалися гострим протистоянням між сіоністами та соціалістами, які найчастіше не знаходили порозуміння у ключових питаннях стратегії й тактики діяльності. При цьому більшою впливовістю користувалися сіоністські структури. З'ясовано, що у переважній більшості випадків єврейські громадсько-політичні та партійні структури не ставали лідерами виборчих перегонів, отримуючи обмежену кількість думських мандатів.

Ключові слова: революція, Таврійська губернія, єврейська громада, Феодосія, Мелітополь, Євпаторія, міська дума.

Taras Vintskovs'kyi (Odesa)

doctor of Historical Sciences, associate professor,

professor of the Department of History of Ukraine,

Odesa I. I. Mechnikov National University

E-mail: taras.ist@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3807-5502>

Jewish communities of the Tavriya province in the revolution of 1917: social and political aspects of activity (according to the materials of the Simferopol newspaper «Yuzhnye Vedomosti»)

Summary. Research aim. The article examines the participation of Jewish communities in the Tavriya province (except Simferopol) in the socio-political life of the region. The main source of the study was the

daily magazine "Yuzhnye Vedomosti". It regularly published information on this issue. The author covers the situation in the communities of Feodosia, Melitopol, Yevpatoria, Dzhankoi, Genichesk and other cities. **The research methodology** is determined by choice as the main thing analyzed in general scientific methods, in particular analytical and method of retrospective, historical-synthetic, description of general-historical genetic and quantitative, which are selected in the framework of studies of local history. **The scientific novelty** is determined by the lack of research on historical Judaism within the Tavriya province during the revolutionary transformations of 1917. The author introduces into scientific circulation a significant part of information about the self-organization of the Jewish communities of Tavria, their participation in the socio-political life of the province, party building. For the first time, the personal composition of the lists was analyzed during the municipal campaign and preparations for the elections to the All-Russian Constituent Assembly, and their results in general. The main issues of discussion among the Jewish communities of the region, political and ideological priorities of the socialists and Zionists have been identified. **Conclusions.** The work is summed up by the conclusions that Feodosia was most often in the focus of the publication's attention, as evidenced by the total number of mentions in the pages of the magazine. According to the author's calculations, at least 43 times the newspaper's journalists informed readers about the events around the city's Jewish community. According to this indicator, it was second only to the provincial center. The peak months were April, May and June, when discussions on the most pressing issues of community life reached their apogee. A sufficient number of posts and notes concerned the communities of Melitopol and Yevpatoria.

According to published reports, the majority of local Jewish communities welcomed the news of the fall of the Romanov monarchy. They expressed support for the new Russian government and hoped for positive changes in the socio-political sphere. Priority topics for discussion at numerous meetings were issues of internal self-organization, participation in elections to city councils and the All-Russian Constituent Assembly, delegation of candidates to national congresses, and educational and charitable activities. At the same time, two areas of controversy took a dominant place – the creation of institutions for the management of community life and municipal elections.

We did not find any reflections of the communities of the region on the formation of the Ukrainian Central Council, the General Secretariat, their confrontation with the Provisional Government of Russia, the proclamation of the autonomy of Ukraine or the UPR in the pages of the magazine. Fragmentary and often concise reports in the "Yuzhnye Vedomosti" do not allow to fully reveal the peculiarities of the Jewish communities of the Tavriya province, but newspaper material is an important source for the matrix reconstruction of those social transformations caused by the 1917 revolution.

Key words: Revolution, Tavriya province, Jewish community, Feodosia, Melitopol, Yevpatoria, city council.

Історичний досвід Російської та Української революцій столітньої давнини, їхній вплив на суспільні відносини, формування нових завдань у сфері вирішення соціальних запитів і культурницьких викликів, протягом багатьох десятиліть перебувають в полі зору істориків. У результаті світ побачила величезна кількість публікацій найрізноманітнішого ґатунку, а сциєнтистський образ минулого у цілому сформований. Чимала емпірична база, накопичена дослідниками, охоплює як глобальні процеси, спрямовані на інтеграцію революційних процесів до загальноєвропейського контексту, так і сюжети з локальної історії. Вагоме місце в осмисленні системних змін на землях Центрально-Східної Європи посідає вивчення етнополітичних аспектів суспільних трансфор-

мацій. Позаяк розпад Російської імперії викристалізував політичні проєкти, пов'язані в одних випадках із ідеями відновлення державності, в інших – боротьби за національно-культурну автономію згідно ідей представників австрійської соціал-демократії О. Бауера і К. Реннера.

Одними із найактивніших агентів обох революцій стали єврейські громади України, які через свої партійні та громадські структури у 1917 р. делегували кандидатів до Центральної Ради, взяли участь у виборах до міських дум і Всеросійських Установчих зборів, ставали учасниками національних, військових та професійних з'їздів тощо. Їхній внесок у суспільно-політичне життя України того часу вивчений достатньо ґрунтовно¹. Втім окремі сюжетні лінії залишаються поза увагою істориків, адже дослідницька оптика мас-

штабує тематику наукових студій не лише у залежності від актуальності й глибини вивчення проблеми, але й доступу до джерел. Попри наявність спеціальних праць з історії єврейських громад півдня України у період революцій², їхня участь у політичному житті Таврійської губернії у 1917 р. залишається маловідомим епізодом у складній палітрі подій. Відтак є метою пропонованого дослідження. Задля її досягнення слід з'ясувати пріоритетні та другорядні завдання суспільно-політичної діяльності, кадровий потенціал общин, прикладну реалізацію їхніх стратегічних й тактичних цілей.

Протягом 2005-2019 рр. нами було підготовлено й опубліковано півтора десятка праць з етно-політичної тематики, лівова частка яких базується на аналізі такого інформативного джерела як сімферопольська газета «Южные ведомости». Вони стосувалися студій з вивчення польської, караїмської, кримчацької, татарської, болгарської, сербської, німецької, вірменської, грецької, української та інших громад Таврійської губернії³. А декілька статей з історичної юдаїки завершують своєрідний етап обраного горизонту дослідження. Відтак мусимо зробити ремарку, що у пропонованій статті за дужки винесено єврейську громаду Сім-

ферополя, якій присвячено окрему публікацію.

Сказане повною мірою стосується головного джерела з окресленої проблематики – щоденної газети «Южные ведомости» – інформаційний потенціал якої неодноразово нами аналізувався у попередніх працях. Тому обмежимося ремаркою, що вона суттєво розширює уявлення про перебіг подій у містах Таврійської губернії, регулярно друкуючи повідомлення про найрізноманітніші питання суспільно-політичного і культурного життя краю. Цілком логічно, що найчастіше редакційна колегія зверталася до сюжетів, пов'язаних з життям губернського центру. Втім не менш динамічно сімферопольським часописом висвітлювалися суспільні процеси в інших населених пунктах краю. Чи не найактивніше в середовищі єврейської громади Феодосії.

Перші газетні згадки про реакцію євреїв Феодосії на зміну суспільно-політичної ситуації в країні після падіння царату зафіксовано доволі пізно⁴, майже через місяць з часу зречення Миколою II влади. Ще однією особливістю була наповненість тексту, в якому йшлося не про події у Петрограді, а про місцеві справи. За даними «Южных ведомостей» члени єврейського благодійного

¹ Євреи Украины: Краткий очерк истории. Ч. 2 / Ф. Я. Горовский, Я. С. Хонигман. А. Я. Найман и др.; Под. ред. Ф. Я. Горовского; Междунар. Соломон. ун-т. - К., 1995. - 277 с.; Гусев В.И. Бунд, Комфарбанд, евсекції КП(б)У: місце у політичному житті України (1917-1921). - К., 1996. - 132 с.; Клейнер І. Єврейська громадськість України та Центральна Рада, 1917-1918: (Деякі нотатки щодо тодіш. ситуації) // Єврейська історія та культура в Україні: Матеріали конф., Київ, 2-5 верес. 1996. - К., 1997. - С. 48-55; Еврейское население Юга Украины: Исслед., воспоминания, документы: Ежегодник / Редкол.: Ф.Г. Турченко, С.Ф. Орлянский, А.С. Тедеев и др. - Харьков; Запорожье: Евр. мир, 1998. - 320 с.; Найман О. Міністерство єврейських справ УНР: (До 80-річчя IV Універсалу) // Хроніка 2000. - К., 1998. - Вип. 23/24. - С. 337-348; Устименко В.М. Єврейські організації і партії в суспільно-політичному житті України за доби Центральної Ради // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. - К.: Інститут історії України НАН України, 2009. Вип. 4. - С. 147-182; Ядловська О.С. Сіоністський рух у Південноукраїнському регіоні в роки Центральної Ради // Культура народів Причорномор'я. - Симферополь, 2012. - С. 135-140.

² Гвоздик В. Политическая борьба на юге Украины в 1917 г. и еврейские общины // Еврейское население Юга Украины. - Харьков – Запорожье: Еврейский мир, 1998. - С. 244-249; Гвоздик В. Роль і місце єврейського населення в політичній боротьбі на Півдні України в 1917 році // Наукові праці історичного факультету ЗДУ. Вип. XII. - Запоріжжя: «Диво», 2000. - С. 23-40; Устименко В. Національні рухи в Криму в пошуках політичних орієнтирів, 1917-1921 рр. (сучасна вітчизняна історіографія) // Проблеми вивчення історії Української революції 1917-1921 років. Збірник наукових статей / Гол. ред. В.Ф. Верстюк. Вип. 11. - К.: Інститут історії України НАН України, 2015. - С. 138-156; Ядловська О. Національні меншини Півдня України в контексті політичної діяльності (початок ХХ ст. – 1918 р.): монографія. - Дніпро: Видавець Біла К. О., 2020. - 284 с.

³ Винцовський Т. Польська громада Таврійської губернії у 1917 р. на шпальтах газети «Южные ведомости» // Поляки на півдні України та в Криму / Під ред. Т. Цисельського, Е. Чапівського, В. Кушніра. Одеса – Ополе – Вроцлав, 2007. - С. 386-390; Винцовський Т. Вірменські громади Таврійської губернії в період революції 1917 року (за матеріалами сімферопольської газети «Южные ведомости») // Лукомор'я: археологія, етнологія, історія Північно-Західного Причорномор'я. - Одеса, 2011. - Вип. 5. - С. 313-317; Винцовський Т. Общественно-политическая жизнь в Таврической губернии во время революции 1917 года: этнополитический аспект (по материалам симферопольской газеты «Южные ведомости») // Danubius. XXX. Galați: Editura Muzeului de Istorie, 2012. - P. 283-311 та інші.

⁴ Для нас доступними є випуски «Южных ведомостей», починаючи з 15 березня 1917 р.

товариства на своєму зібранні обговорювали питання переобрання делегатів до міського органу революційного самоврядування – громадського комітету – що виступав як альтернатива цензовій думі. Позаяк попередньо висунутих кандидатів затвердили не загальними зборами, а правлінням товариства, то тепер присутні підтвердили повноваження А. Берліна, а замість доктора М. Островського обрали вчителя Койфмана⁵.

Варто відзначити, що протягом другої половини березня (за старим стилем) 1917 р. в часописі було надруковано лише дві замітки, що стосувалися оцінки суспільно-політичної ситуації у Феодосії. Лише із другої з них читачі дізналися, що єврейська громада міста заслухала доповідь З. Юделовича про крах імперії і підтримала революцію⁶. Суттєво зросла кількість згадок наступного місяця. Зокрема «Южные ведомости» інформували громадськість про загальні збори єврейської общини міста (*відбулися за різними даними 16 (3) або 17 (4) квітня, можливо 16 квітня відбулося зібрання громади, а наступного дня лише захід сіоністів⁷ – Т. В.*) задля обговорення нагальних питань, бо в їхніх лавах спостерігалися тертя між сіоністами та рештою осіб, здебільшого соціалістами. Феодосійські сіоністи організували свій керівний комітет, який складався з 12-ти осіб. Цінним доповненням стала ремарка, що сіоністи І. Койфман⁸ і Турчинер були обрані делегатами на «з'їзд 5-ти губерній»⁹, який наразі не ідентифікований щодо назви, завдань, хронології та місця проведення.

Слід відзначити, що протистояння між сіоністами та соціалістами було характерним не лише для Феодосії, але і для інших громад на теренах майбутньої УНР. Як стверджує київський дослідник В. Устименко, Бунд обстоював обмеження компетенції автономії питаннями освіти і культури. Решта партій на чолі з об'єднаними соціалістами намагались розширити компетенцію автономії. Сіоністи, навпроти, вважали, що тільки створення територіально-державного

осередку в Палестині збереже єврейську націю від зникнення. Вони розглядали автономізацію єврейського життя в країнах діаспори насамперед як засіб самоорганізації народу на шляху до створення власної держави. Значною мірою їхня боротьба була обумовлена прагненням мати більше представників у Центральній Раді та місцевих общинах. Тому вона велась як у центрі, так і у провінції, де у більшості громад переважали прихильники сіоністів¹⁰. Його висновки підтверджуються і прикладом Феодосії.

Згідно із повідомленням часопису 16 (3) квітня на мітингу євреїв Феодосії були присутніми понад 1000 осіб. Вони обрали до президії З. Юделовича, З. Наделя, А. Стрілівера та інших. Після усіх виступів присутні вирішили ухвалити резолюцію, суть якої зводилася до двох головних пунктів – 1) підготувати декларацію про єдність усіх груп і партій перед спільними інтересами єврейського народу, 2) готуватися до єврейського з'їзду, на якому мають бути вироблені вимоги, з якими делегати пойдуть на Всеросійські Установчі збори¹¹.

Сіоністи Феодосії й надалі працювали над формуванням позиції щодо долі власного народу, для чого регулярно організовували мітинги. Один із них відбувся у квітні під головуванням А. Стрілівера й попри несприятливу погоду зібрав близько 500 осіб. Оратори закликали не лише чесно виконувати свій громадянський обов'язок перед теперішньою батьківщиною, але й не забувати, що єврейський народ має право на «свою землю і культуру, яку народ, розкиданий частинами по усьому світу, об'єднавшись, може отримати лише в Палестині», що було закріплено у прикінцевій резолюції, написаній від імені всього єврейського населення міста¹². Головні політичні гасла доповнювалися за рахунок супутніх складових. Так, місцевий активіст М. Мабо вкотре підняв питання щодо необхідності негайного клопотання про перегляд усіх справ, в яких євреї звинувачувалися у шпигунстві¹³.

⁵ Южные ведомости. 1917. 23 марта.

⁶ Там само. 29 марта.

⁷ Там само. 2 апреля, 6 апреля, 7 апреля.

⁸ Можливо тут помилково вказаний ініціал, має бути А. Койфман.

⁹ Южные ведомости. - 1917. - 6 апреля.

¹⁰ Устименко В.М. Вказ. праця. - С. 159-160.

¹¹ Южные ведомости. - 1917. - 7 апреля.

¹² Там само. 14 апреля.

¹³ Там само. 11 апреля, 15 апреля, 16 апреля, 21 апреля.

Ще один захід скликали 30 (17) травня. На ньому Н. Бистрицький та Є. Кишинівський виступили із доповіддю на тему «Сучасний момент і єврейство»¹⁴. Інформація щодо його організації доповнюється цінною ремаркою про чималий вплив сіоністів у середині єврейської громади, адже до їхньої структури записалося понад 400 осіб. Тоді ж було обрано міський сіоністський комітет з 16-ти осіб. Президія комітету сформували З. Юделович (голова), А. Перельштейн (заступник) і А. Койфман (секретар). Останнього також обрали делегатом на Всеросійський сіоністський з'їзд¹⁵, який невдовзі відбувся у Петрограді.

Питання національної єдності перебувала у центрі уваги й окремих партійних осередків лівого ідеологічного спрямування. У травні активісти СЕРП скликали мітинг, на якому ставили питання про реорганізацію місцевої громади з метою її демократизації. Доповідачем з теми став Лядський, котрий наголосив на необхідності передати важелі управління громадою усім євреям міста. За даними часопису до прикінцевої резолюції увійшов пункт, за яким община мала утворити громадську раду, до сфери інтересів якої належали б верховне управління справами, освіта тощо. А обирати її слід за принципами рівності, прямого голосування і т.д.¹⁶. Втім реалізація задуманого нашттовхнулася на релігійні перепони, бо значна частина громади висловилася проти проведення подібних заходів у приміщенні синагоги. На їхню думку задля цього доречнішим місцем був літній театр¹⁷.

Зрештою загальне зібрання єврейської громади Феодосії відбулося до кінця травня у визначеній локації. Журналіст «Южных ведомостей» відзначив, що мав місце жвавий інтерес до нагальних проблем, а наріжним каменем дискусій стала проблема рамок компетенції міського єврейського виборчого комітету (*далі – ЄВК*), який мав бути створений згідно пропозицій Лядського. Втім не усі євреї Феодосії прагнули надати ЄВК функції громадської ради, вони вважали, що він має зосередитися на підготовці виборів до міської думи та Всеросійських Установчих зборів. Позаяк досягти консенсусу не вдалося, то учасники дебатів вирішили відкласти вибори членів ЄВК¹⁸.

Про посилення внутрішнього конфлікту в середині єврейської громади випукло повідомлялося в одному з наступних газетних дописів. Прикметно, що свій текст журналіст розпочинає з фрази, яку варто навести дослівно: «Єврейські зібрання останнім часом стали проходити в такій самій згущеній обстановці, котра зазвичай панує на горезвісних грецьких зібраннях». Питання щодо функціоналу ЄВК викликало різнобачення з боку соціалістів (Бунд, Поалей Ціон, СЕРП) та сіоністів. Перші і далі наполягали на тому, що жодних політичних зобов'язань на комітет покладати не варто, їхні опоненти відстоювали протилежну точку зору. Гострота протистояння привела до висловлення недовіри традиційному для більшості публічних заходів спікеру З. Юделовичу, якого забалотували соціалістичні групи. Новим головою став А. Берлін, але це не вплинуло на перебіг дискусій, що супроводжувалися «шумом, криком, залишенням зібрання». У підсумку 400-450 осіб, котрі продовжили працювати, винесли компромісну резолюцію, згідно якої ЄВК мав поєднувати і громадські, і політичні функції¹⁹.

Припускаємо, що за документ голосували здебільшого сіоністи, котрі могли залишатися у більшості попри заміну спікера форуму. На користь такої гіпотези наведемо два аргументи. По-перше, вказана у газетному матеріалі кількість учасників заходу, що продовжили роботу, співпадає з числом євреїв, які записалися до сіоністської організації навесні 1917 р., про що йшлося вище. По-друге, до такого висновку може підшттовхнути інформація про реакцію місцевих осередків трьох вище зазначених єврейських соціалістичних партій щодо прийнятого синтетичного наповнення рішення. При цьому не виключаємо варіанту, що протягом короткого проміжку часу члени соціалістичних груп могли змінити своє ставлення до проблеми, яка поступово набувала гіпертрофованих форм.

Загальні збори єврейської громади задля виборів ЄВК Феодосії пройшли 10 червня (28 травня) 1917 р. До початку процедури голосування соціал-демократ С. Батхон повідомив головуючого

¹⁴ Там само. 17 мая.

¹⁵ Там само. 20 мая.

¹⁶ Там само 4 мая.

¹⁷ Там само. 5 мая.

¹⁸ Там само. 20 мая.

¹⁹ Там само. 27 мая.

З. Юделовича та усіх присутніх, в основній своїй масі сіоністів (близько 300 осіб), що соціалістичні партії відмовилися брати участь у виборах ЄВК з причини надання йому політичних повноважень. Відтак до комітету увійшли 25 осіб, котрі в основній своїй масі мали досвід роботи в єврейських закладах дореволюційного часу. Вони здебільшого були делеговані сіоністською організацією і розбавлені іншими структурами. «Южные ведомости» подавали повний перелік членів феодосійської ЄВК – З. Юделович, Н. Берман, А. Берлін, З. Надель, Я. Коган, Б. Мазрухі, М. Лейбман, І. Койфман, Циркін, Є. Абрамович, Г. Ревзін, А. Перельштейн, В. Гуревич, С. Кричевський, Н. Ліфшиць, І. Брахтман, І. Вейцман, Буссель, М. Жмудський, Г. Ліфшиць, Турецький, М. Гольденберг, Н. Ратнер, Пригожин, А. Пейсах (від кримчаків)²⁰. Хоча у попередніх номерах також називалися Г. Калпакчі та І. Манто (від кримчаків)²¹. Кандидатами до комітету стали М. Свердлов, Л. Жлотовський, Перельштейн (вчитель), Фрідзайчик, Цозик, Зельцер, Пліскін, І. Коген, Є. Гіцельтер, Є. Рейзнер, Послайчик, Абельсон, Е. Надель (дві останні – жінки)²².

Керівництво ЄВК усвідомлювало ризики такої версії сконструйованої інституції, яка не відбивала усю палітру настроїв єврейської громади Феодосії. Тому З. Юделович висловився за необхідність здійснити перепис єврейського населення міста для підготовки нових виборів до комітету на основі пропорційного представництва від різних груп²³. Вже за декілька днів комітет взявся за роботу з проведенню перепису населення²⁴, але про його результати знайти інформацію у джерелах не вдалося.

На рубежі червня – липня 1917 р. ЄВК впритул приступив до формування списку для участі у виборах до міської думи. П'ятнадцятьом особам було запропоновано заповнити відповідні бланки, а їхні прізвища потрапили на шпальти газети. Остаточний варіант був затверджений за декілька

тижнів у наступному форматі: 1) З. Юделович, 2) Н. Берман, 3) А. Койфман (вчитель), 4) Г. Цозик (кравець), 5) Г. Ревзін (бухгалтер), 6) М. Соломон, 7) І. Брахтман, 8) А. Пейсах, 9) Г. Ліфшиць, 10) Н. Ліфшиць (бухгалтер), 11) І. Посланчик (заготовник), 12) М. Гольденберг (службовець заводу Лук'янова)²⁵. Порівняння двох версій списків дають певні розходження. Так, до прикінцевого переліку не потрапили Г. Дозін, Д. Зельцер, Фрідзайчик та М. Цвібак, натомість опинився у ньому Г. Цозик.

Непереборні внутрішні обставини, які не дозволяли знайти організаційного та політико-ідеологічного порозуміння з-поміж євреїв Феодосії, мотивували різні групи створювати власні об'єднання, окрім вже існуючих. Зокрема свій комітет хотіли організувати ремісники²⁶. Прихильники соціалістичної ідеології, що не входили до партійних осередків, створили Єврейське демократичне об'єднання²⁷. Останні теж прийняли рішення спробувати свої сили у виборчих перегонах, що викликало негативну реакцію з боку сіоністів, які неодноразово закидали «демократам», що ті насправді постали не як незалежні соціалісти, а є прихованими лобістами інтересів чинних соціалістичних партій. Попри формування списку кандидатів у гласні думи, до якого увійшли М. Мабо²⁸, Л. Фрідзайчик (власник майстерні), Я. Дума (газетник), Г. Поляков, Епельбаум (обоє – кравці) і М. Соломон, остаточне рішення щодо питання участі у виборах було вирішено прийняти 9 липня (26 червня)²⁹.

На зазначеному засіданні членів Єврейського демократичного об'єднання присутні остаточно схилилися до думки взяти участь у думських перегонах і уточнили попередній список кандидатів у гласні, що отримав номер 4. Тепер він складався з більшої кількості осіб, кожна з яких мала чітко визначений порядковий номер: 1) М. Соломон, 2) М. Мабо, 3) Л. Фрідзайчик, 4) Я. Дума, 5) З. Патек (кримчак), 6) М. Шперхер,

²⁰ Там само. 28 мая, 1 июня, 4 июня.

²¹ Там само. 1 июня.

²² Там само. 4 июня.

²³ Там само. 1 июня.

²⁴ Там само. 6 июня.

²⁵ Там само. 24 июня.

²⁶ Там само. 10 июня.

²⁷ Там само. 18 июня.

²⁸ У цьому номері газети він подавався з ініціалом В. Мабо, але мабуть тут була допущена технічна помилка, бо в інших випадках фігурував як М. Мабо.

²⁹ Южные ведомости. 1917. 27 июня, 5 июля.

7) Л. Копелевич-старший, 8) Г. Поляков, 9) М. Зак, 10) Я. Пурім. Очевидно, оприлюднений перелік не був максимально повним, а у замітці пояснювалося, що М. Соломон вийшов з ЄВК³⁰. Є підстави вважати, що сказане стосується і Л. Фрідзайчика, який випав з остаточного списку ЄВК.

Вибори до міської думи Феодосії відбулися 22 (9) липня 1917 р. За їхніми результатами обидві єврейські групи отримали місця в органі самоврядування. Більше голосів здобув ЄВК, що засвідчило політичне лідерство сіоністів у єврейській громаді міста. Вони отримали можливість провести до думи трьох кандидатів – З. Юделовича, Н. Бермана і А. Койфмана. Гласним від Єврейського демократичного об'єднання став лише М. Соломон³¹.

Черговим етапом довготривалих політичних перегонів на різних рівнях стали вибори гласних повітового земства. За даними часопису вони пройшли на початку вересня (за новим стилем), а на зібранні єврейської громади присутні прийняли рішення долучитися до змагального процесу, висунувши своїх кандидатів. Ними стали А. Берлін, М. Цвібак³², міркуємо, що й інші активісти. Оскільки підсумовуючої інформації в «Южных ведомостях» нам відшукати не вдалося, то результати голосування залишаються у площині дослідницької перспективи. Нарешті у середині осені 1917 р. єврейські інституції Феодосії увійшли у виборчий процес навколо скликання Всеросійських Установчих зборів³³.

Участь у виборах до органів місцевого самоврядування привела до відтермінування вирішення тих питань життєдіяльності громади, які викликали гострі дискусії у першій половині 1917 р. Після тривалої перерви на шпальтах «Южных ведомостей» з'явилася інформація про початок конструювання громадської ради, яка мала виконувати управлінські/координаційні функції. Вона повинна була обиратися за пропорційним, імовірно двофазним принципом, по-

заяк у жовтневому номері газети йшлося про створення виборчого комітету. До нього мали увійти по 2 представника від різних організацій та груп – ЄВК, усіх партій, кримчаків, синагог, робітничих професійних спілок та інших профспілок³⁴. Згодом часопис повідомляв, що вибори єврейської громадської ради Феодосії відбулися 23 (10) грудня. Але відсутність розширеної інформації про підсумки наразі дозволяють орієнтуватися лише на один показник – кількість зареєстрованих виборців. Газета стверджувала, що до відповідних списків вписали 1673 особи³⁵. Окрім зазначеного навесні 1917 р. редколегія нагадувала читачам, що місцева громада закликала співплемінників взяти активну участь у поширенні «Займу свободи»^{36,37}.

Скасування Тимчасовим урядом обмежень щодо прав єврейського народу знайшло своєрідний відбиток на суспільно-політичному житті в Мелітополі, де за даними перепису 1923 р. (статистику за 1917 р. відшукати не вдалося – Т. В.) мешкало 31,4% євреїв³⁸. «Южные ведомости» повідомляли, що на нараді гласних міської думи, тимчасового виконавчого комітету і виконкому ради робітничих і солдатських депутатів обговорювали можливість кооптації делегатів від демократичних організацій до органу міського самоврядування з отриманням прав гласних. Найбільш дискусійним виявилось питання про представництво від єврейських інституцій, адже одна частина присутніх (Г. Смоленський та ін.), посилаючись на положення 1870 р. про вибори в думи, стверджувала, що з 42-х гласних третина представляла виборців-євреїв. Відтак цю норму можна зберегти. Інша група осіб (Г. Ліберов та ін.) наполягала на скасуванні квотного принципу. На їхню думку мали формуватися загальні списки. Зрештою гору взяла точка зору перших, нарада ухвалила рішення про виділення 4-х місць з 19-ти для гласних від об'єданого комітету єврейських закладів і організацій Мелітополя³⁹.

³⁰ Там само. 1 июля.

³¹ Там само. 11 июля.

³² Там само. 19 августа, 22 августа, 23 августа, 26 августа.

³³ Там само. 8 октября.

³⁴ Там само. 13 октября.

³⁵ Там само. 24 ноября, 26 ноября, 23 декабря.

³⁶ Постановою Тимчасового уряду від 9 квітня (27 березня) 1917 р. в обіг вводилися облігації «Займу свободи» під 5% річних з виплатою дивідендів 2 рази на рік – 16 березня і 16 вересня. Передплата на облігації тривала з 19 (6) квітня по 13 червня (31 травня) 1917 р., термін дії – 55 років.

³⁷ Южные ведомости. - 1917. - 11 апреля, 16 апреля, 21 апреля.

³⁸ Мицюк О. Жидівство за доби історичного перелому (1917-1920) // Розбудова нації. - 1932. - № 9/10. - С. 255.

Наступне газетне повідомлення стосувалося аналізу стану справ в середовищі сіоністської організації міста. Дописувачі «Южных ведомостей» інформували громадськість, що на загальних зборах прихильників зазначеної політичної сили було заслухано дві доповіді – про завдання сіоністів за нових революційних умов та про роботу протягом останнього року «у підпіллі». Окрім іншого, на заході обрали комітет, на який поклали організаційно-управлінські функції. Він складався з окремих комісій – культурна, агітаційна, фінансова і палестинська. До нього увійшло 15 осіб, але їхні прізвища видання не зафіксувало. Для оперативної реакції на виклики часу сіоністи в межах комітету сконструювали постійно діюче бюро, яке мало займатися як теоретичною, так і практичною роботою. Одним з перших практичних кроків комітету стало негайне проведення анкетування й подальша реєстрація членів місцевого відділу сіоністської організації, до якої увійшло понад 300 чоловік. Ще одним важливим підсумком «районного з'їзду» стало рішення про заснування в Мелітополі Таврійського тимчасового губернського бюро, що вже фактично функціонувало, метою якого було «обстеження деяких пунктів губернії та інформація»⁴⁰.

Дискретність газетного матеріалу щодо життєдіяльності єврейської громади Мелітополя не дає можливості повною мірою простежити за втіленням у життя прийнятих рішень. І навіть функціонування існуючих інституцій, які в різних випадках могли з боку журналістів отримувати відмінну назву. Адже протягом оглядового періоду нами віднайдено менше десяти згадок про них в рамках досліджуваної теми. Для прикладу, наступне повідомлення було опубліковано лише через півтора місяця. Вочевидь саме про створення у квітні 1917 р. «тимчасовий єврейський комітет» міста йшлося у контексті підготовки громади до участі у муніципальній виборчій кампанії та подальшого обрання керівництва общини. До «виконавчого комітету» згідно пропорційного принципу увійшли 9 представників від сіоністів, 7 – соціалістів, 3 – від жінок, 1 – «ортодокс»⁴¹.

За даними «Южных ведомостей» під час підготовки виборів до міської думи Мелітополя єв-

рейська громада обрала шлях формування різних груп кандидатів у гласні. Існувало щонайменше 3 окремих списки. Найповніше персональне представництво відбито за списком № 8 (єврейська організація «свобода і традиції»). До нього увійшли С. Розенберг (повітовий рабин), Ш. Столяр, К. Коган, М. Асрієлі, Н. Блюмін, І. Жмудський, Н. Лесман, А.-Х. Фельдман, Ш. Рівкович, А. Босовський, Н. Дубович, О. Рабінович, І. Фрам, Д. Друбицький, Я. Любарський, А. Яхнаєвич, Ш. Толчинський та І. Денензон⁴².

Повноцінно простежити за результатами муніципальної кампанії у Мелітополі за матеріалами видання вельми складно, але в одному з наступних номерів часопису йшлося про двох гласних, обраних за списком № 7 (сіоністи). За них віддав свої голоси 341 виборець, що дало можливість здобути мандати для А. Канцельсона й І. Каневського. Ще меншими досягненнями могли похизуватися прихильники списку № 9 (стара сіоністська організація). За них проголосувало лише 13 людей і вони зайняли останнє дев'яте місце в перегонах⁴³. Статистичні підсумки щодо списку № 8 нам відшукати не вдалося. Втім наявна інформація ілюструє політичні розбіжності навіть у таборі сіоністів, котрі не зуміли виставити єдиний перелік кандидатів у гласні.

Підготовка до виборів керівництва єврейської громади Мелітополя розпочалася у жовтні 1917 р. Задля цього було прийнято рішення про проведення перепису осіб віком понад 20 років – тільки ця категорія мала право голосу⁴⁴. Але повна відсутність подальших згадок про ситуацію в місті унеможливило зробити хоча б орієнтовні висновки.

За аналогією з Феодосією на порядку денному життя єврейської громади Євпаторії навесні 1917 р. постали дві теми. Одна з них формувалася навколо участі в підтримці «Займу свободи». Місцеві євреї активно долучилися до збору коштів, зібравши, згідно даних «Южных ведомостей», за один з перших тижнів передплати акцій 650 тис. крб. Про масштаб підтримки заходу свідчив і той факт, що протягом лише разового велелюдного мітингу, організованого 5 травня (22 квітня), «демократична частина місцевого єврейства», до якої часопис від-

³⁹ Южные ведомости. - 1917. - 6 апреля.

⁴⁰ Там само. 28 апреля.

⁴¹ Там само. 16 июня.

⁴² Там же. 15 июля.

⁴³ Там же. 27 июля.

⁴⁴ Там же. 4 октября.

ніс ремісників, дрібних торговців, прикажчиків та робітників, спромоглася акумулювати близько 90 тис. крб⁴⁵.

Інший напрям обговорення був пов'язаний з необхідністю вирішення етнокультурних потреб, відтак створення відповідної керівної структури. На початку травня (за новим стилем) у Євпаторії постав Єврейський політичний комітет (*дали* – ЄПК), а мету його існування газета передала таким чином: «об'єднати місцеве єврейське населення під час виборів до міської думи, законодавчі збори та інше». До зазначеної інституції увійшло 35 людей, обраних за двома квотами – 24 особи делегувалися на основі демократичної виборчої процедури, а 11 – від вже існуючих у місті релігійних, просвітніх й благодійних єврейських товариств⁴⁶. До президії комітету увійшли С. Димшиць (голова), пані Р. Біншток, С. Сокольський (обоє – заступники голови), Караев, Якір (обоє – секретарі), С. Біншток (скарбник)⁴⁷.

ЄПК без зволікань приступив до виконання покладених на нього завдань, провівши низку засідань, присвячених організаційним питанням. Задля систематизації організаційної роботи в структурі комітету було створено декілька секцій, які займалися визначеними напрямками діяльності – муніципальна кампанія, реорганізація закладів громади, просвітницька, інформаційна та фінансово-господарська⁴⁸. За декілька днів видання повідомило читачів, що просвітницька секція запроваджує вечірні курси для дорослих, на яких викладатимуть «єврейську та російську грамоту»⁴⁹.

Втім значно більше уваги ЄПК приділяв питанням участі у виборах до міського самоврядування. Відповідно газетні матеріали з цієї проблематики були більш об'ємними, хоч і поодинокими. До 21 (8) травня секція муніципальної кампанії розробила спеціальну платформу, котру винесла на обговорення комітету. У ній містилося 5 пунктів, що мали стати програмою діяльності гласних, обраних від єврейської громади Євпаторії.

Вочевидь найголовнішим став перший, що передбачав ліквідацію «єврейського столу» при

міській управі і подальшу передачу усього діловодства (метричні записи, справи духовного правління при синагогах тощо) до відома єврейської громадської ради, обраної згодом. Прикметно, що другий, третій та четвертий пункти стосувалися організації освітнього процесу. Передбачалося, що усі школи, створені етнічними меншинами, мають бути перетворені у загальнодержавні. Викладання у них має вестися рідною мовою, а підбір педагогічних кадрів стати клопотом винятково самих общин. Натомість міське самоврядування має взяти на себе турботу про заснування вечірніх шкіл для дорослого населення. У них мають викладатися як загальноосвітні предмети, так і курс рідної мови. Етнічний компонент був включений й у рекомендований процес реорганізації опікунських рад при середніх навчальних закладах та «вищому початковому міському училищі». Пропонувалося формувати їх за пропорційною ознакою, згідно етнічної структури населення міста. Нарешті остання теза стосувалася зміни порядку використання вихідного дня залежно від релігійних традицій. Йшлося передусім про запровадження неробочої суботи для іудеїв, та п'ятниці – для мусульман. Також дописувач зазначав, що ЄПК розробив програму муніципальної політики з загальних питань, але її деталізації на сторінках газети нам знайти не вдалося⁵⁰.

22 (9) липня 1917 р. був остаточно затверджений список № 7 кандидатів у гласні від ЄПК. Позаяк у «Южных ведомостях» не друкувалися інші подібні списки, сформовані в межах єврейської громади, то маємо усі підстави стверджувати, що на відміну від деяких інших великих міст губернії, у Євпаторії місцеві активісти зуміли консолідуватися в межах спільної політичної платформи. Пропонований висновок базується і на аналізі виборчого списку, до якого увійшли представники від різноманітних політичних кіл та позапартійних. Отже за право отримати мандат змагалися: 1) Р. Біншток («близька до соціал-демократів»), 2) М. Очаківський («близький до кадетів»), 3) А. Локшин (СЕРП), 4) З. Коган (позапартійний), 5) Я. Зусмановський (позапартійний), 6) І. Аксельруд («близький до соціал-демократів»),

⁴⁵ Там же. 27 апреля.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Там само. 28 апреля.

⁴⁸ Там само. 6 мая.

⁴⁹ Там само. 11 мая.

⁵⁰ Там само. 11 мая.

7) В. Рівенсон (позапартійний)⁵¹. Прикметно, що це був чи не єдиний випадок у межах окресленої проблематики, коли виборчі перегони очолила жінка. На цьому інформаційні повідомлення щодо становища єврейської громади Євпаторії обриваються, що не дозволяє простежити за динамікою розвитку подій у наступні місяці.

Незначна частина газетної площі виділялася під опис становища єврейської громади Генічеська. Зокрема навесні часопис повідомляв про існування у місті єврейського комітету допомоги біженцям, що не без внутрішніх протиріч збирав добровільні пожертви для своїх одноплемінників з числа переміщених осіб⁵². У подальшому «Южные ведомости» інформували кримчан про велелюдне зібрання громади з метою обрання делегатів на національний територіальний з'їзд, що планувався у Катеринославі. Автор тексту акцентував увагу на бурхливих дебатах, попри домінування симпатиків групи сіоністів, і на очевидний авторитет місцевого рабина Нотелевича. Іншу сторону полеміки дописувач назвав «демократичними ораторами», під якими найімовірніше слід розуміти прихильників соціалістичної ідеології. Позаяк виступи останніх «відгуку майже не викликали», то довіру представляти євреїв Генічеська отримали сіоністи Нотелевич і Майзельсон. На знак протесту їхні опоненти відмовилися брати участь в запланованому з'їзді⁵³.

На початку літа 1917 р. у Генічеську відбулося зібрання представників різних єврейських організацій, котрі висловилися за створення політичного єврейського комітету і за необхідність виробити принципи реорганізації управлінських механізмів у громаді. Бундівець Лівшиць та соціал-демократ Лібман запропонували формувати комітет на демократичних засадах, де б кожна організована група отримала по одному мандату, а «обивательська маса» – 3. Вони також заперечували наявність політичних функцій такого комітету, аргументуючи свою позицію очевидними ідеологічними розбіжностями між різними пар-

тіями, відсутністю єдиної національної програми дій. З протилежного боку до дискусії долучився Нотелевич, котрий зі «звичною різкістю» закидав соціалістам демагогію та упереджене ставлення до ідей сіонізму⁵⁴.

Зрештою присутні, за пропозицією президії заходу, ухвалили утворити комітет з представників усіх організацій (партійних, культурно-просвітницьких, благодійних, релігійних), але за іншою формулою. Вона мала враховувати чисельність таких інституцій, тому один представник делегувався від 100 осіб. Зважаючи на атмосферу взаємної недовіри, соціалісти сприйняли такий варіант творення єврейського комітету як свідоме ігнорування їхньої точки зору. Тому відмовилися у подальшому брати участь у його роботі⁵⁵.

У подальшому єврейська тематика Генічеська фактично зникла зі шпальт видання. Принаймні нам вдалося віднайти лише одне невелике повідомлення про успіх єврейського списку № 2 на виборах до міської думи. Адже вони здобули підтримку 1006 виборців (з 4267 можливих), що стало другим результатом у перегонах⁵⁶.

Гострі протиріччя навколо суспільно-політичної тематики були притаманними і для єврейської громади Армянська, яка розділилася на дві частини в контексті дискусій навколо перспектив участі у муніципальних виборах. Один зі списків (№ 1), сформований безпосередньо від імені громади, складався лише з чотирьох осіб, а інший (№ 9) – від робітничої групи – обмежився єдиним прізвищем (Янкелевич)⁵⁷. Проте незабаром «Южные ведомости» констатували, що у «робітничій групі» проходять внутрішні трансформації, вона скоригувала власну політичну платформу, схилившись до залучення в список кандидатів у гласні представників від партії кадетів. І готова змінити назву⁵⁸. При цьому не зникли взаємні гострі інвективи з боку обох категорій протистояння у середині єврейської громади, рівень конфліктності у якій, на думку журналістів сімферопольського видання, досяг найвищого рівня⁵⁹.

⁵¹ Там само. 9 июля.

⁵² Там само. 28 марта.

⁵³ Там само. 13 мая.

⁵⁴ Там само. 26 мая.

⁵⁵ Там само.

⁵⁶ Там само. 22 августа.

⁵⁷ Там само. 6 августа, 9 августа.

⁵⁸ Там само. 17 августа.

⁵⁹ Там само. 18 августа.

Поодинокі інформаційні приводи щодо викликів першого року революції давали громади інших міст Таврійської губернії. Так, зібрання євреїв Джанкою, організоване в синагозі, висловило повну підтримку Тимчасовому уряду з метою найшвидшого досягнення «повної перемоги над зовнішнім ворогом»⁶⁰. А севастопольська громада (в особі доктора Я. Ліберзона) вітала міністра юстиції, військових і морських справ Тимчасового уряду О. Керенського під час відвідин міста у травні 1917 р⁶¹.

Але найбільше газетних матеріалів побачили світ у зв'язку з муніципальною кампанією. Зокрема часопис повідомляв, що під час виборів до міської думи Севастополя, яка складалася з 71 гласного, місцеві євреї отримали 1001 голос (991 від цивільних + 10 від військових), що дозволило здобути 1 мандат для Я. Молдавського⁶². Деяко більше місць у думі здобули євреї Бердянська. За список № 3 (єврейська національно-демократична група) проголосувало 822 виборця з 11769. Відтак гласними стали А. Наймер, А. Любін (стоматолог), Б. Хомський⁶³. Громада Бахчисараю зорганізувалася єврейським благодійним товариством, тому відповідний реєстр очолили його лідери – 1) Л. Ельсон (провізор, голова правління благодійного товариства, секретар міського виконавчого комітету), 2) С. Малинський (провізор, член правління благодійного комітету, секретар міського комітету Червоного хреста), 3) А. Марков (нотаріус, голова комітету опікунства над хворими і пораненими військовими), 4) Н. Герашев (торговець)⁶⁴.

Громада Керчі розділилася на два виборчих табори – «єврейські демократи» і «єврейські націоналісти». Перший з них виявився успішнішим, отримавши підтримку 844 містян. Цей результат виявився четвертим, а гласними стали Г. Кисилевський, М. Борохов, А. Харитонов, А. Веєров. Натомість за «націоналістів» проголосувало 218 виборців (7-е місце з 8-ми), відтак мандат отримав лише Т. Момблат⁶⁵. Трьох гласних за списком Єврейського тимчасового комі-

тету провела до самоврядної структури громада Алушти. Їхніми симпатиками виявилось 332 виборця з 2524 можливих⁶⁶. Два окремі списки виставила громада Старого Криму⁶⁷, але результати виборів у виданні не віддзеркалювалися.

Підведемо підсумки. Щоденне сімферопольське видання упродовж 1917 р. приділяло значну увагу становищу єврейських громад Таврійської губернії в умовах революційних викликів. Газетні матеріали різного типу й обсягу, здебільшого без оціночного судження, змальовували їхню участь у суспільно-політичному житті краю, концентруючись на висвітленні ситуації в общинах Феодосії, Мелітополя, Євпаторії, Генічеська, Армянська, Севастополя, меншою мірою інших населених пунктів.

Найчастіше в фокусі уваги видання перебувала Феодосія, про що свідчить загальна кількість згадок на шпальтах часопису. За нашими підрахунками не менше 43-х разів журналісти газети інформували читачів про події навколо єврейської громади міста. За цим показником воно поступалося лише губернському центру, а своєрідними піковими місяцями стали квітень, травень і червень (10+8+8), коли дискусії навколо найбільш актуальних питань життя громади досягли свого апогею. Достатньо значна кількість дописів і заміток стосувалася общин Мелітополя та Євпаторії.

Згідно оприлюднених дописів місцеві єврейські громади в основній своїй масі схвально зустріли звістку про падіння царату, висловлювали підтримку Тимчасовому уряду й покладали сподівання на позитивні зміни в суспільно-політичній сфері. Пріоритетними темами дискусій на численних зібраннях стали питання внутрішньої самоорганізації, участь у виборах до міських дум і Всеросійських Установчих зборів, делегування кандидатів на національні з'їзди, просвітницька й благодійна діяльність. При цьому домінуюче місце зайняли два напрями полеміки – створення інституцій задля здійснення керівництва общинним життям і муніципальні вибори.

⁶⁰ Там само. 23 марта.

⁶¹ Там само. 21 мая.

⁶² Там само. 20 июля.

⁶³ Там само. 28 июля.

⁶⁴ Там само. 21 июля.

⁶⁵ Там само. 23 июля.

⁶⁶ Там само. 23 августа.

⁶⁷ Там само. 11 июля.

Найбільший вплив на суспільно-політичні настрої єврейського населення міст губернії мала сіоністська організація. Їхнім головним опонентом став соціалістичний табір, представлений здебільшого трьома партіями – Бунд, Поалей Ціон та СЕРП. У більшості зафіксованих газетними дописами випадків рівень протистояння між зазначеними політичними таборами досягав максимальної позначки, з очевидними елементами взаємної недовіри, про що яскраво маніфестували не лише журналістські рефлексії, на зразок «згущена обстановка», але і підготовка різних списків на виборах до органів міського самоврядування. Втім у переважній більшості випадків єврейські громадсько-політичні та партійні структури опиня-

лися поза когортою лідерів виборчих перегонів, отримуючи обмежену кількість думських мандатів. Чи не єдиним винятком став Генічеськ.

Рефлексії громад краю щодо утворення Центральної Ради, Генерального секретаріату, їхнього протистояння з Тимчасовим урядом, проголошення автономії України чи УНР на сторінках часопису нами не виявлено. Фрагментарність та часто стислість повідомлень у «Южных ведомостях» не дають змогу повною мірою розкрити особливості життєдіяльності єврейських громад Таврійської губернії, але газетний матеріал є вагомим джерельним масивом для матричної реконструкції тих суспільних трансформацій, які були спричинені революціями 1917 року.

References

- Evreyi Ukrainy: Kratkiy ocherk istoriyi (1995). Ch. 2 / F. Ya. Gorovskiy, Ya. S. Khonigsman. A. Ya. Naiman i dr.; Pod. red. F. Ya. Gorovskoho; Mezhdunar. Solomon. un-t. K. [In Russian].
- Evreiskoe naseleniye Yuga Ukrainy: Issled., vospomnaniya, dokumenty: Ezhegodnik (1998) / Redkol.: F. G. Turchenko, S. F. Orlianskiy, A. S. Tedeev i dr. Kharkov; Zaporozhie: Evr. mir. [In Russian].
- Husiev, V. I. (1996). Bund, Komfarband, yevseksitii KP(b)U: mistse u politychnomu zhytti Ukrainy (1917-1921). K. [In Ukrainian].
- Hvozdyk, V. (1998). Politicheskaia borba na yuge Ukrainy v 1917 g. i evreiskie obshchiny // Evreiskoe naseleniye Yuga Ukrainy. Kharkov – Zaporozhye : Evreiskiy mir. [In Russian].
- Hvozdyk, V. (2000). Rol i mistse yevreiskoho naselennia v politychnii borotbi na Pivdni Ukrainy v 1917 rotsi // Naukovi pratsi istorichnoho fakultetu ZDU. Vyp. XII. Zaporizhzhia: «Dyvo». [In Ukrainian].
- Kleiner, I. (1997). Yevreiska hromadskist Ukrainy ta Tsentralna Rada, 1917-1918: (Deiaki notatky shchodo todish. sytuatsii) // Yevreiska istoriia ta kultura v Ukraini: Materialy konf., Kyiv, 2-5 veres. 1996. K. [In Ukrainian].
- Mytsiuk, O. (1932). Zhydivstvo za doby istorichnoho perelomu (1917-1920) // Rozbudova natsii. № 9/10. [In Ukrainian].
- Naiman, O. (1998). Ministerstvo yevreiskyykh sprav UNR: (Do 80-richchia IV Universalu) // Khronika 2000. K. Vyp. 23/24. [In Ukrainian].
- Ustymenko, V. (2015). Natsionalni rukhy v Krymu v poshukakh politychnykh oriietyriv, 1917-1921 rr. (suchasna vitchyzniana istoriohrafiiia) // Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. Zbirnyk naukovykh statei / Hol. red. V. F. Verstiuk. Vyp. 11. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. [In Ukrainian].
- Ustymenko, V. M. (2009). Yevreiski orhanizatsii i partii v suspilno-politychnomu zhytti Ukrainy za doby Tsentralnoi Rady // Problemy vyvchennia istorii Ukrainskoi revoliutsii 1917-1921 rokiv. K.: Instytut istorii Ukrainy NAN Ukrainy. Vyp. 4. [In Ukrainian].
- Vintskovskiy, T. (2012). Obshchestvenno-politicheskaia zhyzn v Tavricheskoy guberniyi vo vremia revoliutsiyi 1917 goda: etnopoliticheskiy aspekt (po materialam simferopolskoy gazety «Yuzhnye vedomosti») // Danubius. XXX. Galați: Editura Muzeului de Istorie. [In Russian].
- Vintskovskiy, T. (2007). Polska hromada Tavriiskoi hubernii u 1917 r. na shpaltakh hazety «Iuzhnye vedomosti» // Poliaky na pivdni Ukrainy ta v Krymu / Pid red. T. Tsyselskoho, E. Chapevskoho, V. Kushnira. Odesa – Opolie – Vrotslav. [In Ukrainian].
- Vintskovskiy, T. (2011). Virmenski hromady Tavriiskoi hubernii v period revoliutsii 1917 roku (za materialamy simferopolskoi hazety «Iuzhnye vedomosti») // Lukomoria: arkeoholiiia, etnolohiiia, istoriia Pivnichno-Zakhidnoho Prychornomoria. Odesa. Vyp. 5. [In Ukrainian].
- Yadlovskaya, O. (2020). Natsionalni menshyny Pivdnia Ukrainy v konteksti politychnoi diialnosti (pochatok KhKh st. – 1918 r.): monohrafiia. Dnipro: Vydavets Bila K. O. [In Ukrainian].
- Yadlovskaya, O. S. (2012). Sionistskiy rukh u Pivdenoukrainskomu rehioni v roky Tsentralnoi Rady // Kultura narodov Prychornomoria. Symferopol. [In Ukrainian].
- Yuzhnye vedomosti (Simferopol). 1917. [In Russian].

**Краєзнавство
в особах**

УДК 94 (477.8)

Любомира Федунішин (м. Бурштин)

кандидат історичних наук,

ВСП «Бурштинський енергетичний фаховий коледж

Івано-Франківського національного технічного університету нафти і газу»

E-mail: fedunyshyn3@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8629-5476>

Іван Кривецький в історико-культурному житті Львова

У статті на основі аналізу джерельної бази розкрито роль галицького історика Івана Кривецького (1883–1940 рр.) в громадсько-культурному житті Львова, проаналізовано різноаспектні науково-просвітницькі праці діяча та висвітлено його постать як студента Львівського університету, члена Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ), історика-краєзнавця, бібліотекаря, редактора та видавця. Вченого представлено як популяризатора української культури, який залишив багату творчу спадщину з історії стародруків, перших друкованих книг, періодичних видань і книгозбірень Львова.

Ключові слова: Іван Кривецький, Львів, історик, краєзнавець, Наукове товариство ім. Шевченка, бібліотекар, редактор, видавець.

Liubomyra Fedynyshyn (Burshtyn)

candidate of historical sciences,

Burshtyn College of Power Engineering

of Ivano-Frankivsk National Technical University of Oil and Gas

E-mail: fedunyshyn3@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8629-5476>

Ivan Krevetskyi in the historical and cultural life of Lviv

Nowadays there is a growing scientific and public interest in revealing a personal dimension in Ukrainian history, in particular clarifying the topical issues of local history. The purpose of the article is to investigate the multidimensional activity of I. Krevetskyi in the historical and cultural life of Lviv, namely to elucidate his figure as a member of Shevchenko Scientific Society, local historian, librarian, editor and publisher.

When writing a research the author used such methods of research as comparative-historical, problematic-chronological, biographical, methods of analysis and synthesis, generalization, induction and deduction to consider the actual problem.

As a result of the analysis of sources, it became clear that I. Krevetskyi was a witness and an active participant in the national and scientific and cultural movement of Galician Ukrainians. He was a graduate of the Ukrainian Academic High School in Lviv, a student of the historical group of the Philosophical Faculty of Lviv University, a member of the National Society "Academic Community", an active participant of the historical seminar of M. Hrushevskyi and the Society of Supporters of Ukrainian Literature, Science and Art. He participated in the student fight for the Ukrainian University, where he later carried on teaching activities as the head of a scientific seminar on military history at the Ukrainian (Secret) University in Lviv.

As a director of the NTSh library in Lviv, I. Krevetskyi completed the book collections and organized the work of new departments. The scientist carried out various editorial and publishing activities, worked as a publisher, contributor, reviewer, editor of many literary and scientific publications, collections, newspapers and magazines.

The practical significance of the achieved results is that the material can be used in scientific, pedagogical, local history work and serve as an example for active creative researches of the modern young generation.

The originality of the research is determined by the fact that the author, based on the source base, revealed the role of I. Krevetskyi in the social and cultural life of Lviv, analysed his various scientific and educational works. The scientist is presented as a populariser of the Ukrainian culture, who has left a rich creative legacy in the history of old printed books, first printed books, periodicals and book collections of Lviv.

Keywords: Ivan Krevetskyi, Lviv, historian, local historian, Shevchenko Scientific Society, librarian, editor, publisher.

І. Кревецький – випускник Української академічної гімназії у Львові 1903 р.

Сьогодні як важливий напрям наукових досліджень розвивається історична біографістика, що передбачає висвітлення життєвого шляху, діяльності та творчої спадщини визначних діячів нашого минулого. Зростає науковий і громадський інтерес щодо розкриття особистісного виміру в українській історії, зокрема дослідження актуальних питань місцевої проблематики. В силу ідеологічно-політичних процесів в історичній науці маловідомою є постать краєзнавця та громадсько-культурного діяча І. Кревецького (1883–1940). Метою розвідки є висвітлення ролі вченого в історико-культурному житті Львова та його багатоаспектної діяльності як члена НТШ, історика-краєзнавця, бібліотекаря, редактора та видавця на тлі суспільно-політичного, національно-культурного та наукового розвитку Галичини.

Автором досліджено, що історичні праці І. Кревецького розглянуто в публікаціях Ф. Стебля, В. Педича, В. Качкана, І. Кіхтан. В контексті висвітлення історії НТШ громадсько-культурну роботу вченого вивчали Р. Кучер, Я. Дашкевич, З. Зайцева, В. Тельвак та інші. Бібліотечну та книгознавчу сферу діяльності розглядали У. Яворська, Н. Черниш, Я. Ісаєвич. Незважаючи на наявні друковані праці, відсутнє окреме дослідження про

роль постаті І. Кревецького в історико-культурному житті Львова.

Іван-Мар'ян Іванович Кревецький народився 14 жовтня 1883 р. у вчительській сім'ї в селі Іванівці Жидачівського повіту на Львівщині. У 1885 р. батьки переїхали до м. Роздола (тепер Миколаївського району Львівської області). І. Кревецький після закінчення Української академічної гімназії у 1903–1907 рр. навчався на філософському факультеті (історична група) Львівського університету. Великий вплив на його професійне становлення мали лекції проф. М. Грушевського, який боровся за повноправне використання в навчальному процесі української мови, підтримував справедливі вимоги українського студентства, спрямовані на створення у Львові національного університету. Дитячі роки і юнацтво історика припали на початок політизації українського руху в Галичині і кристалізації національної ідеї політичної самостійності України.

І. Кревецький був активним членом членом Товариства прихильників української літератури, науки і штуки, а також студентського товариства «Академічна громада» при Львівському університеті, до якого належали багато майбутніх істориків та громадсько-культурних діячів¹. Товариства проводили серед українського населення широку освітню роботу, спрямовану на пробудження національної самосвідомості.

Історик виконував обов'язки секретаря мовної комісії НТШ, також був залучений до активної роботи в історичному семінарі, яким керував М. Грушевський. На засіданні історико-філософської секції НТШ 2 грудня 1904 р. І. Кревецький уперше виступив з доповіддю та репрезентував свою краєзнавчу працю «Оборонна організація руських селян на галицько-угорським пограниччю в 1848–1849 рр.», яку М. Грушевський та І. Франко відразу ухвалили надрукувати.

В 1904 р. І. Кревецький став членом редакторського комітету видавництва НТШ з підготовки збірника праць для відзначення 10-ліття

¹ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДАЛ України), ф. 309, оп. 1, спр. 2205, арк.8.

наукової діяльності М. Грушевського в Галичині, до якого також входили Д. Коренець, С. Томашівський, І. Франко та В. Гнатюк. У результаті їх спільної роботи в 1906 р. в друкарні НТШ у Львові вийшов «Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками і прихильниками, з нагоди його десятилітньої наукової праці в Галичині (1894–1904)», у якому поміщено статті В. Гнатюка, М. Кордуби, З. Кузеля, І. Крип'якевича та багатьох інших дослідників². І. Кревецький у вказаному збірнику опублікував статтю «Цуцилівська тривога в 1848 р. Причинки до історії останніх днів панщини в Галичині», де наводилися важливі документи про революційні виступи селян 1848 р. в с. Цуцилові біля м. Надвірна на Прикарпатті³.

На початку 1904 р. І. Кревецький був прийнятий до редакції літературно-мистецького, наукового та суспільно-політичного щомісячника «Літературно-науковий вісник», який видавало НТШ. Історик опублікував у «ЛНВ» низку статей, перекладів, інформаційних заміток і нарисів з видавничого, літературного, наукового, громадського й культурно-просвітнього життя та рецензій на літературу різноманітної тематики. У «ЛНВ» протягом 1904–1912 рр. вийшло 54 бібліографічні розвідки І. Кревецького, серед яких: 29 рецензій на окремі видання, 4 – на збірники статей, 2 інформаційні замітки про вихід нових часописів, 8 оглядів українознавчих статей зі змісту 11 закордонних та одного львівського періодичних видань (за 1904–1905 рр.), 10 оглядів змісту десяти томів «Записок НТШ» та ґрунтовний аналіз «Записок НТШ» (74 томи) за 15 років їхнього існування⁴.

У 1906 р. студента університету І. Кревецького було обрано членом археографічної комісії НТШ. Працьовитість молодого людини, поїздки

за кордон з метою наукового дослідження, робота в архівах і написані ним наукові праці, дозволили академічній Раді НТШ присвоїти молодому вченому в 1907 р. почесне звання «дійсний член НТШ»⁵.

19 березня 1909 р. І. Кревецький став секретарем історико-філософської секції, на засіданнях якої систематично доповідав про результати своїх наукових досліджень та реферував праці інших членів НТШ. Пройшовши добру наукову школу під керівництвом М. Грушевського в сприятливій атмосфері НТШ, І. Кревецький, як підмітив Ф. Стеблій, і сам сформувався як талановитий, ерудований і скрупульозний дослідник історії України⁶.

Свідченням активної громадсько-політичної позиції історика є написана ним у 1909 р. рецензія на працю правника М. Лозинського «Акт 12 квітня, з портретом Мирослава Січинського»⁷. Дана розвідка розкривала історичний факт: студент соціал-демократ М. Січинський виступив проти утисків галицьких селян польською адміністрацією під час виборів 12 квітня 1908 р. і застрелив у Львові намісника А. Потоцького.

Іван Кревецький, як представник національно-патріотичної студентської молоді Галичини, засуджував польський адміністративний тиск проти українців як у політичному, так і в культурному житті, а також відстоював право українців на національне самовизначення. Як зауважив з цього приводу В. Качкан, критик І. Кревецький зробив висновок, що збірка статей визначного галицького публіциста М. Лозинського важлива тим, що об'єктивно документально розкриває трагічну долю польсько-українських історичних взаємин⁸.

Іван Кревецький співпрацював із виданням історико-філософської секції «Записки НТШ»,

² *Винар Л.* Михайло Грушевський і Наукове Товариство ім. Тараса Шевченка 1892–1930 / Любомир Винар. - Мюнхен : Дніпрова хвиля, 1970. - С. 42.

³ *Кревецький І.* Цуцилівська тривога в 1848 р. (причинки до історії останніх днів панщини в Галичині) / Іван Кревецький // Науковий збірник, присвячений професорові Михайлові Грушевському учениками й прихильниками з нагоди його десятилітньої праці в Галичині (1894–1904). Львів, 1906. С. 446–482.

⁴ *Яворська У.* Бібліографічний доробок Івана Кревецького в «Літературно-науковому віснику» / Уляна Яворська // Вісник Книжкової палати. - 2006. - № 2. - С. 36.

⁵ ЦДІАЛ України, ф. 309, оп. 1, спр. 42, арк. 49.

⁶ *Стеблій Ф.* Іван Кревецький – історик-державник / Феодосій Стеблій. - Львів : Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, - 2003. - С. 4.

⁷ *Кревецький І.* [Рецензія] / Іван Кревецький // ЛНВ. - 1909. - Т. 46. - С. 603.

⁸ *Качкан В.* «Реальні образи сумної правди» (основні консеквенції у діяльності Івана Кревецького) / Володимир Качкан // Хай святиться ім'я твоє. - Львів, 1998. - С. 196.

де, крім історичних праць, опублікував у 1903–1912 рр. і 1924 р. бібліографію української преси, огляди часописів та помістив рецензії на праці з різної тематики. Варто згадати про рецензію І. Кревецького на роботу Б. Павловського «Львів в 1809 р.», де втор описав історію Львова з 27 травня до 15 грудня 1809 р. Дослідник подав до «Записок НТШ» некролог з приводу смерті в грудні 1911 р. у Львові відомого польського історика Б. Лозінського, який досліджував історію Галичини кінця XVIII–XIX ст., був вищим адміністративним урядником при Львівському намісництві та мав доступ до актів в архіві⁹.

21 листопада 1909 р. І. Кревецький став заступником голови бібліографічної комісії НТШ у Львові. Працюючи разом з В. Гнатюком, М. Возняком, В. Дорошенком, М. Кордубою, І. Свенціцьким, І. Франком, вчений вважав основним завданням реєструвати все, що було надруковане українською мовою¹⁰.

Історик також працював у таких комісіях НТШ: з 2 листопада 1909 р. по 1914 р. виконував обов'язки секретаря мовної комісії; 28 листопада 1909 р. став членом статистичної комісії, також був заступником голови комісії з історії мистецтва (1921–1922, 1925)¹¹. Робота в комісіях та секціях НТШ сприяла формуванню світогляду та визначила тематику досліджень науковця.

Вчений у 1909 р. почав редагувати науково-педагогічний журнал «Наша школа»¹². Це був друкований орган товариства «Учительська громада», заснованого М. Грушевським у Львові 1908 р. До редакційного комітету входили відомі українські науковці та громадські діячі: В. Білецький, І. Копач, В. Левицький, І. Раковський, С. Рудницький, С. Томашівський, В. Щурат. 10 травня 1909 р. І. Кревецький зайняв посаду

відповідального редактора журналу¹³. Цю роботу виконував до 1912 р. Він стежив за добром матеріалу, правильним його розміщенням у відповідних розділах часопису, складав звіти про роботу, які обговорювали на засіданнях Президії Товариства.

Дослідник збирав рукописи та готував до видання ювілейний збірник на пошану 40-літньої літературної і наукової діяльності Івана Франка. Збірник мав складатися з коротких творів мовою оригіналу українських і зарубіжних письменників та науковців. Рукописи потрібно було надіслати до кінця грудня 1912 р.¹⁴

Важливим аспектом історико-культурної роботи І. Кревецького у м. Львові була його багаторічна праця в бібліотеці НТШ. Фаховий історик, поєднуючи наукові знання, наполегливість у роботі і талант, зумів на високому рівні організувати функціонування найбільшої українознавчої книгозбірні, а згодом і здійснював керівництво нею, при чому, в не завжди сприятливих суспільно-політичних, та, здебільшого, у край важких економічних умовах.

18 грудня 1907 р. І. Кревецького призначено директором бібліотеки НТШ у Львові. Для уніфікації опрацювання фондів учений розробив методичні рекомендації та правила, яких були зобов'язані дотримуватися всі бібліотекарі, що здійснювали опрацювання книжок¹⁵. Упорядники бібліотеки мали реєструвати все, що виходило українською мовою незалежно від змісту, національних, політичних, суспільних переконань авторів чи видавців.

У результаті пильної роботи директора бібліотеки І. Кревецького та його співробітника О. Назарііва було утворено в 1908 р. окремий відділ стародруків та організовано при рукописному

⁹ Кревецький І. Броніслав Лозінський / Іван Кревецький // Записки НТШ. - 1911. - Т. 56. - С. 190–191.

¹⁰ Зайцева З.І. Український науковий рух: інституціональні аспекти розвитку (кінець XIX – початок XX ст.): Монографія / Зінаїда Зайцева. - К.: КНЕУ, 2006. - С. 121.

¹¹ Качкан В. Кревецький Іван Іванович / Володимир Качкан // Українська журналістика в іменах / за ред. М. М. Романюка. Вип. IV. - Львів, 1997. - С. 126.

¹² Центральний державний історичний архів України, м. Київ (ЦДАК України), ф. 1235, оп. 1, спр. 567, арк. 64–65.

¹³ Кревецький І. Хроніка // Наша Школа: Науково-педагогічний журнал. - Львів, 1909. - Кн. I–II. - С. 133, 137–139.

¹⁴ Відділ рукописів Львівської національної наукової бібліотеки ім. В. Стефаника, ф. 9, п. 244, № 20, арк. 1–2.

¹⁵ Кунанець Н. Опрацювання фондів наукових бібліотек Львова (кінець XIX – 30-ті роки XX ст.) та створення довідкового апарату для них: особливості методології та методики / Наталія Кунанець // Вісник Львів. ун-ту. Серія книгозн. бібліот. інф. технол. 2009. - Вип. 4. - С. 69.

відділі бібліотеки приватний архів НТШ. Найдавніший кириличний друк, який зберігався у фондах бібліотеки, – це «Апостол», виданий у Львові в 1574 р. Іваном Федоровим. На її форзаці можна відчитати помітки О. Калужняцького, І. Огієнка, І. Кривецького стосовно повноти даного примірника. Історик згодом досліджував діяльність І. Федорова у Львові 1574 р., заснування ним друкарні, видання перших книг та долю його надгробного каменя¹⁶. Також переклав українською мовою та опублікував автобіографічні спомини першодрукаря «Повість, откудуналася и како довершилася друкарня сія», які були написані як післямова І. Федоровим у львівському «Апостолі» 1574 р.¹⁷

Неабияку увагу І. Кривецький приділяв комплектуванню фондів спеціальними дослідженнями з історії мови, літератури та етнографії, навчальними виданнями, науковою періодикою багатьма європейськими мовами. У 1910 р. утворено окремі відділи періодики, а в 1911 р. – картографічний та Шевченківський відділи. Вагому роль в організації відділів, співпраці з іншими науковими, навчальними і громадськими інституціями відіграв директор установи.

Іван Кривецький організовував роботу з метою популяризації української науки в несприятливих суспільно-політичних умовах. Він у листі до О. Назарука від 26 жовтня 1923 р. писав про важливу роль і особливумісію НТШ у Львові як найвищої незалежної української наукової установи та відзначив, що саме на 1923 р. припадає подвійний ювілей Наукового Товариства імені Шевченка у Львові: 50-ліття існування взагалі і 30-ліття як Наукового¹⁸. Було заплановано надрукувати ряд видань про наукову діяльність, музей, книгарню, друкарню і переплетню. До цієї дати І. Кривецький підготував брошуру під назвою «Бібліотека Наукового Товариства імені Шевченка у Львові»¹⁹.

У 1924–1925 рр. І. Кривецький редагував місячник бібліотеки і музею НТШ «Стара Ук-

раїна», що виходив у Львові. Редакція зазначала про головне завдання видання: «Людина без власної самосвідомості не є культурною людиною, так і народ без історичної свідомості не є нацією. Розбудити сю свідомість якнайглибше і якнайширше на Україні – ось головне завдання нового часопису»²⁰. Відповідно до цього важливого суспільного завдання, «Стара Україна» у своєму змісті прагнула відродити історичну справедливість і традиції, охопити широке коло різноманітних за тематикою проблем, висвітлити передусім ті питання культурологічного спрямування, що цікавили та турбували свідому галицьку громадськість. Іван Кривецький як редактор вирішував практично всі видавничі питання, пов'язані з організаційними аспектами підготовки журналу. У цьому єдиному українознавчому часописі, що виходив у Польській Республіці, публікувалися матеріали з історії, статті на літературознавчу і мистецтвознавчу тематику, висвітлювалася діяльність визначних історичних постатей минулого. З журналом тісно співпрацювали І. Борщак, І. Крип'якевич, М. Возняк, І. Огієнко, К. Студинський, В. Гнатюк та інші вчені, які листувалися з редактором.

Вчений редагував журнал «Стара Україна» безплатно і протягом 1924 р. навіть своїм коштом покривав редакційні видатки. Він не прийняв від Президії НТШ гонорар у розмірі 100 американських доларів (тоді близько 900 польських злотих) за роботу над цим журналом. В. Дорошенко з цього приводу писав: «на жаль «Стара Україна», яку з правдивою самопосвятою і любов'ю редагував І. Кривецький – до речі: зовсім безкорисно, бо ні він, ні співробітники не діставали за свою працю ніякого гонорару – перестала виходити саме в той час, як зачала здобувати собі популярність серед громадянства»²¹.

Історик вивчав історію появи преси. Згідно з дослідженням І. Кривецького, першою періодичною газетою в Західній Україні була «Gazettede Leopold» («Львівська газета»), яка виходила

¹⁶ ЦДІАЛ України, ф. 402, оп. 1, спр. 7, арк. 54–91.

¹⁷ Кривецький І. Спомини Ів. Федоровича про початки друкарства на Україні / Іван Кривецький // Стара Україна. - 1924. - Вип. 2–5. - С. 35–37.

¹⁸ ЦДІАЛ України, ф. 359, оп. 1, спр. 268, арк. 4.

¹⁹ Кривецький І. Бібліотека Наукового Товариства імені Шевченка у Львові / Іван Кривецький. Львів: Накладом Наук. Тов-ва імені Шевченка, 1923. - 16 с.

²⁰ Кривецький І. Від редакції / Іван Кривецький // Стара Україна. - 1924. - Ч. 1. - С. 2.

²¹ Дорошенко В. Огнище української науки. Наукове Товариство імені Т. Шевченка / Володимир Дорошенко. – Нью-Йорк; Філадельфія, 1951. - С. 42.

в 1776 р. французькою мовою у Львові. Вона була призначена, перш за все, для аристократичних кіл Королівства Галичини і Володимирії. Власником та видавцем був Осуді (Ossoudi). Він у 1773 р. запропонував австрійському уряду заснувати Академію мистецтв і ремесел, але проект був відхилений. У 1774 р. Осуді звернувся з проханням до Відня надати право на видання часопису в Галичині, на що одержав дозвіл 1 січня 1776 р. Тоді появився в друкарні Антона Піллера перший випуск «Gazette de Leopold», останній (51) датується 19 грудня 1776 р. Автор зробив детальний аналіз часопису: зазначив про формат (23x18 см), обсяг номерів (2 листки – 4 сторінки), зовнішній вигляд (подав зображення першої сторінки випуску № 1), проаналізував зміст номерів та додатків²².

«Львівська газета» інформувала про важливі політичні події міст Європи (Барселони, Берліна, Варшави, Відня, Лондона, Копенгагена, Кракова, Мадрида, Мілана, Москви, Неаполя, Парижа, Петербурга, Праги, Рима, Стокгольма, та інших), у меншій кількості подавалися новини м. Львова та Великої України. Наприклад, повідомлялося про святкування у Львові іменин цісаря Йосифа II (№ 13 від 28 березня 1776 р.) та імператриці Марії Терезії (№ 42 від 17 жовтня 1776 р.). Описувалася коронація образу Матері Божої (№ 20 від 16 травня 1776 р.). Друкувалися також хроніки подій та оголошення. В бібліографічному відділі газети повідомлялося про нові книжки різної тематики, які вийшли в друкарні А. Піллера, переважно французькою, німецькою, латинською і польською мовами²³. Перша газета сприяла розвитку українознавства, оскільки через інформаційні повідомлення культурного змісту вона не тільки утверджувала українство як етнографічне поняття, але й як концепцію територіальної єдності українського народу²⁴.

Дослідник зазначив, що 1786 р. у Львові появився новий часопис «Львівські тижневі вісті» (німецькою і польською мовами). Першою щоденною газетою з квітня 1794 р. був «Dziennik krajo-tyotucznych politykow», що виходив з вересня

1792 р. як тижневик. Його видавцем і першим редактором у 1792–1797 рр. був о. Михайло Гарасевич. 1795 р. у Львові появився перший ілюстрований літературно-науковий місячник, у якому друкувалися праці (в основному переклади із французької мови) з історії, географії, фізики, виховання. На початку XIX ст. у Львові організовано друк перших фахових часописів з військової справи та юриспруденції. З 1811 р. «Львівська газета» виходила польською («Gazeta Lwowska») і німецькою («Lemberger Zeitung») мовами. Таким чином, за дослідженням історика, наприкінці XVIII – на початку XIX ст. найбільше преси на західноукраїнських землях виходило у м. Львові²⁵.

Іван Кревецький приділив увагу появі 15 травня 1848 р. у Львові першої національної газети «Зорі Галицької», яка видавалася українською мовою як головний орган Головної Руської Ради. Дослідник зазначав, що часопис публікувався в єдиній на той час українській друкарні львівського Ставропігійського Інституту кирилицею, виходив у форматі 34x21 см, обсягом два листки, накладом 4000 примірників. Редакторами газети були: А. Павенцький (1848–1850 рр.); М. Коссак (1850 р., чч. 64–90); І. Гушалевиц (1850 р., чч. 91–104; 1851–1852 рр.; 1853 р., чч. 1–15); Б. Дідицький (1853 р., чч. 16–43; 1854 р., чч. 1–31); С. Шехович (1854 р., чч. 32–47); М. Савчинський (1854 р., чч. 48–51; 1855–1857 рр.). Останній випуск газети вийшов 9 квітня 1857 р. У 1848–1852 рр. часопис мав політичний характер, а в 1853–1857 рр. – «письмо посвячене літературі, забаві і господарству». В «Зорі Галицькій» друкувалися праці визначних політичних і культурних діячів: Я. Головацького, І. Гушалевиц, Б. Дідицького, Е. Згарського, С. Качали, К. Климковича, П. Костецького, М. Куземського, Й. Левицького, М. Малиновського, А. Могильницького, Р. Моха, І. Наумовича, І. Озаркевича, А. Петрушевича, М. Устияновича, Л. Трещаківського, Г. та М. Шашкевичів, С. Шеховича, Г. Яхимовича²⁶. Також, крім «Зорі Галицької», виходив 1848 р. у Львові «Дневник Рускій» – орган політичного товариства «Собор

²² Кревецький І. Перша газета на Україні “Gazette de Leopold” із 1776 р./ Іван Кревецький // Бібліологічні вісті. 1926. - № 4 (13) - С. 6–7.

²³ Там само. - С. 8–12.

²⁴ Кревецький І. Перша газета на Україні / Іван Кревецький. – К. : Укр. наук. ін-т книгознавства, 1927. - С. 5–9.

²⁵ Там само. С. 6–7.

²⁶ Кревецький І. Початки преси на Україні. 1776–1850 / Іван Кревецький // Записки НТШ. - Львів, 1926. Т. 144–145. - С. 201–206.

Руский». «Дневникъ» видавався кирилицею і латиною за редакцією І. Вагилевича. Всього вишло 9 номерів²⁷.

За дослідженням вченого, у 1849 р. у Львові появилися нові українські часописи. «Галичो-Рускій Вістник» – урядовий орган, що виходив у вівторок, четвер і суботу за редакцією М. Устияновича. Із даним виданням співпрацювали І. Головацький, М. Коссака, Б. Дідицький. Вишло 78 номерів. І. Гушалеви́ч редагував політичний часопис «Новини», що видавався кирилицею двічі на тиждень у друкарні М. Поремби. Згодом І. Гушалеви́ч почав редагувати перший український періодичний літературно-науковий журнал «Пчола», який виходив раз на тиждень у друкарні А. Віняржа. В журналі друкувалися праці Я. Головацького, Б. Дідицького, Й. Лозинського, А. Могильницького, І. Наумовича, А. Петрушевича, І. Котляревського та інших діячів²⁸. Найбільш представницьким політичним органом галицьких українців був часопис «Слово», головним редактором якого був Б. Дідицький.

І. Кривецький зазначив, що 1905 р. у Львові почав виходити за редакцією І. Труша, С. Людкевича й О. Бережницького новий щомісячник «Артистичний Вістник», присвячений музиці і науці. Побачили світ 10 випусків, у яких, крім членів редколегії, друкували свої статті Ф. Колесса, Н. Вахнянин, І. Франко та інші. У Львові продовжував виходити загальноукраїнський літературно-науковий журнал «Літературно-Науковий Вістник», у якому друкувалися М. Коцюбинський, Г. Барвінок, А. Кримський, М. Садовський, Г. Хоткевич, Н. Романович, Н. Кибальчич, М. Старицький, М. Вороний, В. Забіла, І. Франко, О. Кобилянська, П. Карманський, М. Лозинський, В. Гнатюк, С. Томашівський, Ю. Кміт, А. Крушельницький, М. Яцків, В. Пачовський та інші²⁹.

На думку вченого, найвідомішим українським часописом у Галичині була щоденна газета

«Діло», що почала виходити 1880 р. за ініціативою В. Барвінського спочатку двічі на тиждень, а з 1888 р. – щодня. У 1899 р. газета стала головним органом Української національно-демократичної партії. Співробітниками «Діла» були І. Франко, Є. Олесницький, В. Щурат, О. Маковей, Н. Вахнянин, К. Устиянович. Свої праці також друкували В. Навроцький, О. Барвінський, Ю. Целевич, Ю. Романчук, О. Партицький, Я. Окуневський, Т. Бордуляк, Б. Лепкий, О. Кониський, І. Нечуй-Левицький, М. Павлик, О. Левицький, Р. Заклинський. У 1905 р. на сторінках «Діла» в статтях М. Славинського, І. Федорченка порушували питання українського національно-культурного життя, дано характеристику тритомному виданню «Народних оповідань» Марка Вовчка³⁰.

І. Кривецький написав статтю «Бібліотека “Народного Дому” у Львові», у якій зазначив, що 8 лютого 1850 р. Головна Руська Рада закликала українців жертвувати кошти на будівництво Народного дому, де будуть розміщені книгосховище, читальня і музей³¹. Автор зауважив, що багато книг бібліотеці подарували міністерський радник К. Баєр, Я. Головацький, І. Терлецький, о. А. Петрушевич, о. Г. Шашкевич та інші. У 1885 р. керував бібліотекою Б. Дідицький, а 1901 р. – П. Свистун. У 1902 р. бібліотека налічувала 80 тис. книг, мала 4 відділи, які розміщувалися в 10 кімнатах³².

Вчений цікавився появою і розвитком бібліотек на Україні. Зокрема, висвітлив історію формування фондів бібліотеки Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові: «на всій території від Сяну до Кубані нема жодної бібліотеки, яка б мала добре зібрані більш-менш повні колекції всього того, що належить до нашого народу і його території». Головним завданням було «комплектувати книгозбірню різними друками та виготовити точний каталог книг та рукописів». У 1894–1896 рр. Д. Корінець, М. Вороний, К. Паньківський формували картковий каталог³³.

²⁷ Кривецький І. Перша газета на Україні / Іван Кривецький. – К. : Укр. наук. ін-т книгознавства, 1927. – С. 23.

²⁸ Там само. С. 24.

²⁹ Кривецький І. Огляд часописей за 1906 рік. Часописи українські / Іван Кривецький // Записки НТШ. Т. LXXVI. 1907. – С. 164–172.

³⁰ Кривецький І. Наукова хроніка / Іван Кривецький // Записки НТШ. Т. LXXIII. 1906. Вип. V. – С. 177–180.

³¹ Кривецький І. Бібліотека “Народного Дому” у Львові / Іван Кривецький // ЛНВ. 1905. – Т. 29. – Вип. II. – С. 132.

³² Там само. С. 136–137.

³³ Кривецький І. Бібліотека “Наукового Товариства ім. Шевченка” у Львові / Іван Кривецький // ЛНВ. 1905. Т. 31. С. 152–157.

До цієї установи сотні томів зі своїх збірок передали О. Кониський, В. Антонович, Ю. Целевич, О. Барвінський, І. Франко, І. Шараневич. Підтримувався постійний обмін з науковими бібліотеками Парижа, Нью-Йорка, Філадельфії, Бостона, Праги, Кракова, Будапешта, Петербурга, Загреба. У 1897 р. налагоджено контакти зі 105 науковими установами і товариствами, з 18 університетами. Бібліотека стала членом Міжнародної асоціації академічних і наукових установ. Дослідник у своїй праці про бібліотеку НТШ, що вийшла 1923 р., підкреслював, що «це найповніший нині у Львові збір книжок з обсягу українознавства, обіймає стародруки від XVI до кінця XVIII ст.» і новодруки XIX–XX ст.³⁴

В інформаційній замітці «Нова бібліотека і музей [зорганізування рукописів і старих друків митрополитом Шептицьким у Львові на початку 1905 р.]» вчений відзначив заходи митрополита Української греко-католицької церкви щодо заснування в 1905 р. музею з історії церкви, в якому було зібрано одну з найбільших у Європі колекцій іконопису, а також рукописи і стародруки із церковно-релігійного життя³⁵.

Іван Кривецький є автором статті «Ossolineum. 1828–1928». Він зазначив, що Національний інститут ім. Оссолінських у Львові складався з Бібліотеки Оссолінських і Музею князів Любомирських. Засновником є Йосиф Максиміліян, який у 1826 р. перевіз Бібліотеку Оссолінських із Відня до Львова в колишній монастир Кармеліток. Налічувалося 19 тис. 55 томів книг, 552 рукописи, 133 карти та 1 тис. 445 гравюр³⁶. Історик підкреслив, що це була четверта за величиною бібліотека після ВБУ при Академії наук України в Києві, Одеської Центральної наукової бібліотеки і Державної публічної бібліотеки в Одесі. В Ossolineumі зберігалися рукописи XII, XIV ст., 208 інкунабул XV ст., 4 тис. 516 друків XVI ст., річник першої га-

зети в Україні «GazzettedeLeopol» із 1776 р., а також рукописні матеріали до історії України XVII–XVIII ст. та м. Львова. У бібліотеці працювали М. Михалевич, І. Вагилевич та допомагали о. М. Гарасевич, о. М. Гринецький³⁷.

Вчений підготував статтю «Пам'ятки по Т. Шевченкові у Львові», де описав матеріали Музею НТШ, що представляють творчість Кобзаря. Тут знаходяться рукописи віршів і прозових творів, написані чорнилом, листи поета з Орської фортеці та Оренбурга, автографи, оригінали рисунків олівцем, малюнків на полотні, скульптурні праці та перо поета³⁸.

І. Кривецький написав замітку, в якій закликав членів НТШ та громадських діячів належно підготувати вшанування 28 травня 1926 р. 10-ту річницю від дня смерті у Львові І. Франка. Він протягом 20 років працював у НТШ, тому потрібно написати працю і «дати характеристику та оцінку всього того, що він зробив для української нації». Важливо видати бібліографію наукового доробку вченого, зібрати листування та встановити пам'ятний знак із написом на його могилі. Також організувати в Музеї НТШ «Кімнату І. Франка», куди зібрати всі писемні та матеріальні пам'ятки про життя і творчу спадщину вченого³⁹.

Краєзнавець досліджував історію організації вищої освіти в Галичині. Зокрема, у статті «Неоправдані докори. До історії т. зв. “Руського інституту” (Studiumruthenium) на Львівському університеті» проаналізував діяльність філософсько-богословського факультету Львівського університету з українською мовою викладання, заснованого в 1787 р. Зауважив, що через брак греко-католицьких священиків до цесаря звернулися галицький митрополит Л. Шептицький, львівський єпископ П. Білянський, перемишльський єпископ М. Рило, які просили відкрити «богословські українські виклади»⁴⁰.

³⁴ Кривецький І. Бібліотека Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові / Іван Кривецький. – Львів : Накладом Наук. Тов-ва ім. Шевченка, 1923. – 16 с.

³⁵ Кривецький І. Нова бібліотека і музей [зорганізування рукописів і старих друків митрополитом Шептицьким у Львові на початку 1905 р.] / Іван Кривецький // ЛНВ. 1905. – Т. 31. – С. 268.

³⁶ Кривецький І. Ossolineum. 1828–1928 / Іван Кривецький // Нова Зоря. – 1928. – 27 травня. С. 6.

³⁷ Там само. – С. 6.

³⁸ Кривецький І. Пам'ятки по Т. Шевченкові у Львові / Іван Кривецький // Стара Україна. – 1925. – № 3–4. С. 42–45.

³⁹ Кривецький І. Хроніка. Перед 10-тими роковинами смерті І. Франка / Іван Кривецький // Стара Україна. – 1925. – № 6. – С. 113.

⁴⁰ Кривецький І. Неоправдані докори. До історії т. зв. “Руського Інституту” (Studiumruthenium) на Львівському університеті / Іван Кривецький // Записки НТШ. 1911. Т. 102. Вип. II. С. 122.

Історик зазначив, що в 1790 р. на богословському відділі церковну історію викладав Т. Захаріяевич, «моральне богослов'я» – А. Павлович, церковне право – А. Ангелович та інші; на філософічному відділі: «чисту» і «прикладну» математику, фізику – І. Земанчик, філософію – П. Лодій. У 1805р. університет перенесено зі Львова до Кракова, навчання проводилось у приміщенні греко-католицької семінарії. І. Кревецький досліджував причини короткого існування української освітньої установи вищого типу. При вивченні цієї проблеми науковець проаналізував праці вчених і культурно-освітніх діячів: Й. Левицького, І. Гарасевича, Я. Головацького, О. Огоновського, І. Франка, О. Барвінського. Автор зауважив, що «Руський Інститут» «покликався до життя тимчасово – і виключно тільки для кандидатів на греко-католицьких духівників, тих, власне, що не знали латинської мови, в якій відбувалися виклади теології на університеті»⁴¹. Викладачі «Руського Інституту» отримували тільки половину зарплати порівняно з наставниками латинських студій. У зв'язку з цим, 21 березня 1789 р. вони звернулися з проханням до губернатора краю визнати руських професорів членами Львівського університету і надати їм право бути присутніми на вчених радах факультетів⁴².

Іван Кревецький проаналізував працю Б. Павловського «Взяття Львова Австрією 1772 р.». Автор розкрив історичні перипетії напередодні анексії міста Австрійською імперією: спочатку взяття російським військом, згодом – австрійським. Престононаслідник Йосиф II 25 травня 1772 р. видав наказ австрійським військам зайняти Львів. Підставою для прийняття такого рішення, на думку І. Кревецького, було те, що з 1767 р. Львів було зайнято російськими військами генерал-майора П. Кречетнікова. 15 вересня 1772 р. російські війська залишили Львів, передавши повноваження генералові Гадіку, який наказав австрійській армії зайняти місто. Дослідник української військової історіографії Л. Шанковський вважав, що І. Кревецький був першим українським військовим істориком Західної України; він керував науко-

вим семінаром з військової історії у Львівському (таємному) українському університеті (1921–1925 рр.)⁴³.

На увагу заслуговує стаття І. Кревецького «Сучасна українська історіографія», у якій вчений виокремив м. Львів як одне з головних осередків її розвитку. Зазначав, що у Львові центром розвитку української історіографії на той час було Наукове Товариство імені Шевченка, зокрема його історико-філософська секція⁴⁴. Тут працювали відомі історики М. Кордуба, І. Крип'якевич, О. Терлецький, С. Томашівський, а також І. Кревецький, які представляли національно-державницький напрям української історіографії. Вчений, характеризуючи діяльність наукових історичних центрів, виступив першим інтерпретатором державницького напрямку української історіографії.

Отже, історик І. Кревецький здійснював у м. Львові різнобічну культурно-просвітницьку діяльність, на яку визначальний вплив мали ряд факторів: національно-патріотичне виховання в Українській академічній гімназії, навчання у Львівському університеті, робота в історичному семінарі М. Грушевського та активна участь у різних секціях і комісіях НТШ. Саме в цих освітніх та наукових установах відбувалося формування світогляду вченого та становлення його як науковця.

Таким чином, І. Кревецький впродовж свого життя здійснював багатоаспектну діяльність в історико-культурному житті Львова як професійний історик, дійсний член НТШ, археограф, бібліограф, директор бібліотеки, рецензент. Історик публікував українознавчі дослідження в наукових виданнях та періодиці, був головним редактором газет, журналів, ювілейних збірників. Автор у своїх дослідженнях популяризував та різнобічно вивчав українську історію та культуру. Його науково-популярним історичним працям і краєзнавчим статтям характерний професіоналізм; вони мають велику практичну цінність: можуть використовуватися в науковій, педагогічній, краєзнавчій роботі та служити прикладом для активних творчих пошуків сучасного молодого покоління.

⁴¹ Там само. С. 123.

⁴² Там само. С. 125.

⁴³ Шанковський Л. Нарис української воєнної історіографії. Українська воєнно-історична наука у період між двома війнами (1921–1939) / Лев Шанковський // Український історик. - 1973. - № 3–4. - С. 113.

⁴⁴ Кревецький І. Сучасна українська історіографія : Осередки. Представники. Напрями / Іван Кревецький // Нова Зоря. - 1928. - № 92 -. С. 6.

References

- Doroshenko, V. (1951) *Ogny shheukrayins'koyi nauky*. Naukove Tovary'stvo imeni T. Shevchenka. N'yu-York ; Filyadel'fiya. [in Ukrainian].
- Kachkan, V. (1997). Krevetz'kyj Ivan Ivanovy'ch. *Ukrayins'ka zhurnalisty'ka v i menax, IV*, 126–132. [in Ukrainian].
- Kachkan, V. (1998). “Real'niobrazy sumnoi pravdy” (osnovni konsekventsi i u diial'nosti Ivana Krevets'koho). *Khajsviaty'siaim'iatvoie*. 189–205. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1905). Biblioteka “Narodnoho Domu” u L'vovi. *Literaturno-naukovyj visnyk, II*, 132–137. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1905). Biblioteka “Naukovoho Tovarystvaim. Shevchenka” u L'vovi. *Literaturno-naukovyjvisnyk, 31*, 152–157. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1923). *Biblioteka Naukovoho Tovarystvaim. Shevchenka u L'vovi*. L'viv : Nakladom Nauk. Tov-vaim. Shevchenka. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1911). Bronislav Lozins'kyj. *Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, 56*, 190–191. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1909). *Khronika. Nasha Shkola : Naukovo-pedahohichnyj zhurnal, 1–2*, 133, 137–139. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1925). *Khronika. Pered 10-tymy rokovyna my smerty I. Franka. Stara Ukraina, 6*, 113–114. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1906). *Naukova khronika. Zapysky Naukovoho tovarystvaimeni Shevchenka, 73 (5)*, 177–180. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1911). *Neopravdani dokory. Do istorii t. zv. “Rus'koho Instytutu” (Studiumruthenium) na L'vivs'kim universyteti. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, 102 (2)*, 116–126. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1905). *Nova biblioteka i muzej [zorganizuvanni arukopysiv i starykhdrukiv mytropolytom Sheptyts'kym u L'vovi na pochatku 1905 r.]*. *Literaturno-naukovyjvisnyk, 31*, 268. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1907). *Ohliadchasopysejza 1906 rik. Chasopysy ukrains'ki. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, 76*, 164–172. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1928, Traven'27). *Ossolineum. 1828–1928. Nova Zoria, p. 6*. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1925). *Pam'iatkypo T. Shevchenkovi u L'vovi. Stara Ukraina, 3–4*, 42–45. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1926). *Persha hazeta na Ukraini “GazettedeLeopol”iz 1776 r. Bibliolohichnivisti, 4 (13)*, 5–15. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1927). *Persha hazeta na Ukraini. Kyiv :Ukr. nauk. in-t knyhoznavstva*. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1926). *Pochatky presy na Ukraini. 1776–1850. Zapysky Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka, 144–145*, 201–206. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1909). *Retsenzia. Literaturno-naukovyj visnyk, 46*, 603. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1924). *Spomyny Iv. Fedorovycha pro pochatky drukarstva na Ukraini. Stara Ukraina, 2–5*, 35–37. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1928). *Suchasna ukrains'ka istorioghrafiia : Oseredky. Predstavnyky. Napriamy. Nova-Zoria, (92)*, p. 6. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1906). *Tsutsy livs'ka tryvoha v 1848 r. (prychynok do istorii ostannikh dnev panschyny v Halychyni). Naukovyj zbirnyk, prysviachenyj profesorovi Mykhajlovi Hrushevs'komu uchenykamy j prykhyl'nykamy z nahody joho desiatylitn'oi pratsi v Halychyni (1894–1904)*, 446–482. [in Ukrainian].
- Krevets'kyj, I. (1924). *Vidredaktsii. StaraUkraina, 1, 2*. [in Ukrainian].
- Kunanets', N. (2009). *Opratsiuvannia fondiv naukovykh bibliotek L'vova (kinets' XIX– 30-ti roky XX st.) ta stvorennia dovidkovoho aparatu dlia nykh : osoblyvosti metodolohii ta metodyky. Visnyk L'viv. un-tu. Serii knyhozn. bibliot. inf. Tekhnol, 4*, 68–75. [in Ukrainian].
- Shankovs'kyj, L. (1973). *Narys ukrains'koi voiennoi istorioghrafii. Ukrains'ka voienno-istorychna nauka u period mizh dvoma vijnamy (1921–1939). Ukrains'kyj istoryk, 3–4*, 113–126. [in Ukrainian].
- Steblij, F. (2003). *Ivan Krevets'kyj–istoryk-derzhavnyk. L'viv : Instytut ukraïnoznavstva im. I. Kryp'iakevycha NAN Ukrainy*. [in Ukrainian].
- Vynar, L. (1970). *Mykhajlo Hrushevs'kyj i Naukove Tovarystvoim. Tarasa Shevchenka 1892–1930. Miunkhen : Dniprovakhvylia*. [in Ukrainian].
- Yavors'ka, U. (2006). *Biblioghrafichnyj dorobok Ivana Krevets'koho v “Literaturno-naukovomu visntnyku”*. *Visnyk Knyzhkovoï palaty, 2*, 35–39. [in Ukrainian].
- Zajtseva, Z. (2006). *Ukrains'kyj naukovyj rukh : instyutsional'nia spektyrozvytku (kinets' XIX–pochatok XXst.)*. Kyiv : KNEU. [in Ukrainian].

УДК 929:930(477.53)В.Жук

Ірина Петренко (м. Полтава),
доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри педагогіки та суспільних наук
ВНЗ Укоопспілки
«Полтавський університет економіки і торгівлі»,
E-mail: poonsku@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

Фундаментальне енциклопедичне видання «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область» і участь у ньому історикині Віри Жук (1928-2008)

Анотація. *Мета дослідження* полягає у з'ясуванні участі історикині Віри Жук у підготовці полтавського тому фундаментальної 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», показати її участь у підготовці ґрунтовних історико-краєзнавчих довідок та дослідити її організаторські здібності, які полягали у залученні зусиль науковців-краєзнавців та аматорів до пошукової роботи. **Методологічну основу дослідження** становлять принципи історизму, об'єктивності, системності, антропологізації та міждисциплінарності. **Наукова новизна.** У статті доведено, що історикиня Віра Жук відіграла велику роль у підготовці і виданні полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР». Вчена підготувала ґрунтовні наукові розвідки до нього, систематично здійснювала наукове редагування статей колег. Історикиня Віра Жук залучила багатьох небайдужих до цієї копійної роботи – вчителів, студентів, викладачів, архівістів, журналістів, чиновників. **Перспективи подальших студіювань.** У подальшому варто розширити джерельну базу дослідження, залучивши спогади колег історикині Віри Жук про підготовку полтавського тому фундаментальної 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР». **Практичне значення досягнутих результатів статті** полягає у тому, що вона може бути використана в процесі написання тематичних, науково-популярних та узагальнюючих праць з історії України, локальної соціальної історії, соціальної антропології, історії рідного краю, регіоналістики. Результати дослідження будуть корисними під час укладання навчально-методичної літератури, навчальних курсів для гуманітарних факультетів закладів вищої освіти, підручників для школи та впровадження історичної освіти у навчально-виховному процесі школярів. **Оригінальність дослідження.** Студія підготовлена на основі архівних джерел, більшість із яких вперше вводиться до наукового обігу. **Висновки.** Залучивши архівні документи та друковані документи, зокрема, спогади Віри Жук, доведено вагомий вклад історикині Віри Жук у підготовку й видання полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР» незаперечний. Показано, що вчена підготувала понад 10 ґрунтовних розвідок до видання, а також систематично здійснювала наукове редагування статей колег-аматорів. Історикиня Віра Жук залучила багатьох небайдужих до цієї складної роботи. Автор довела, що для багатьох колег-архівістів та істориків-дослідників Віра Жук залишається беззаперечним авторитетом завдяки енциклопедичним знанням, працездатності, дисциплінованості, вимогливості, фаховості.

Ключові слова: Віра Жук, «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область», історико-краєзнавчі дослідження, науково-пошукова робота, енциклопедичне видання.

Iryna Petrenko (Poltava),
Doctor of Historical Sciences, Professor,
Head of the Department of Pedagogy and Social Sciences
Higher Educational Establishment of Ukoopspilka
«Poltava University of Economics and Trade»
E-mail: poonsku@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2994-3833>

Fundamental encyclopaedic publication “History of cities and villages of the USSR. Poltava Region” and historian Vira Zhuk (1928-2008)

Abstract. *The aim of the research is to find out the participation of historian Vira Zhuk in the preparation of the Poltava volume of the fundamental 26-volume «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR», to show her participation in the preparation of thorough historical and local lore references and to explore her organizational local historians and amateurs to search work. The methodological basis of the study is the principles of historicism, objectivity, systematization, anthropologization and interdisciplinarity. Scientific novelty.* The article proves that the historian Vira Zhuk played an important role in the preparation and publication of the Poltava volume «History of Cities and Villages of the USSR». The scientist prepared thorough scientific research for him, systematically carried out scientific editing of articles by colleagues. Historian Vira Zhuk has involved many people who are not indifferent to this painstaking work - teachers, students, teachers, archivists, journalists, officials. **Prospects for further studies.** In the future, it is necessary to expand the source base of the study, drawing on the memories of colleagues historian Vira Zhuk about the preparation of the Poltava volume of the fundamental 26-volume «History of Cities and Villages of the Ukrainian SSR». **The practical significance of the achieved results** of the article is that it can be used in the process of writing thematic, popular science and generalizing works on the history of Ukraine, local social history, social anthropology, history of the native land, regional studies. The results of the study will be useful in compiling educational and methodological literature, training courses for the humanities faculties of higher education institutions, textbooks for schools and the introduction of historical education in the educational process of students. **The originality of the study.** The study is prepared on the basis of archival sources, most of which are introduced into scientific circulation for the first time. **Conclusions.** By involving archival documents and printed documents, in particular, the memoirs of Vira Zhuk, the significant contribution of historian Vira Zhuk to the preparation and publication of the Poltava volume «History of Cities and Villages of the USSR» is proved indisputable. It is shown that the scientist has prepared more than 10 thorough investigations for publication, as well as systematically carried out scientific editing of articles by fellow amateurs. Historian Vira Zhuk has involved many people who are not indifferent to this difficult work. The author proved that for many fellow archivists and historians-researchers Vira Zhuk remains an indisputable authority due to encyclopedic knowledge, ability to work, discipline, demanding, professionalism.

Key words: Vira Zhuk, «History of towns and villages of the Ukrainian SSR. Poltava region», historical and local lore research, research work, encyclopedic edition.

Постановка проблеми. З-поміж відомих українських істориків – вихідців із Полтавщини – варто назвати відому українську історикиню, вчену-болгариста, енциклопедиста, архівіста, педагога, одну з фундаторів історичної регіоналістики на Полтавщині, кандидата історичних наук, доцента, заслуженого працівника культури України Віру Жук (1928-2008). Внесок вченої у розвиток сучасної вітчизняної історичної науки, зокрема – болгаристики та регіоналістики, важко переоцінити. Віра Жук після Миколи Арандаренка, Василя Бучневича, Льва Падалки, Іван Павловського та інших продовжила закладені традиції дослідження історичного краєзнавства Полтавщини. Її ім'я золотими літерами вписано в історичну регіоналістику Полтавщини.

Праці Віри Никанорівни сприяють збереженню історичної пам'яті та ідентичності багатьох етносів. Висновки В.Н. Жук у галузі давньої історії України є величезним здобутком української науки. Їй належить пріоритет залучення у науковий обіг багатьох фактів з давньої та середньовічної історії України, що значно збагачує наше минуле.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Одна з перших наукових розвідок, де проаналізовано краєзнавчі дослідження Віри Жук, міститься у монографії «Історичне краєзнавство в Українській РСР» (К., 1989). У роботі висвітлено стан та розвиток краєзнавчих досліджень в Україні як частини історичної науки. П. Тронько, аналізуючи стан краєзнавчих досліджень, наголосив на тому, що одночасно з участю у підготовці тому «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» В. Жук опублікувався кілька брошур, які присвячені історії населених пунктів Полтавщини, зокрема Диканька, Санжари¹.

Певну кількість праці про життєвий і науковий шлях історика Віри Жук присвятила доктор

історичних наук, професор, учениця Віри Жук І. Петренко. До 80-річного ювілею вченої дослідниця підготувала розвідку, в якій було зроблено спробу підбити підсумки багаторічної пошукової і дослідницької роботи В. Жук². І. Петренко опублікувала низку статей, де проаналізовано науковий спадок і внесок вченої в українську та світову історію У 2017 році І. Петренко видала монографію про дослідницю³.

Ґрунтовні статті про Віру Жук та рецензії на її праці підготував полтавський історик, краєзнавець, кандидат історичних наук О. Єрмак⁴.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. У статті наголошено на великій праці історикіні Віри Жук по залученню зусиль

¹ Історичне краєзнавство в Українській РСР / Відп. ред. П. Т. Тронько. - К. : Наукова думка, 1989. - 240 с.

² *Петренко І.М.* Віра Никанорівна Жук: талановита дослідниця на ниві історичної науки України // *Постметодика*. - 2008. - № 2. - С. 51-55.

³ *Петренко І.М.* Віра Жук – корифей вітчизняного освітянського краєзнавства // *Краєзнавство*. - 2011. - № 3. - С. 115-119; *Петренко І.М.* Шкільний музей українсько-болгарської дружби в селі Мала Перещепина Новосанжарського району Полтавської області: історія створення і функціонування // *Краєзнавство*. - 2013. - № 3. - С. 85-90; *Петренко І.М.* Віра Жук (1928-2008) – відома вчена-болгарист // *Науковий потенціал славістики: історичні здобутки та тенденції розвитку: тези доповідей Міжнар. наук. конф. до Дня слов'янської писемності і культури, м. Київ, 21 травня 2015 року*. - К., 2015. - С. 166-168; *Петренко І.М.* Віра Жук – відомий вітчизняний історик-архівіст // *Студії з архівної справи та документознавства*. - К., 2015. - Т. 22–23. - С. 180-184; *Petrenko I.* Famous Ukrainian Historian: Vera Zhuk (1928–2008) // *Nowa Ukraina / New Ukraine / Instytut Historii UJ, Instytut Stosunków Międzynarodowych PWSW. Kraków–Przemyśl*. - 2015. - № 15. - P. 51-58; *Petrenko I.* Famous Ukrainian Historian: Vera Zhuk (1928–2008) // *Teka komisji historycznej / Polska academia nauk oddział w Lublinie*. - Lublin, 2016. - Tom XIII. – S.233-242. *Петренко І.Н.* Історик Вера Жук (1928-2008) // *Роль женщины в развитии современной науки и образования : сборник материалов Международной научно-практической конференции, 17–18 мая 2016 г., Минск / БГУ ; редкол.: И.В. Казакова, А.В. Бутина, И.В. Олюнина*. - Минск : БГУ, 2016. С. 295-300; *Петренко І.М.* Історик Віра Жук (1928-2008): життя, віддане науці. Монографія. Київ: МЛЕНІУМ, 2017. 516 с.; *Петренко І.М.* Роль історика Віри Жук (1928-2008) у дослідженні церкви та релігії на Полтавщині // *Православ'я в Україні : Збірник за матеріалами VII Міжнародної наукової конференції, присвяченої 25-літтю відновлення Київської православної богословської академії (1992-2017) / Під ред. Г.В. Папакіна, Н.М. Куковальської та ін.* - К. : [Київська православна богословська академія], 2017. - Ч. 2. - С. 145-150; *Петренко І.М.* Викладацька діяльність історика Віри Жук (1928-2008) у Полтавському державному педагогічному інституті імені В.Г. Короленка (1978-1989 рр.) // *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. - 2017. - Т. 28 (67) № 2. - С. 19-23; *Петренко І.М.* Спогади про історика Віру Жук (1928–2008) як джерело вивчення її як Людини, Вчителя, Науковця // *Біографія вчителя у біографії учня : матеріали Міжнародної науково-практичної конференції (24 квітня 2018 р.) [наук. ред. Л. В. Литвинюк]*. - Полтава: ПОШПО, 2018. - С. 17-22; *Петренко І.М.* Участь історика Віри Жук (1928-2008) у фундаментальному енциклопедичному виданні «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» // *Четверті Череванівські наукові читання: зб. наук. ст. за матеріалами Всеукраїнської наукової конференції (з міжнародною участю) (до 100-річчя з часу створення історико-філологічного факультету в Полтаві), 25–26 жовтня 2018 року*. - Полтава: ПНПУ імені В.Г. Короленка, 2018. - С. 119-127; *Петренко І.М.* Українсько-болгарські відносини у науковому доробку Віри Жук (1928–2008) // *Дриновський збірник / Харків. нац. ун-т ім. В. Н. Каразіна, Центр болгаристики та балкан. дослідж. ім. Марина Дринова [та ін.] ; редкол.: М.Г. Станчев (голов. ред.) [та ін.]*. - Харків ; Софія : Вид-во Болг. акад. наук ім. проф. Марина Дринова, 2019. - Т. 12. - С. 115-125.

⁴ *Єрмак О.П.* Життя, віддане історії рідного краю // *Трудова Полтавщина*. Полтава, 2008. 21 листопада; *Єрмак О.П.* Життя, віддане рідному краю // *Історична пам'ять. Науковий збірник (Полтава)*. 2012. №27. С.181-182; *Єрмак О.П.* Подвижниця краєзнавчої справи / *Історія Полтавського педагогічного університету в особах (на посвяту 90-річчя заснування закладу) / Гол. ред. В.О.Пашенко*. - Полтава : АСМІ, 2004. - С.45-50.

дослідників; збиранню і систематизації матеріалів до книги «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область».

Формулювання цілей статті. Стаття присвячена з'ясуванню внеску історикині Віри Жук у підготовку полтавського тому фундаментальної 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР», з'ясуванню ступеню її участі в цьому проєкті, яка виявилася у підготовці ґрунтовних довідок та залученні зусиль місцевих краєзнавців до пошукової роботи.

Виклад основного матеріалу. Як досвідченого знавця архівних джерел, Віру Никанорівну залучили до створення полтавського тому фундаментальної 26-томної «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область» (1967 р.)⁵ та «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» (1972 р.)⁶ на громадських засадах. Для цих унікальних видань В.Н. Жук підготувала кілька нарисів із минулого міст, сіл, селищ міського типу.

Думка про написання «Історії міст і сіл Української РСР» народилася ще на початку 60-х років серед науковців, краєзнавців, учителів, співробітників архівних установ⁷. 29 травня 1962 року була підписана постанова ЦК КПУ № 16/18-3 «Про видання «Історії міст і сіл Української РСР». Це була перша фундаментальна історична праця, кожний том якої висвітлював історію населених пунктів окремих областей України, а їх на той час налічувалося майже 40 тисяч.

У процесі роботи над цим важливим енциклопедичним виданням, що публікувався вперше, місцевими істориками, архівістами, краєзнавцями було зібрано багатий матеріал. Важливе місце у збиранні матеріалів для написання нарисів про міста і села належало обласним державним архівам, музеям, краєзнавчим науково-дослідним установам. Неабияку роль у цьому зіграли і наукові бібліотеки, де найбільш повно зосереджено краєзнавчу літературу. Очолювала цю роботу Державна історична бібліотека України, яка спільно з Інститутом історії АН України розробила методичні рекомендації щодо

організації роботи обласних бібліотек з надання допомоги авторам «Історії міст і сіл...», роботу архівістів очолював на міністерському рівні О.Г. Мітюков.

Полтавську обласну редколегію «Історії міст і сіл Української РСР» було створено згідно з постановою бюро Полтавського обкому КП України від 18 червня 1962 року. Спершу до її складу увійшло 11 чоловік – працівників партійних і радянських органів, викладачів вузів Полтави, інших установ, в тому числі й облдержархіву. Обласна редколегія організувала виявлення і взяття на картковий облік документальних матеріалів і друківаних джерел в облдержархіві, партархіві Полтавського обкому КПУ, обласній бібліотеці імені І.П. Котляревського, краєзнавчому музеї. Працівники архіву, в тому числі і В.Н. Жук склали списки населених пунктів та залізничних станцій області, список друківаних джерел про Полтавщину.

У липні 1962 року були створені районні комісії по збиранню матеріалів для «Історії міст і сіл Української РСР» та сільські робочі групи. В лютому 1963 року було створено також і дві обласні редакційні колегії по написанню «Історії міст і сіл Української РСР» по Полтавській області. Протягом 1963 року надійшли перші матеріали з 3-х районів, зібрані за анкетами-довідками. Секретарями обласних редколегій були працівники архіву, і ці матеріали почали концентрувались в архіві. Як зазначала В.Н. Жук, перші зібрані редколегією матеріали були написані на низькому науковому рівні, здебільшого на основі спогадів, без глибокого використання архівних матеріалів та друківаних джерел. Усі ж окремі питання – географічне положення населеного пункту, деякі економіко-статистичні дані сучасного стану населеного пункту та відомості про кращих людей села могли бути використані в роботі⁸.

Існування двох обласних (промислової і сільської) редколегій гальмувало роботу, не давало можливості зосередити працю редакційної колегії тому в одному місці. За спільною постановою бюро сільського та промислового обкомів КПУ

⁵ Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область. К. : Головна ред-я УРЕ АН УРСР, 1967. - 1028 с.

⁶ Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область. К. : Головна редакція УРЕ АН УРСР, 1972. 788 с.

⁷ Тронько П. «Історія міст і сіл України»: досвід і нагальні проблеми видання // Краєзнавство. 2009. № 3-4. С.40.

⁸ Жук В.Н. Упорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» // Архіви України. - 1969. - № 6. - С.54.

від 23 березня 1963 року було створено об'єднану Полтавську обласну редколегію. До її складу входило 18 осіб – І.Т. Буланій – секретар обкому КПУ (голова редколегії), Г.С. Бардик – голова товариства «Знання» у Полтаві (заступник голови редколегії), О.А. Бевзо – старший науковий співробітник Інституту історії АН УРСР; П.Х. Білий – викладач Полтавського кооперативного інституту, В.М. Вербицька – бібліотекар-бібліограф Полтавської обласної бібліотеки імені І.П. Котляревського, І.Н. Гальчук – інструктор обкому КПУ (відповідальний секретар редколегії), С.О. Данішев – викладач Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, П.Н. Ємець – завідувач партархівом, В.Н. Жук – старший науковий працівник Полтавського облдержархіву (заступник відповідального секретаря), Р.Г. Костюк – редактор, Г.І. Кулик – викладач Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, І.Ю. Легенький – співробітник Полтавського інституту вдосконалення кваліфікації вчителів, А.Г. Момонт – директор Полтавського облдержархіву, І.А. Олещенко – викладач Полтавського сільськогосподарського інституту, М.С. Пліш – завідувач відділу у газеті «Зоря Полтавщини», О.Х. Соколовський – викладач Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка, О.А. Тарасенко – літературний редактор газети «Зоря Полтавщина», Н.С. Яворська – завідувач відділу у «Зорі Полтавщини».

Обласна редколегія значною мірою оновила склад робочих груп, виділила із спеціалістів-істориків Полтави кваліфікованих авторів для написання нарисів та закріпила за окремими нарисами одного-двох місцевих істориків або ентузіастів-краєзнавців.

За спогадами відповідального секретаря полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР» Івана Гальчука, Віра Жук була єдиною із членів редакційної колегії, яка мала відповідну базову освіту історика-архівіста та досвід безпосередньої роботи з архівними документами. Вона була професіоналом високого класу. Віра Жук підбирала дослідників, добре знала місцевих авторів, які готували історичні довідки для тому. При цьому вона дбала про те, щоб не пропустити ім'я жодного автора нарисів. Зокрема, вона рекоменду-

вала дослідника-аматора з Миргорода М. Аббасова і вчителя-історика Г. Хмілья з с. Хомутець Миргородського району, які підготували блискучі історичні довідки.

Перед безпосереднім дослідженням документальних матеріалів, архівні працівники, ретельно проаналізували історію адміністративно-територіальних змін, підготували довідки, склали списки населених пунктів Полтавської області із зазначенням їх перейменувань. Потім ці списки використано різними авторами нарисів та іншими дослідниками під час роботи над документальним матеріалом. Зокрема, безпосередньо начальник відділу В.Н. Жук і старший науковий співробітник Полтавського обласного державного архіву З.М. Суховська підготували такі довідки, у яких було зафіксовано адміністративно-територіальні зміни на Полтавщині з 1654 року і до 1960-х років⁹.

В.Н. Жук та співробітники Полтавського обласного державного архіву розробили методику підготовки довідок до унікального видання «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область». Невеликий колектив почав, передусім, із списку населених пунктів і залізничних станцій та списків опублікованих і архівних джерел про міста і села Полтавщини, які зберігалися в архіві і за його межами, потім працівники архіву здійснили перегляд і взяли на картковий огляд всі документи і свідчення з даної теми у своєму сховищі, пізніше – в архівах і бібліотеках Москви, Ленінграда, Києва, Харкова та інших міст. З виявлених документів і статей в газетах і журналах знімалися машинописні, фотокопії, які концентрувалися в обласному архіві.

Велику увагу В.Н. Жук та архівісти Полтави надавали спогадам старожилів, учасників, очевидців подій, ветеранів війни та праці. Віру Никанорівну неодноразово відряджали у населені пункти Полтавщини, де вона ретельно і скрупульозно збирала свідчення, архівні документи, старовинні фото, матеріали сільських народних музеїв тощо. Свідчення про нові матеріали систематично подавалися в редколегію тому по Полтавській області.

Щоб всі зібрані матеріали могли широко і всебічно використані з науковою метою, необхідно було відразу ж після закінчення роботи над томами сконцентрувати в облдержархівах,

⁹ *Тронько П.Т.* Летопись дружбы и братства (Из опыта создания «Истории городов и сел Украинской ССР в 26-ти т.). - К. : Наукова думка, 1981. - С.32.

правильно систематизувати, описати, якнайповніше розкрити їхній зміст. Полтавська область однією з перших завершила роботу над своїм томом і сконцентрувала в облдержархіві матеріали обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР»¹⁰.

До праці «Історія міст і сіл Української РСР. Полтавська область» Віра Никанорівна підготувала (самостійно і співавторстві) 12 ґрунтовних статей про населені пункти області – Великі Будища, Великі Кринки, Глобине, Градизьк, Диканька, Ковалівка, Комишня, Куликівка, Манжеля, Нові Санжари, Піщане, Федорівка. Історичні довідки про ці населені пункти ґрунтуються на залученні архівних та опублікованих джерел, свідчень очевидців подій та відзначаються аналітичним осмисленням фактів. Незважаючи на те, що написані розвідки із залученням марксистсько-ленінської ідеології, вони не втрачають актуальність і нині, адже містять цінний фактичний матеріал та висновки.

До тому «Історія міст і сіл Української РСР. Черкаська область» Віра Никанорівна підготувала у співавторстві історичну розвідку про село Жовнине. Така наукова розвідка, вірогідно, не була випадковою. У роки радянсько-німецької війни 1941-1945 років у Жовниному переховувалася від вивезення на примусові роботи до Німеччини рідна сестра Віри Жук Ольга Никанорівна. З тією родиною, в якій жила Ольга Никанорівна, склалися дружні, майже родинні відносини. До останніх років життя сестри відвідували Жовнине, допомагали родині рятівників, привозили гостинці тощо.

У полтавському томі «Історії міст і сіл Української РСР» вміщено 58 нарисів – про всі міста, найвизначніші селища міського типу і села та історико-економічний нарис про область; 25 довідок – економічних характеристик районів та 347 довідок про села – центри сільських Рад. Це становило лише частину того матеріалу, що його було зібрано великою групою авторів і членів робочих груп у процесі готування тому.

Після завершення підготовки тому «Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область» усі матеріали було передано до облдержархіву. Там В.Н. Жук та інші співробітники архіву ці матеріали розібрали, всі справи, які становили собою цінність, було впорядковано, описано і під-

шито. Таким чином було сформовано 850 справ з усіх документальних матеріалів та понад 70 папок фотоілюстрацій.

В.Н. Жук зауважувала, що матеріали обласної редколегії було систематизовано на кулька груп: першу групу утворили безпосередньо матеріали про роботу самої редколегії (1962-1968 рр.). Тут – постанови і методичні вказівки Головної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР», постанови (копії) бюро Полтавських промислового та сільського обкомів і єдиного Полтавського обкому КПУ про створення обласної редколегії та підготовку до друку тома, протоколи засідань обласної редколегії, плани, звіти, доповідні записки тощо.

До другої групи ввійшли матеріали про адміністративно-територіальний поділ Полтавщини та джерела про Полтавщину, копії документів, спогади і інші документи, підготовлені чи зібрані редколегією в процесі роботи. Тут – рішення Полтавського облвиконкому про перейменування і укрупнення населених пунктів, зміни в адміністративно-територіальному поділі, алфавітні списки населених пунктів області, відомості про кількість населених пунктів і залізничних станцій тощо. Серед матеріалів цієї групи є цікаві спогади, замітки, вирізки з газет, відомості про перебування на Полтавщині видатних людей та інформація про важливі події.

Третя група – це матеріали про передовиків сільського господарства області (1961-1966 рр.). Сюди включено «Золоті книги кукурудзаводів» (1961, 1963 рр.), матеріали про трудові досягнення передовиків Полтавської області та місцевих районів.

У четвертій групі сконцентровано зібрані редколегією матеріали про окремі населені пункти та область. Там історико-економічні нариси про Полтавську область, анкети-довідки, нариси та довідки про кожен окремий населений пункт. Хоча вони надійшли вже у 1969 році, коли редколегія закінчила свою роботу, але були прилучені до матеріалів редколегії, щоб майбутні покоління дослідників знали про них.

П'яту групу становлять ілюстрації, зібрані для тома «Історії міст і сіл Української РСР».

У межах кожної групи всі джерела систематизовані в такому порядку: документи першої і другої груп подано за роками, а в межах років – за значенням. Документи третьої групи в основ-

¹⁰ Жук В.Н. Упорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» // Архіви України. - 1969. - № 6. - С. 53-54.

ному систематизовано так само, але матеріали про трудові досягнення передовиків і трудові рапорти – по районах у алфавітному порядку В документах четвертої групи на першому місці стоять історичні нариси про Полтавську область і Полтаву, статті, довідки та інші матеріали про них, далі йдуть матеріали про всі інші населені пункти, які систематизуються за назвами населених пунктів у алфавітному порядку. Матеріали п'ятої групи (фотоілюстрації) систематизовані наступним чином: спершу йдуть фотоілюстрації, що стосуються всієї області: карти, плани міст, далі про м. Полтаву, райони в алфавітному порядку.

Після цього розібрані і систематизовані матеріали передали в лабораторію, де їх підшили, пронумерували аркуші. Потім основний упорядник фонду склав його опис, куди заніс усі справи, систематизовані по п'яти розділах¹¹.

Ці матеріали мають велике значення для дослідження історії Полтавщини, тому Віра Жук зробила все можливе, щоб вони були збережені, систематизовані і служили наступним поколінням дослідників рідного краю.

Таким чином, Віра Жук брала активну участь у підготовці полтавського тому «Історія міст і сіл УРСР». Її робота полягала у наступному: підбирала авторів – науковців, істориків, філософів; вибирала ті села, які чимось відзначилися в історії, щоб включити їх до тому; мобілізувала практично всіх полтавських істориків для участі в роботі по написанню історичних довідок; їздила в центральні архіви для збирання матеріалів; закликала людей по радіо надавати важливу інформацію для тому; з матеріалу, не включеного до полтавського тому, сформувала відповідний фонд у Полтавському облдержархіві.

Іван Гальчук пригадує, що всі працювали дружно і злагоджено, було сформовано справжній колектив однодумців і ентузіастів своєї справи. Непорозуміння, образи, уособиці залишилися поза роботою. Він пригадує, що з Вірою Жук працювати було легко, вона була фаховим істориком і прекрасною людиною.

Робота над полтавським томом «Історія міст і сіл УРСР» тривала 5 років (1962-1967 рр.). Всі викладачі і науковці, які брали участь у підготовці тому працювали безкоштовно, на громадських засадах. Про свою виконану наукову ро-

боту вони звітували на кафедрах, відділах тощо.

Полтавський том «Історія міст і сіл УРСР» з'явився у грудні 1967 року і його вихід було приурочено 50-річчю проголошення радянської влади в Україні.

Підготовка полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР» – це був подвиг місцевих науковців, краєзнавців, дослідників-аматорів, які створили нерукотворний пам'ятник своєму народові. «Історія міст і сіл УРСР. Полтавська область» – найповніший на сьогоднішній день літопис населених пунктів Полтавщини. В ній показано історичний розвиток міст і сіл з найдавніших часів до 1960-х років. Вперше за свою багатовікову історію майже всі міста і більшість селищ міського типу, а також значна кількість сіл одержали свою, так би мовити, наукову біографію.

Авторському колективу в процесі підготовки видання довелося йти новими шляхами, піднімати майже недосліджену наукову цілину і бути фактично першопрохідником у цій галузі історичної науки. Тому, на жаль, у томах є недоліки, що притаманні були в той час всій історичній науці. За словами академіка П.Т. Тронька, «не завжди ми вміли уникати в книгах схематизму, одноманітності, загальних декларативних фраз, зробити належний правдивий науковий аналіз і узагальнення. Мало місце лакування дійсності, пропуски «незручних» з ідеологічного погляду сюжетів, фактичні помилки. Але, в цілому, спираючись на кращі традиції історичного краєзнавства, «Історія міст і сіл Української РСР» ґрунтовно узагальнює і розвиває попередні досягнення в цій справі. Водночас вона знаменує собою період від вибіркового вивчення історії окремих населених пунктів до розробки історії міст і сіл у межах великих регіонів. Ця праця започаткувала новий напрям у вітчизняній історіографії. Значення цієї праці полягає і в тому, що в процесі її підготовки до першовитоків своєї історії прилучилися десятки тисяч аматорів-дослідників, шанувальників своєї минувшини – цьому немає ціни. Вона дала могутній поштовх розвитку краєзнавчого руху в Україні, сприяла розповсюдженню знань серед населення про рідний край, його історію, традиції, культуру, значно підвищила інтерес до пізнання і вивчення історії народу»¹².

¹¹ Жук В.Н. Упорядкування документальних матеріалів Полтавської обласної редколегії «Історії міст і сіл Української РСР» // Архіви України. - 1969.- № 6. - С. 55-54.

¹² Тронько П. «Історія міст і сіл України»: досвід і нагальні проблеми видання // Краєзнавство. 2009. - № 3-4. - С.42.

Сьогодні, коли змінилася суспільно-політична ситуація, зазнали змін методологічні принципи історичної науки можемо вказати на певні структурні недоліки нарису, окремі фактичні неточності полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР», його значну ідеологічну навантаженість тощо. Залучення до наукового обігу окремих фактів, суджень, висновків можливе лише за умови їх верифікації за іншими історичними джерелами. Незважаючи на це, підготовка і видання багатотомної «Історії міст і сіл УРСР» дала могутній поштовх до розвитку краєзнавства, його наукових і громадських форм. Неможливо переоцінити її значення, адже видання є достойним пам'ятником історії талановитого українського народу.

Указом Президії Верховної Ради УРСР від 25 лютого 1975 р. В.Н.Жук за ґрунтовну участь у виданні полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР», а також за виконання обов'язків заступника відповідального секретаря редакційної колегії було присвоєно почесне звання «Заслужений працівник культури Української РСР».

На превеликий жаль моральне задоволення від добре зробленої копійки роботи було затьмарене заздрощами недоброзичливців, які Вірі Никанорівні нерідко доводилося відчувати в житті. У листі до знайомої Ніни Степанівни Кірдоде у Москву від 9 грудня 1984 року вона писала: «На горькомопыте я знаю, как меня обливали грязью после выхода в свет нашего тома ««Історії міст і сіл Української РСР. Полтавська область», писали вovesильныеинстанции, вплотьдо ЦК Компартии Украины какие-то негодяи, с которыми я никогда не была знакома»¹³.

У листі від 30 жовтня 1991 року до відомого українського історика-джерелознавця і архівіста Івана Лукича Бутича Віра Жук зазначала: «Роботу над «Історією міст і сіл» я пам'ятатиму до кінця свого життя, дійсно. Тоді, після виходу в світ книги, над якою я працювала задаром (мені

видали 90 крб. премії, якої не вистачило розраховуватися з машиністкою за передрук всіх нарисів), маючи 72 крб зарплати (а з вирахунком усіх податків і того значно менше), зазначений вище час, не маючи ні вихідних, ні відпусток, на мене посипалося стільки кляуз від різних заздрісних «добродійників» в усі інстанції (від редакцій газет і журналів, починаючи, ЦК та КДБ), що я відписувала на них десяток років. Виправдовувалася, що я не «аферист» від науки, що я не крапа чужих робіт, не усувала від роботи інших авторів, а, навпаки, дописувала собі в співавтори усіх, хто дав мені хоч пару якихось рядків. Після цього, не лише від цих кляуз, а й внаслідок інших дій (про які тільки тепер стали відкрито писати) я перенесла параліч і більше п'яти років працювала напівсліпою»¹⁴.

Незважаючи на такі складні обставини життя, Віра Никанорівна жодного разу не схибила, не скаржилася, мужньо витримувала напади критиків. Вона завжди поводила себе гідно і мужньо, демонструвала приклади справжньої витримки та шляхетності. Тяжкі обставини життя і негативне ставлення недоброзичливців спонукало вчену до самовдосконалення.

Висновки дослідження та перспективи подальших розвідок. Вагомий вклад Віри Жук у підготовку і видання полтавського тому «Історії міст і сіл УРСР» незаперечний. Вчена підготувала понад 10 ґрунтовних розвідок до видання, а також систематично здійснювала наукове редагування статей колег-аматорів. Історикиня Віра Жук залучила багатьох небайдужих до цієї копійки роботи – вчителів, студентів, викладачів, архівістів, журналістів, чиновників.

Для багатьох колег-архівістів та істориків-дослідників Віра Жук залишається беззаперечним авторитетом. Вона вражала оточуючих своїми енциклопедичними знаннями, працездатністю, дисциплінованістю, вимогливістю, високою фаховістю.

References

Zhuk, V. N. (1969). Uporiadkuvannia dokumental'nykh materialiv Poltavsk'oi oblasnoi redkolehii «Історії міст і сіл Української РСР». *Arkhivy Ukrainy*, 6, 53-57. [in Ukrainian].

Yermak, O. P. (2008). Zhyttia, viddane istorii ridnogo kraiu. *Trudova Poltavshchyna*. 21 lystopada. [in Ukrainian].

Yermak, O. P. (2012). Zhyttia, viddane ridnomu kraiu. *Istorychna pam'iat'*, 27, 181-182. [in Ukrainian].

Yermak, O. P. (2004). Podvyzhnytsia kraieznavchoi spravy, *Istoriia Poltavsk'oho pedahohichnogo universytetu v osobakh (na posviatu 90-richchia zasnuvannia zakladu)*. Poltava: ASMI, 45-50. [in Ukrainian].

¹³ Державний архів Полтавської області (далі – ДАПО), ф. 9164, оп. 1, спр. 132, арк. 6.

¹⁴ ДАПО, ф. 9164, оп.1, спр.172, арк. 97.

Petrenko, I. M. (2008). Vira Nykanorivna Zhuk: talanovyta doslidnytsia na nyvi istorychnoi nauky Ukrainy. *Postmetodyka*, 2, 51-55. [in Ukrainian].

Petrenko, I. M. (2011). Vira Zhuk – koryfej vitchyznianoho osvitiats'koho kraieznavstva. *Kraieznavstvo*, 3, 115-119. [in Ukrainian].

Petrenko, I. M. (2013). Shkil'nyj muzej ukrain-s'ko-bolhars'koi druzhby v seli Mala Pereschepyna Novosanzhars'koho rajonu Poltav'skoi oblasti: istoriia stvorennia i funkcionuvannia. *Kraieznavstvo*, 3, 85-90. [in Ukrainian].

Petrenko, I. M. (2015). Vira Zhuk (1928-2008) – vidoma vchena-bolharyst, Abstract of paper 'Naukovyj potentsial slavistyky: istorychni perzdobutky ta tendentsii rozvytku' (pp. 166-168), Kyiv. [in Ukrainian].

Petrenko, I. M. (2015). Vira Zhuk – vidomyj vitchyznianyj istoryk-arkhivist. *Studii z arkhivnoi spravy ta dokumentoznavstva*, 22–26, 180-184.

[in Ukrainian].

Petrenko, I. N. (2016). Istorik Vera Zhuk (1928-2008), Abstract of paper 'Rol' zhenshhiny v razvitii sovremennoj nauki i obrazovaniya' (pp. 295-300), Minsk. [in Russian].

Petrenko, I. M. (2017). *Istoryk Vira Zhuk (1928-2008): zhyttia, viddane nautsi*. Monohrafiia. Kyiv: MILENIUM [in Ukrainian].

Petrenko, I. M. (2017). Rol' istoryka Viry Zhuk (1928-2008) u doslidzhenni tserkvy ta religii na Poltavshyni, Abstract of paper 'Pravoslav'ia v Ukraini' (pp. 145-150), K. [in Ukrainian].

Petrenko, I. M. (2017). Vykladats'ka diial'nist' istoryka Viry Zhuk (1928-2008) u Poltav'skomu derzhavnomu pedahohichnomu instytuti imeni V.H. Korolenka (1978-1989 rr.). *Vcheni zapysky Tavrijs'koho natsional'noho universytetu imeni V.I. Vernads'koho. Serii: Istorychni nauky*, 2, 19-23. [in Ukrainian].

Petrenko, I. M. (2018). Spohady pro istoryka Viru Zhuk (1928–2008) iak dzherelo vyvchennia ii iak Liudyny, Vchytelia, Naukovtsia, Abstract of paper 'Biohrafiiia vchytelia u biohrafii uchnia' (pp. 17-22), Poltava. [in Ukrainian].

Petrenko, I. M. (2018). Uchast' istoryka Viry Zhuk (1928-2008) u fundamental'nomu entsyklopedychnomu vydanni «Istoriia mist i sil Ukrain'skoi RSR. Poltav'ska oblast'», Abstract of paper 'Chetverti Cherevaniv's'ki naukovi chytannia' (pp. 119-127). Poltava. [in Ukrainian].

Petrenko, I. M. (2019). Ukrain's'ko-bolhars'ki vidnosyny u naukovomu dorobku Viry Zhuk (1928–2008). *Drynov's'kyj zbirnyk*, 12, 115-125. [in Ukrainian].

Petrenko, I. (2015). Famous Ukrainian Historian: Vera Zhuk (1928–2008). *Nova Ukraina*, 15, 51-58. [in Poland].

Petrenko, I. (2016). Famous Ukrainian Historian: Vera Zhuk (1928–2008). *Teka komisji historycznej*, XIII, 233-242. [in English].

Tron'ko, P. T. (Ed.). (1967). *Istoriia mist i sil Ukrain's'koi RSR. Poltav'ska oblast'*. K.: Holovna redia URE AN URSS. [in Ukrainian].

Tron'ko, P. T. (Ed.). (1972). *Istoriia mist i sil Ukrain's'koi RSR. Cherkas'ka oblast'*. K.: Holovna redaktsiia URE AN URSS. [in Ukrainian].

Tron'ko, P. (2009). «Istoriia mist i sil Ukrainy»: dosvid i nahal'ni problemy vydannia, *Kraieznavstvo*, 3-4, S.40-45. [in Ukrainian].

Tron'ko, P. T. (1981). *Letopys' druzhby y bratstva (Yz opyta sozdanyia «Ystoryy horodov y sel Ukraynskoj SSR v 26-ty t.)*. K.: Naukova dumka. [in Russian].

Tron'ko, P. T. (Ed.). (1989). *Istorychne kraieznavstvo v Ukrain's'kij RSR / K.: Naukova dumka* [in Ukrainian].

**Регіональні аспекти
історичної демографії**

Марія Пелих (м. Полтава),
аспірантка кафедри історії України
Полтавського національного
педагогічного університету
ім. В. Г. Короленка
E-mail: tinkyvinky1994@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2977-1338>

«От старости дряхла»: літні люди серед сільського населення Гетьманщини в другій половині XVIII століття (історико-демографічний аналіз)

У статті розглядається літнє населення Гетьманщини другої половини XVIII ст., адже проблема старості в українському ранньомодерному суспільстві недостатньо досліджена в українській історіографії. Методологічну основу роботи складають принципи історизму, антропологізації та міждисциплінарності. Відповідно до них старість постає як змінне явище, яке є результатом соціальних та культурних реалій відповідного історичного періоду. Аналіз літнього населення проводився на основі історико-демографічних методик, які дають змогу проаналізувати демографічні процеси, які мали місце в минулому. За допомогою відповідних методів обчислюються демографічні коефіцієнти, здійснюється дослідження статево-вікової структури населення, визначається рівень демографічної старості населення тощо. В якості основних джерел використовувались сповідні розписи другої половини XVIII ст. – це облікові документи церковного характеру, де фіксувалось відвідання сповіді прихожанами або факти уникнення ними цієї процедури.

У статті з'ясовано, що таке старість і з якого моменту людина починала вважатись старою у той період. Також на основі згаданих джерел визначена частка літніх людей серед загальної чисельності населення усіх 3-х сіл, що складала 5,7%. Найбільшою вона була у с. Годунівка, становлячи 6,2%, а натомість найменшою у с. Кроти – 3,6%. У статевому співвідношенні переважали чоловіки (53,9% проти 46,1%), що є доволі нетиповим явищем, бо зазвичай, через вищу чоловічу смертність, переважають жінки. Щодо сімейного стану, то більшість жінок і чоловіків літнього віку перебували у шлюбі. Однак серед овдовілих перевага належить жінкам. Чоловіків-вдівців було майже у два рази менше, аніж жінок-вдів.

Аналіз літніх людей серед загальної структури населення 3-х сіл дає змогу розширити уявлення про ранньомодерне суспільство, а також більш точно визначити демографічні характеристики сільського суспільства Гетьманщини в цей період. В цілому отримані результати дослідження відповідають традиційним уявленням про ранньомодерне суспільство, де частка літніх людей завжди була найнижчою серед загальної структури населення, однак мають певні відмінності, як то перевага літніх чоловіків над жінками.

Ключові слова: сповідні розписи, демографічні характеристики, вік, стать, літні люди, сімейний стан.

Mariia Pelykh (Poltava)
Postgraduate Student of the Department
of History of Ukraine
Poltava V.G. Korolenko
National Pedagogical University

Elderly people among the rural population of the Hetmanate in the second half of the XVIIIth century (historical and demographic analysis)

The article is analyzed elderly people of Hetmanschyna in the second half of the XVIIIth century because the problem of old age in the Ukrainian early modern society is not sufficiently investigated in Ukrainian historiography. The methodological basis of the work is the principles of historicism, anthropologization and interdisciplinarity. According to them, old age appears as a variable phenomenon that is the result of social and cultural realities of the relevant historical period. The analysis was conducted on the basis of historical and demographic methods that allow us to analyze the demographic processes that took place in the past. With the help of appropriate methods, demographic coefficients are calculated, the sex-age structure of the population is studied, the level of demographic age of the population is determined etc. As the main sources were used confessional records of the second half of the XVIIIth century. These are accounting documents of the church nature, in which the parishioners' confession was recorded or the facts of avoiding them of this procedure.

It has been found out what the ageing is and from what moment a person began to be considered as old in that period. Also, on the basis of the mentioned sources, the share of elderly people among the total population of all 3 villages was determined, which was 5.7%. It was the biggest in the village Hodunivka – 6.2%, but instead the smallest in the village Kroti – 3.6%. Males were dominated in sexual intercourse (53.9% vs. 46.1%), which was quite unusual phenomenon, because women usually prevailed due to higher male mortality. As for the marital status, most elderly women and men were married. However, women had a preference among widowed people. The widowers were almost twice less than the widows.

The analysis of the elderly people among the general structure of the population of 3 villages allows to broaden the idea of an early modern society, as well as to determine more accurately the demographic characteristics of the rural society of Hetmanschyna during this period. In general, the results of the research correspond to the traditional ideas of an early modern society, where the proportion of elderly people has always been the lowest among the general structure of the population, but there are some differences, such as the advantage of elderly men over women.

Key words: *confessional records, demographic characteristics, age, sex, elderly people, marital status.*

Останнім часом в українській історіографії спостерігається зміна полюсу у методологічних під-

ходах історіописання – тепер у центрі досліджень постає людина й малі території. Варто також зазначити, що у істориків почав зростати інтерес до інструментарію суміжних дисциплін. У нашому ж дослідженні застосовуються історико-демографічні методи, що дають змогу проаналізувати демографічні процеси, які мали місце в минулому.

До основних демографічних характеристик населення відносять статеву, вікову та шлюбну структури населення. У даному дослідженні нас цікавить проблема віку, а більш конкретно – старості в українському ранньомодерному суспільстві, котра малодосліджена в українській історіографії.

Наше дослідження базується на даних сповідних розписів Варваринської церкви с. Кроти за 1768 р.¹ Яблунівської сотні та Миколаївської цер-

кви с. Дейманівка за 1775 р.² Пирятинської другої сотні, що входили до складу Лубенського полку, а також Успенської церкви с. Годунівка за 1776 р.³ Яготинської сотні Переяславського полку. Вибір саме цих документів був обумовлений наявністю повного й непошкодженого тексту, що дало змогу отримати усю необхідну інформацію для історико-демографічних досліджень. На їхній основі спробуємо вирішити такі завдання: визначити частку літніх людей серед населення вищеназваних сіл у другій половині XVIII ст., з'ясувати статеве співвідношення серед літніх людей, а також встановити особи з яким сімейним станом переважали серед старшої вікової групи.

Як уже було сказано вище, проблема старості в означений період недостатньо досліджена в українській історіографії. Серед вчених,

¹ Державний архів Полтавської області (далі – Держархів Полтавської обл.), ф. 801, оп. 1, спр. 209, арк. 1-14.

² Держархів Полтавської обл., ф. 801, оп. 1, спр. 410, арк. 1-24.

³ Там само, спр. 526, арк. 1-92.

котрі так чи інакше розглядали це питання, хотілось би згадати І. Сердюка⁴, котрий присвятив статтю населенню літнього віку у містах Гетьманщини, Ю. Волошина⁵, у монографіях якого аналізується статево-вікова структура населення, А. Перковського⁶, чия стаття стосується довгожителів XVIII ст. і т. д. Інший комплекс праць, до якого ми звернулись, допоміг нам з'ясувати методологію проведення історико-демографічних досліджень та певні концептуальні основи. Серед них варто назвати роботу Л. Анрі та А. Блюма «Методика аналізу в історичній демографії»⁷, праці Л. Дорошенка⁸, Ю. Муромцевої⁹, спеціальні словники, використані для визначення необхідної термінології¹⁰ та ін.

Сповідні розписи дають історикам величезний масив інформації для досліджень, адже містять у собі широке коло даних про населення Гетьманщини XVIII ст. До того ж, ці джерела проводили повний облік населення, особливо ретельно старшої вікової групи на відміну від наймолодшої. А це дає змогу провести дослідження літніх людей відповідно до використовуваних в історичній демографії методик. Коротко охарактеризую вид цього джерела.

Сповідний розпис – це обліковий документ церковного характеру, що складався щороку в період Великого посту, і мав за мету фіксацію (контроль) дотримання парафіянами таїнства сповіді. Звісно, якщо з якоїсь причини парафіянин не встигав відвідати сповідь у відведений час, то мав

змогу зробити це у інший, наприклад, у період Петрівського, Різдвяного або Успенського посту¹¹. Саме це таїнство виникло ще у перші роки християнства. Спершу воно було добровільним актом, коли людина мала щирий намір відкрити свої гріхи перед Богом та отримати від Бога підтримку й пробачення, однак з часом характер сповіді змінився і вона стала обов'язковою¹².

Практика ведення сповідальних книг на території Російської імперії була започаткована у XVIII ст. На державному рівні регулювання покаєння вводилось поступово і вдалось не з першої спроби. Виходило кілька указів щодо цього питання, однак уніфікованої форми та більшого поширення сповідні розписи набули після указів імператриці Анни Іоанівни та Синоду від 1737 р. Вони мали єдиний зразок, за яким мали вестися усі розписи, та наголошували на тому, що усі православні, починаючи з 7 років, повинні сповідатися та причаститися у свого священника у період Великого посту, а якщо не встигали це зробити в зазначений час, то мали змогу здійснити це у період Петрівського, Різдвяного або Успенського посту, як уже і зазначалося раніше. Той, хто уникав цієї процедури, обкладався штрафом¹³.

Отже, введення даних обліків не давало залишатись сповіді лише церковним таїнством, а ставало справою державного рівня, що допомагала контролювати населення, а також отримувати від нього такі собі «бонуси» для державної скарбниці у вигляді штрафів та податків. Нам же

⁴ Сердюк І. Населення літнього віку у містах Гетьманщини (за даними Румянцевського опису 1765-1769 рр.) / І. Сердюк // Соціум. Альманах соціальної історії / головний редактор В. Смолій; відповідальний редактор В. Горобець. – Вип. 9. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – С. 56–66.

⁵ Волошин Ю.В. Розкольницькі слободи на території Північної Гетьманщини XVIII ст.: історико-демографічний аспект / Ю. В. Волошин. – Полтава: АСМІ, 2005. – 312 с.

⁶ Перковський А. Довголітні люди на Правобережній Україні в XVIII ст. / А. Перковський // Український історичний журнал. – 1966. – №2. – 208 с.

⁷ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии / Пер. с. франц. С. Хока и Ю. Егоровой / Л. Анри, М. Блюм. – М.: РГГУ, 1997. – С. 23.

⁸ Дорошенко Л. Демографія: Навч. посіб. для студ. Вищ. навч. закл. / Л. Дорошенко – К.: МАУП, 2005. – 112 с.

⁹ Муромцева Ю. Демографія: навчальний посібник / Ю. Муромцева. – К.: Кондор, 2006. – 300 с.

¹⁰ Демографический энциклопедический словарь. / Редкол.: Валентай Д. И. (гл. ред.) и др. – М.: Сов. Энциклопедия, 1985. – 608 с.

¹¹ Сакало О. Джерела історичної демографії: сповідний розпис. / О. Сакало // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. – Т. 19 (1). – К., 2009. – С. 380.

¹² Дмитренко В. Матеріали церковного обліку населення Київської та Переяславсько-Бориспільської єпархій як джерело з соціальної історії Гетьманщини XVIII століття: дисертація на здобуття наукового ступеня кандидата історичних наук: 07.00.06 / В. Дмитренко – Полтава, 2010. – С. 51.

¹³ Там само. – С. 54.

ця практика тепер дає чудову можливість досліджувати тогочасний соціум. Наші сповідні розписи знаходяться у 801 фондї Державного архіву Полтавської області.

Тож, враховуючи певні застереження, як то людський фактор, коли переписувачі могли допускатись механічних помилок, чи особливості тогочасного соціуму, коли люди не особливо турбувались про свій вік тощо, аналізовані нами документи дозволяють провести дослідження старших мешканців села.

Аналіз літніх осіб означених сіл слід розпочати з визначення того, що ж таке старість і відколи людина починала вважатись старою у той період. Згідно з «Великим тлумачним словником сучасної української мови», старість – це період життя, що настає після зрілості і характеризується поступовим послабленням діяльності організму; похилий вік кого-небудь¹⁴. У демографії старість визначають як віковий період життя людини, його заключну фазу, характер і час настання якої обумовлені процесом фізіологічного

старіння організму. Старість – поняття не тільки біопсихологічне, але і соціально-історичне, вікові рамки якого умовні й істотно змінюються у різноманітних людських спільнотах та соціальних групах, на різних етапах історії, залежать від індивідуальних особливостей та способу життя¹⁵.

Український дослідник Ю. Волошин, стверджує: записи в облікових джерелах XVIII ст. вказують на те, що тогочасним уявленням про старість найбільше відповідає вікова межа 60 років¹⁶. Саме з цього моменту людина вважалась старою.

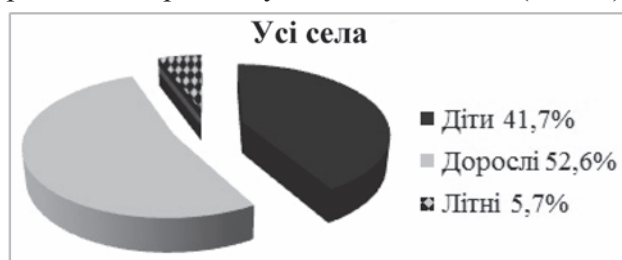
Тож для початку з'ясуємо, яку частку становили літні люди серед загальної кількості населення як у цілому, так і у кожному селі окремо, розподіливши населення слідом за Ю. Волошином на великі вікові групи: (діти (0-14 років), особи активного віку (15-59 років) та літні (60 років і старші))¹⁷. Також цей поділ відповідає відомому в історичній демографії біологічному типу поділу населення на великі вікові групи, запропонованому відомим французьким вченим Л. Анрі¹⁸. Результати представлені у табл. 1.

Таблиця 1.

Розподіл населення 3-х сіл за великими віковими групами

Вікова група	0-14			15-59			60 і старші		
	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж	
Чисельність	1981	993	988	2495	1258	1237	269	145	124

Враховуючи те, що загальна кількість населення в усіх трьох селах становила 4745 осіб, а людей старшої вікової групи було серед них 269 особи, то частка літніх людей складала всього 5,7% і була доволі маленькою порівняно з дітьми чи «дорослими», що є характерним явищем для ранньомодерного суспільства взагалі (мал. 1).

Малюнок 1. Вікова структура населення сіл.

Ця інформація дає змогу визначити рівень демографічної старості населення сіл. За методикою польського дослідника Е. Росета населення вважається демографічно молодим, якщо частка людей похилого віку в загальній структурі населення не перевищує 8%¹⁹. Тобто населення обраних нами сіл було демографічно молодим.

Якщо дивитися на кожне село окремо, то найбільша частка осіб старшої вікової групи серед загальної кількості населення була у с. Годунівка і складала 6,2%, тобто це село було найближче до межі демографічної старості. У свою чергу, у с. Дейманівка вона становила 5,9%, у а найменшою була у с. Кроти – 3,6% (мал. 2).

¹⁴ Великий тлумачний словник сучасної української мови (з дод. і допов.) / Уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. – К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2005. – С. 1385.

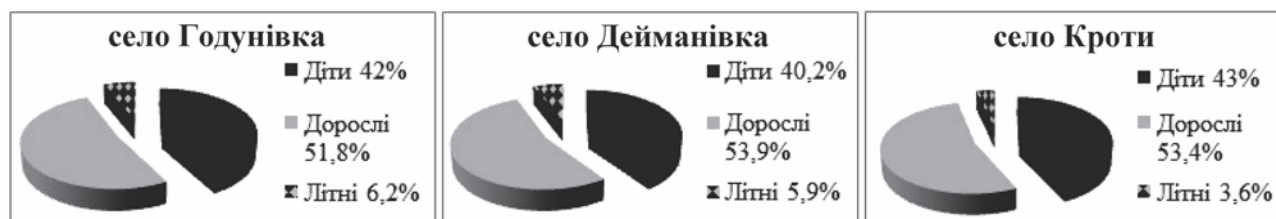
¹⁵ Демографический энциклопедический словарь... – С. 444–445.

¹⁶ Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи... – С. 112.

¹⁷ Волошин Ю. В. Розкольницькі слободи... – С. 112.

¹⁸ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии... – С. 23.

¹⁹ Муромцева Ю. Демографія: навчальний посібник... – С. 72.

Малюнок 2. Вікова структура населення сіл.

У кожному із згаданих нами сіл перевага серед літніх людей належить чоловікам (див. табл. 2). У загальному це дає нам таке співвідношення – 53,9% проти 46,1% на користь чоловіків, це є доволі нетиповим явищем. Адаже за-

звичай тривалість життя жінок більша унаслідок вищої чоловічої смертності, тим паче серед осіб старшої вікової групи, де статеві-вікова структура населення найбільше залежить від природних чинників.

Таблиця 2.

Розподіл населення сіл за великими віковими групами

с. Годунівка									
Вікова група	0-14			15-59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	1163	574	589	1430	732	698	170	89	81
с. Дейманівка									
Вікова група	0-14			15-59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	481	249	232	646	318	328	71	40	31
с. Кроти									
Вікова група	0-14			15-59			60 і старші		
	разом	ч	ж	разом	ч	ж	разом	ч	ж
Чисельність	337	170	167	419	208	211	28	16	12

Найкраще зрозуміти та візуалізувати процес формування статево-вікової структури населення допомагають статево-вікові піраміди. Піраміда являє собою двобічну гістограму розподілу населення за віком і статтю. З однієї сторони зображуються чоловіки, а з іншої – жінки. На вертикальній осі (ординаті) позначається вік, у нашому випадку в п'ятирічному інтервалі. А на горизонтальній (абсцисі) – загальна чисельність населення відповідної статі і віку²⁰.

Такі діаграми були названі пірамідами через їхній характерний зовнішній вигляд – розширена основа із поступовим звуженням до верху. Це свідчило про значно меншу кількість населення старшого віку, порівняно із молодшим. Вигляд нашої піраміди свідчить про те, що вона характерна для статево-вікової структури традиційного суспільства з високим рівнем народжуваності і смертності.

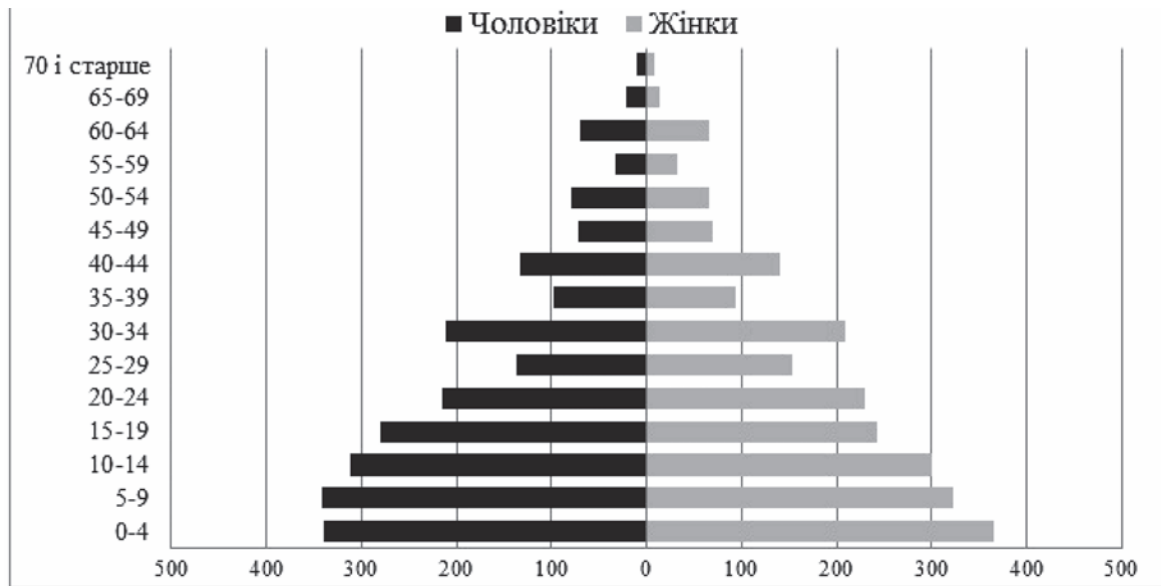
Кожна вікова група на гістограмі представлена у вигляді прямокутника з площею, пропорційною чисельності даної групи, що допомагає правильно вибудувати піраміду (див. мал. 3). Вікова група 70 років і старші охоплює 25 років, так як даними про осіб старше 95 років в історичній демографії прийнято нехтувати. Але, щоб ця група відповідала п'ятиріччю, її чисельність необхідно розділити на п'ять²¹.

Однак в першу чергу нас цікавлять літні люди, які знаходяться у трьох вікових групах у верхівці піраміди. Знову ж таки її вигляд – помітне скорочення населення з віком та, в принципі, доволі збалансований статевий склад – є відповідним статево-віковій структурі населення, що була характерна для традиційного суспільства²². Однак, кількісна перевага чоловічого населення над жіночим нагадує про певну нетиповість змальованої картини (див. мал. 3).

²⁰ Муромцева Ю. Демографія: навчальний посібник... – С. 67.

²¹ Анри Л., Блюм А. Методика анализа в исторической демографии... – С. 26.

²² Там само. – С. 25.

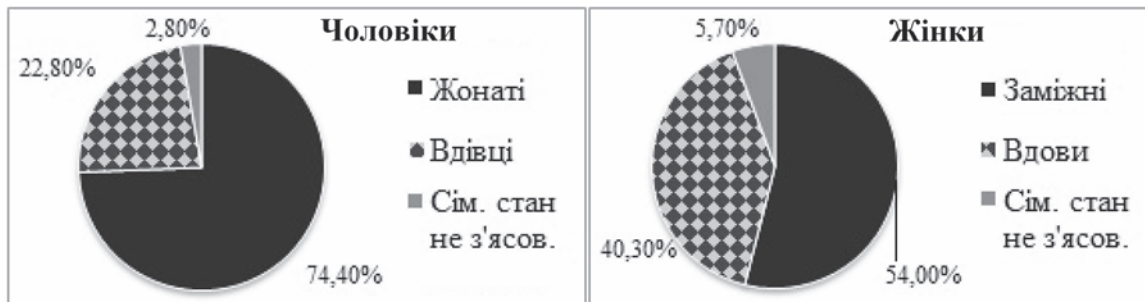

Малюнок 3. Статеві-вікова піраміда населення сіль.

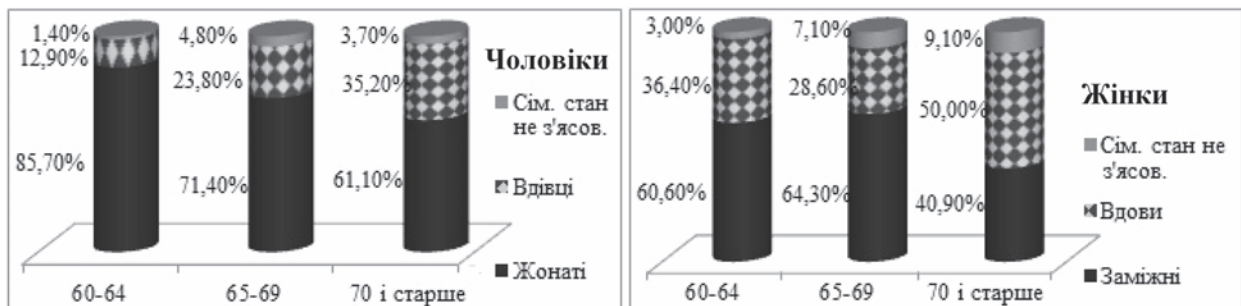
Серед жіночого населення старшої вікової групи усіх 3-х досліджуваних сіль більшість була заміжними – 54% (див. мал. 4). Ця тенденція простежується у вікових групах 60-64 роки і 65-69 років, де заміжних жінок було 60,6% і 64,3% відповідно. Однак у групі 70 років і старше пере-

важали вдови, котрих було 50% (див. мал. 5).

Відсоток вдівців серед літніх чоловіків був дещо меншим. Усього він складав 22,8% (див. мал. 4). Цей відсоток поступово збільшувався від 12,9% у віковій групі 60-64 роки до 35,2% у групі 70 років і старше (див. мал. 5).

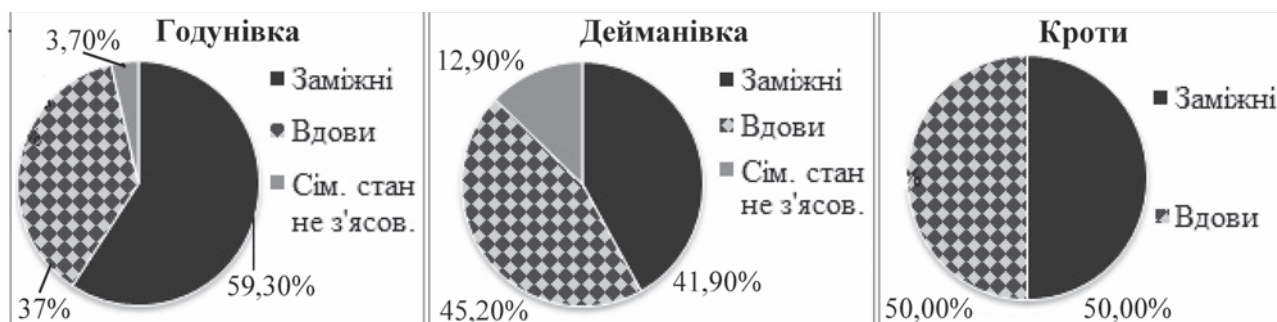
Малюнок 4. Сімейний стан літніх людей.

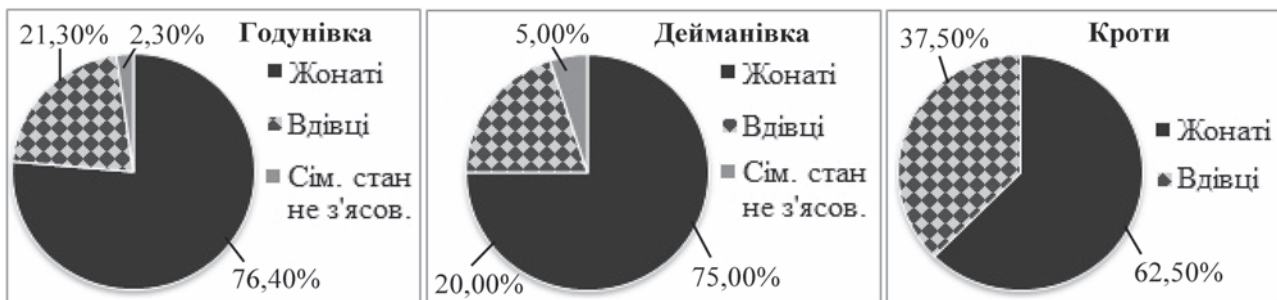
Малюнок 5. Сімейний стан літніх людей у окремих вікових групах.

Якщо аналізувати кожне село окремо, то картина виходить більш строкатою. Найбільша частка вдів була у с. Кроти і складала 50%. Найменшою вона була у с. Годунівка, складаючи 37%. Однак у кожному селі вдів було менше, аніж заміжних жінок (див. мал. 6).

Аналогічною виявилась ситуація і серед літніх чоловіків-удівців, яких найбільше було також у с. Кроти – 37,5%. У с. Дейманівка їх було 20% і це був найменший показник серед усіх сіль. Помітним є те, що серед літніх осіб частка вдівців майже у 2 рази менша, аніж вдів, як у загальній картині, так і у кожному селі окремо (див. мал. 7).

Малюнок 6. Сімейний стан жіночого населення.

Малюнок 7. Сімейний стан чоловічого населення.

Отже, підсумовуючи проведений нами аналіз літніх людей серед загальної структури населення 3-х згаданих сіл, доходимо таких висновків. По-перше, частка літніх людей серед загальної чисельності населення усіх 3-х сіл складала 5,7%. Найбільшою вона була у с. Годунівка, складаючи 6,2%, а натомість найменшою у с. Кроти – 3,6%. У статевому співвідношенні переважали чоловіки (53,9% проти 46,1%), що є доволі нетиповим явищем, бо зазвичай, через вищу чоловічу смерт-

ність, переважають жінки. Більшість жінок і чоловіків літнього віку перебували у шлюбі. Однак серед овдовілих перевага належить жінкам. Чоловіків-вдівців було майже у два рази менше, ніж жінок-вдів. Таким чином, отриманий результат відповідає традиційним уявленням про ранньомодерне суспільство, де частка літніх людей завжди була найнижчою серед загальної структури населення, однак має певні відмінності, як то перевага літніх чоловіків над жінками.

References

- Anry L., Blium A. (1997). *Metodika analiza v istoricheskoj demografii / per. s frants. S. Khoka i Yu. Ehorovoi. M.: RHHU. [In Russian].*
- Busel V. (Ed). (2005). *Velykyj tlumachnyj slovnyk suchasnoi ukrains'koi movy (z dod. i dopov.). K.: Irpin': VTF «Perun». [in Ukrainian].*
- Valentaj D. (Ed). (1985). *Demograficheskij e'nciklopedicheskij slovar'. M.: Sov. E'nciklopediya. [in Russian].*
- Voloshyn Yu. (2005). *Rozkolnytski slobody na terytorii Pivnichnoi Hetmanschyny u XVIII st. (istoryko-demografichni aspekt). Poltava: ASMI. [In Ukrainian].*
- Heneral'nyy opys Livoberezhnoyi Ukrayiny. (1959). Kiev. [in Ukrainian].*
- Dmytrenko V. (2010). *Materialy tserkovnoho obliku naseleння Kyivs'koi ta Pereiaslavs'ko-Boryspil's'koi ieparkhij yak dzherelo z sotsial'noi istorii Het'manschyny XVIII stolittia: dysertatsiia na zdobuttia naukovoho stupenia kandydata istorychnykh nauk: 07.00.06. (Candidate's thesis). Poltava. [in Ukrainian].*
- Doroshenko L. (2005). *Demografiia: Navch. posib. dlia stud. Vysch. navch. zakl. K.: MAUP. [in Ukrainian].*
- Muromtseva Yu. (2006). *Demografiia : navchal'nyy posibnyk. K.: Kondor. [in Ukrainian].*
- Perkovs'kyj A. (1966). *Dovholitni liudy na Pravo-berezhnij Ukraini v XVIII st. Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal, 2, 106–109. [in Ukrainian].*
- Sakalo O. (2009). *Dzherela istorychnoi demografii: spovidnyj rozpys. Naukovi zapysky. Zbirnyk prats' molodykh vchenykh ta aspirantiv, 19 (1), 379–386. [in Ukrainian].*
- Serdiuk I. (2010). *Naseleння litn'oho viku u mistakh Het'manschyny (za danymy Rumiantsevs'koho opysu 1765-1769 rr.). Sotsium. Al'manakh sotsial'noi istorii, 9, 56–66. [in Ukrainian].*
- Serdiuk I. (2011). *Polkovy khhorodov obyvateli: istoryko-demografichna kharakterystyka mis'koho naseleння Het'manschyny druhoi polovyny XVIII st. Poltava: TOV «ASMI». [in Ukrainian].*

A decorative frame made of black lines. At the top center, a hand is shown holding a cross. The frame consists of a top horizontal line, a bottom horizontal line, and two vertical lines on the sides. Each corner of the frame is adorned with intricate, swirling scrollwork.

**Медичне краєзнавство:
суть та науково-
дослідницький
потенціал**

УДК 61(092):303.446.4

Ганна Демочко (м. Харків),
кандидат історичних наук,
доцент катедри суспільних наук
Харківського національного медичного університету
E-mail: inio2@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5744-5893>

Сучасний стан методології та історіографії медичних персоналій: харківський вимір

Анотація. *Мета дослідження* полягає у вивченні медичної персоналії як предмету історико-медичного та медико-краєзнавчого студіювання. Результати досліджень показали, що необхідно спиратися на концептуально важливі загальнонаукові гносеологічні **принципи**: історизму, об'єктивності, поєднання логічного та історичного, системності. Тож у даній студії саме ці принципи і використовувалися. **Наукова новизна** дослідження у тому, що за методологічну основу студій такого типу взято специфічну групу підходів і методів, яка використовується для системного аналізу загальноісторичного процесу та медичної персоналії, як невід'ємної складової історико-медичного знання. Вивчення медичних персоналій завдяки застосуванню цих методологічних засад дозволить розширити знання про особистість, зв'язати її діяльність з певними історичними обставинами, виявити загальні тенденції. Науковий поступ та творчий доробок будь-якого діяча, просвітника, лікаря, науковця виступає не лише адептом його професійних, світоглядних переконань, а й свідченням життєвої концепції, наукових рефлексій, які є унікальним віддзеркаленням соціальних процесів історичної епохи.

Для прикладу наведені персоналії, що розроблялися Центром медичного краєзнавства імені проф. В.Д. Отамановського та співробітниками катедри суспільних наук Харківського національного медичного університету. У ході досліджень персоналій зазначимо, що провідним є біографічний підхід, завдяки якому історична реальність розглядається в часі й просторі, широко охоплює проблему у великому історичному контексті. Це може стати поштовхом для розробки проблематики в інших регіонах не тільки для істориків, але й для медиків, краєзнавців-аматорів тощо. **Висновок.** Медичні персоналії – біографії лікарів, учених, педагогів минулого та систематизоване висвітлення сукупності їх поглядів – мають величезний потенціал для медичного краєзнавства, проте раніше це питання вивчалось суто медиками, без урахування історичних принципів та підходів до наукового пізнання. Результати подібних студій, беззаперечно, є цінними, проте сьогодні є потреба вдосконалити вивчення медичних персоналій та надати просопографії нові зразки досліджень.

Ключові слова: медична персоналія, медичне краєзнавство, просопографія, Харківський національний медичний університет, Центр медичного краєзнавства імені проф. В.Д. Отамановського.

Hanna Demochko (Kharkiv)
PhD
Associate Professor of the Department of Social Sciences
of Kharkiv National Medical University
E-mail: inio2@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5744-5893>

Current state of medical personalia methodology and historiography: kharkiv dimension

Abstract. *The aim of the article is to study medical personalia research papers as a subject for historical, medical, and local study. The results of the research have shown that it is necessary to rely on conceptually important general scientific epistemological **principles** such as historicism, objectivity, combining*

of logical and historical principles, systematic approach. Hence, these principles were used in the paper. **Scientific novelty** of the paper is that the methodological basis for such studies is a specific group of approaches and methods used for systematic analysis of the historical process and a medical personalia as an integral part of historical and medical knowledge. Studying medical personalia will expand knowledge about individuals through an application of these methodological principles, link their activities to certain historical circumstances, and identify general trends. Scientific achievements and creative heritage of any personality, educator, medic or scientist is not only an image of their professional credo, worldview, but also evidence of life concept, scientific ideas, which are a unique reflection of social processes of the historical era. Personalities developed by the Prof. V. D. Otamanovsky Centre for Medical Local Study and employees of the Department of Social Sciences of Kharkiv National Medical University were used as examples. In the course of personalia studying, we should note that the leading one is the biographical approach, through which historical reality is considered in time and space, broadly covers the problem in a wide historical context. It may become an impetus for elaboration of these problems in other regions, not only for historians, but also for medics, amateur local lore researchers, etc. **Conclusion.** Medical personalia such as biographies of medics, scientists, educators of the past and systematic scrutiny of their views have a great potential for Medical Local Study. However, previously this issue was studied exceptionally by medics, without taking into account historical principles and approaches to scientific cognition. Results of such studies are undoubtedly valuable, but today there is a need to improve studying medical personalia and provide prosopography with new samples of research.

Key words: medical personalia, medical local study, prosopography, Kharkiv National Medical University, Prof. V. D. Otamanovsky's Centre for Medical Local Study.

Вітчизняна медична наука має своїх корифеїв, якими пишається не тільки Україна, а й увесь світ. Завдяки діяльності медиків сформувалися цілі наукові школи, а вікові традиції дозволяють виховувати покоління лікарів-гуманістів, відданих своїй справі. Усе це сприяє поповненню медичного потенціалу Батьківщини. Сучасні лікарі мають відчувати глибоку вдячність до своїх попередників та відчувати на собі особисту відповідальність перед майбутніми поколіннями лікарської спільноти нашої країни. Щоб краще знати минуле та зрозуміти сьогодення, маємо оцінити внесок у медичну науку та практичну охорону здоров'я видатних представників вітчизняної медицини.

Особливу роль сьогодні відіграє звернення до медичної персоналії – біографії лікарів, учених, педагогів минулого та систематизоване висвітлення сукупності їх поглядів. Це дозволить розширити знання про особистість, зв'язати її діяльність з певними історичними обставинами, виявити загальні тенденції. Науковий поступ та творчий доробок будь-якого діяча, просвітника, лікаря, науковця виступає не лише адептом його професійних, світоглядних переконань, а й свідченням життєвої концепції, наукових рефлексій, які є унікальним віддзеркаленням соціальних процесів історичної епохи.

Студіювання та детальний аналіз медичної персоналії – шлях не лише переосмислення цілісної картини історико-медичного процесу

Харкова та України в цілому. Нові дослідження відкривають і новий зміст, невідомі грані раніше досліджених наукових явищ та феноменів, що дозволяє збільшити та поглибити площину вітчизняної медичної думки у діахронічному вимірі. Розгляд життєдіяльності, професійної (лікарської) та наукової спадщини медичних працівників Харкова крізь призму певної історичної епохи нині виглядається авторам популярним інструментом дослідження та реконструкції фактів та феноменів історичної науки. Враховуючи це, постає нагальна потреба збору, систематизації, детального аналізу й узагальнення історико-медичних досліджень, присвячених медичній персоналії з метою виявлення методологічних основ, провідних тенденцій та форм презентації наукової біографії вітчизняних медиків-практиків та вчених-теоретиків в історичній ретроспективі. Сьогодні є змога створити підходи до вивчення персоналій, проаналізувати вже отримані результати, визначити сильні та слабкі сторони та запропонувати корективи у подальших дослідженнях.

Вивчення й ґрунтовний аналіз наукової та освітньої діяльності вихованців вищої медичної й фармацевтичної школи Харкова минулих років дає змогу поновити накопичений досвід і сприяти підготовці освіченого фахівця-медика, який матиме перед собою найкращі приклади служіння суспільству, державі.

Дослідження з медичного краєзнавства у сьогодишньому освітньо-науковому просторі набувають неабиякого значення. Медико-краєзнавчі розвідки, на думку вітчизняних учених сьогодення, викликають глибоку зацікавленість як історичної, так і медичної спільноти. Зокрема, започаткований харківськими істориками напрям наразі активно розвивається запорізькими краєзнавцями, які взяли на озброєння основні засади та принципи досліджень та утворили в обласній спілці комісію з медичного краєзнавства¹. На важливості викладання краєзнавства у медичному виші наголошує доцент Івано-Франківського медичного університету Ігор Любчик, роблячи акцент на медико-краєзнавчій складовій курсу². Таке ставлення до медичного краєзнавства дає надію на студіювання усіх аспектів напряму, зокрема – вивчення персоналій медиків малої Батьківщини.

Сьогодні в історико-медичних дослідженнях виокремлюється наукова, педагогічна біографія медика. І вводиться на означення цього термін «персоналія». Як приклад, таке тлумачення знаходимо також і в інших науковців, які досліджують подібні питання в інших галузях, зокрема – педагогіці³. Так, Н. Гупан поняття «педагогічна персоналія» тлумачить як «окремий предмет історико-педагогічного дослідження, в основі якого представлена творча біографія педагога у взаємозв'язках з конкретними суспільно-політичними умовами його життя та діяльності, зіставлена з розвитком педагогічної думки»⁴. На переконання Н. Дічек, дослідження персоналій «є логічною складовою загальноісторичного процесу осмислення минулого»⁵. Тобто, не можна створювати біографію, спираючись лише на голі факти, треба враховувати історичний контекст.

Такі ж самі визначення можна застосувати й до поняття медичної персоналії. *Медична*

персоналія – це предмет історико-медичного та медико-краєзнавчого дослідження, студіювання якого проводиться з урахуванням історичних умов життя та діяльності особи, рівня розвитку медичної науки, особливостей розвитку краю. До сьогодні подібного визначення щодо медичних персоналій не існує, тому воно подано вперше і скориговано у процесі роботи Центру медичного краєзнавства імені проф. В.Д. Отамановського (далі – Центр) над їх створенням.

Зауважимо, що відсутність єдиного поняття «медична персоналія» перешкоджає появі якісних наукових досліджень у цій царині. За останні роки надруковано обмаль персоналій, проте, активну діяльність у цьому плані проводять співробітники катедри суспільних наук Харківського національного медичного університету (далі – ХНМУ) та представники Центру. В результаті розробки персоналій вдалося позбутися прикрих хиб, що допускалися раніше – багатообіцяюча назва доробку прикриває насправді біографічні відомості по декілька речень, що не несуть для читача комплексної уяви⁶. Це в черговий раз підтверджує актуальність створення якісного методологічного підґрунтя для студіювання медичних персоналій, необхідність торування нового, якісного шляху в цьому напрямі.

Завдяки науковому обґрунтуванню, термін «медична персоналія» активно використовується у подальших дослідженнях. Результати досліджень показали, що необхідно спиратися на концептуально важливі загальнонаукові гносеологічні принципи: історизму, об'єктивності, поєднання логічного та історичного, системності.

За методологічну основу досліджень такого типу взято специфічну групу підходів і методів, яка використовується для системного аналізу

¹ Склад краєзнавчих комісій спілки. Режим доступу: <https://zoonsku.jimdo.com/%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%96%D1%97/>

² Любчик І. Краєзнавство в структурі українознавчих дисциплін вищої школи: досвід Івано-Франківського національного медичного університету. // Обрії. - №2(39),2014. - С. 61-62.

³ Гупан Н. Історіографія розвитку історико-педагогічної науки в Україні. - К. : Нац. пед. ун-т ім. М. Драгоманова, 2000. – 222 с.; Дічек Н. Біографічний метод як інструмент дослідження вітчизняної історії педагогіки. // Шлях освіти. - 2001. - № 4. - С 15–19.

⁴ Гупан Н. Вказ. праця. - С.39.

⁵ Дічек Н. Вказ. праця. - С. 17.

⁶ Синяченко О. Історія ревматології в обличчях // Український ревматологічний журнал. - 2012. - № 2. - С. 60–65.

загальноісторичного процесу та медичної персоналії, як невід'ємної складової історико-медичного знання. Певну складність виявляло те, що у процесі розгляду основних етапів життєдіяльності конкретної постаті, науковому аналізу й систематизації професійної та наукової спадщини, інформація часто розпорошена по чисельних періодичних виданнях, епістоляріях, мемуарах, архівних документах тощо. Провідним є біографічний підхід, завдяки якому історична реальність розглядається в часі й просторі, широко охоплює проблему у великому історичному контексті.

Біографічний підхід в історії медицини допомагає віднайти причини появи й розвитку медичних ідей, новацій у різних фактах біографії, розкрити у сутності емпіричних фактів ті закономірності, що відіграли вирішальну роль у становленні світогляду конкретного медика.

Феноменологічний та парадигмальний підходи, надають необхідний науковий інструментарій для відтворення атмосфери відповідного часового періоду, реконструювання передумов формування світоглядних позицій того чи іншого медика, з'ясування джерел впливу на розвиток особистості, на становлення поглядів і переконань ученого, узагальнення комплексу поглядів та переконань конкретної постаті та визначення його впливу на розвиток медичної науки відповідного часового періоду.

Для вивчення персоналії біографічний підхід в історико-медичному дослідженні дає змогу піднести ефективність інноваційних пошуків. Такий тандем історії та медицини не завжди влучно використовувався сучасними науковцями, тому сьогодні є вдосконалено певні дослідження, надано нових фактів, відтворено маловідому інформацію з різних питань життя та діяльності як окремих лікарів, так і усієї медичної спільноти Харкова.

Висока питома вага цієї інноваційно-традиційної форми буде забезпечуватись за умови дотримання дослідниками принципу історизму, об'єктивності висвітлення фактів, адекватності при використанні всіх джерел інформації, а також при уникненні ідеалізації положень та ідей минулого, надання їм догматичного статусу. Таким чином, потреба систематизації, аналізу й узагальнення історико-медичних досліджень,

присвячених біографіям медиків-практиків та вчених Харкова в історичній ретроспективі є очевидною. Водночас, зростання уваги до біографічної складової у науковому дискурсі історії медицини сьогодні вважається цілком природним, враховуючи ті зміни, що відбуваються як у науці в цілому, так і в сучасному соціокультурному середовищі.

Наукова біографія медичної персоналії містить насамперед описання основних етапів життєвого шляху, аналіз часу, в який жила і працювала конкретна людина, характеристики оточення, процес розвитку і формування освітніх, громадянських поглядів. Найбільше значення в розгляді медичної персоналії має парадигмальний підхід. Він дає змогу розглянути логіку розвитку ідей медичної особистості з позицій самої науки, її внутрішньої динаміки, з погляду виникнення і трансформації різних ідей, положень, постулатів, вироблених членом або членами окремої науково-медичної спільноти, що діяла в певний час і в певному просторі.

Співробітники кафедри ХНМУ та Центру активно працювали над студіюванням медичних персоналій. За результатами досліджень були видані статі у вітчизняних журналах, та опубліковані тези доповідей за результатами виступів на конференціях різних рівнів.

Зокрема, дослідниками І. Робаком та Г. Демочко буда опублікована стаття «Валентин Отамановський в українській революції 1917–1921 рр.»⁷. Стаття змальовує епізоди життя та діяльності завідувача кафедри латинської мови Харківського медичного інституту (1958–1964 – роки перебування на завідуванні кафедрою ХМІ) В. Отамановського. У статті розглядається участь Валентина Отамановського в українській революції 1917–1921 років. В результаті студіювання теми встановлено, що В. Отамановський відіграв важливу роль у створенні збройних сил Української Центральної Ради. Відображена діяльність науковця у видавництві «Вернигора», його участь у бою під Крутами. Наголошено на авторстві В. Отамановського патріотичного пригодницького твору «Син України». Студія змальовує еволюцію політичних поглядів В. Отамановського у часи революції.

Внесок Валентина Отамановського в освітній процес відображено у статті «Валентин

⁷ Робако І. Валентин Отамановський в українській революції 1917–1921 рр. // Історичний архів. Наукові студії : збірник наукових праць. - Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили, 2017. - Вип. 18. - С. 38–45.

Отамановський: герой української революції та харківський освітянин»⁸. У роботі визначено, плакаючи надію на революцію, В. Отамановський постраждав в результаті репресій, проте, він не припинив своєї просвітницької діяльності. У Харкові вчений очолив кафедру латини ХМІ, сприяв розвитку наукових досліджень у цій царині. В. Отамановський і на цій посаді не полишав краєзнавчої діяльності, він активно працював на ниві історії медицини, надаючи їй не описового, а дослідницького характеру. Це дає змогу називати професора Валентина Отамановського фундатором медичного краєзнавства.

У жовтні 2017 року на конференції «Історична спадщина та сучасні аспекти забезпечення громадського здоров'я в Україні» було презентовано результати дослідження життя і діяльності С. А. Томіліна. Зауважено, що Сергій Аркадійович Томілін народився 1877 року у Польщі у містечку Сувалки⁹. Після гімназійної освіти С. Томілін вступив до Петербурзької військово-медичної академії, яз якої через чотири роки юнака відрахували за «участие в студенческих волнениях» і він був змушений закінчувати навчання у Москві¹⁰.

На початку 1920-х років С. Томілін одним з перших почав цікавитися медичною стороною соціальних потрясінь та негараздів. А в цей час прикладів для вивчення на Україні було не займати. Воєнні лихоліття, епідемії, голод – усе це цікавило вченого з точки зору демографії та соціальної гігієни.

З 1922 року С. Томілін працює в Харкові, адже місто стало столицею радянської України. За наполяганнями С. Томіліна, у Харківському медичному інституті відкривається кафедра соціальної гігієни, перші роки існування якої відзначилися під керівництвом С. Томіліна¹¹. Вчений закладає основи соціальної гігієни, активно вивчає соціальні хвороби, запропонував разом з

О. Марзеєвим анамнестичний метод оцінки наслідків епідемій.

Важливим внеском С. Томіліна у гігієну є його дослідження проблем гігієни села. 1924 року за ініціативою вченого проведено санітарно-демографічний перепис сільського населення, за результатами якого видана узагальнююча праця. Вона стала настільки актуальною для того часу, що отримала високу оцінку відповідної комісії Ліги Націй та була перевидана французькою мовою для європейських науковців¹².

С. Томілін завжди вважав людину центром досліджень, тому ним запропоновано термін «людська економіка»¹³. Професор наголошував, що таке ставлення до людини завдає шкоди не тільки їй, а й економіці держави-велетня. Тому охорона здоров'я повинна повернутися лицем в першу чергу до людини-трудівника, щоб надати йому всі можливості для збереження здоров'я.

Плідну роботу перервала Друга світова війна. С. Томілін за станом здоров'я вимушений був залишитися на окупованій території та працювати у Київському медичному інституті на кафедрі історії медицини. Цей факт не залишився не помічений радянською владою – у 1945 року його не оберуть членом-кореспондентом до Академії медичних наук СРСР. Батькові біографію «зганьбить» і зв'язок доньки Світлани з патріотично налаштованим рухом на Західній Україні, який продовжував боротися проти радянської окупації.

Останні роки свого життя вчений продовжував займатися наукою. Він втратив зір через глаукому, та не втратив жаги до пізнання, залишивши світові свій головний заповіт – профілактику...

Професор Робак І.Ю. виступив на конференції з доповіддю про Й. Сицянка. Приват-доцент Харківського університету, доктор медицини Йосип Семенович Сицянка (1824–1886)

⁸ Лісовий В. Валентин Отамановський: герой української революції та харківський освітянин. // Новий колегіум, 2017. №3. С. 3–10.

⁹ Сердюк А., Прицкер В. Завещание врача – профилактика // Зеркало недели. - 2004. - № 23 (498). 12–18 июня.

¹⁰ Нековаль В. С. А. Томилин – человек, врач, ученый // Демоскоп Weekly. - 2003. - № 99–100. 3–16 февраля.

¹¹ Петрова З. Выдающийся украинский социал-гигиенист и демограф С. А. Томилин. // История медицины і охорони здоров'я. - 2013. - №4. - С. 28–37.

¹² Маринджа Л. Лікар, який дивився на світ очима душі. // Здоров'я України. 2011. №1. С. 50.

¹³ Стешенко В. С.А. Томилин как демограф. // Демоскоп Weekly. 2003. № 99–100. 3–16 февраля.

увійшов до історії харківської охорони здоров'я як дуже колоритна постать¹⁴.

1864 р. він був затверджений приват-доцентом ІХУ з електротерапії. Тоді це був новітній і дуже модний напрям лікування хвороб, а приват-доцентура з електротерапії вперше в імперії відкрилася на медичному факультеті Імператорського Харківського університету. Клінічною базою з електротерапії слугував Маньківський електролікувальний заклад. Й. С. Сицянка очолив цей заклад і тільки за перший рік роботи особисто дав хворим близько 1800 сеансів електротерапії. Усього ж він завідував Маньківським закладом протягом майже двадцяти років.

Окрім професійної, Йосип Семенович займався активною громадською діяльністю. У 1870-х рр. обирався гласним Харківської міської думи та членом Харківської міської управи¹⁵. Член Харківського медичного товариства з 1865 р., з 1866 р. по 1879 р. працював у складі його ревізійної комісії, а в 1871 р. – скарбничим і бібліотекаром товариства¹⁶.

Та колоритність його постаті визначається ще й тим, що талановитий медик Й. С. Сицянка був революціонером-народовольцем. Він проходив головним обвинуваченим у справі харківської групи «Народної волі» про вибух царського потяга 18 листопада 1879 р. під Олександрівськом.

Процес, що відбувся восени 1880 р. у Харківському військово-окружному суді, так і називався – «процес Сицянка». Окрім Й. С. Сицянка обвинувачуваними по справі проходили його син Олександр із своїми друзями. Цей процес свого часу привернув увагу радянського письменника Юрія Трифонова, коли той писав історичний роман під назвою «Нетерпение. Повесть

об Андрее Желябове». В романі знаходимо автор описав процес обшуку та повідомив, що у Сицянка 27 листопада 1879 року знайшли конверт, у якому містилися спіралі Румкорфа, загорнуті у вату¹⁷.

Спіраль Румкорфа – це апарат для гальванічного лікування, який широко застосовувався за тих часів у електротерапії. Проте апарат Румкорфа виявився затребуваним не тільки медичною; його іскра добре підходила для підризу динамічних фугасів. А наявність спіралі Румкорфа в помешканні електротерапевта завжди можна було пояснити професійною необхідністю. Недоведеність багатьох епізодів по справі спричинили виправдувальний вирок особисто для Й. С. Сицянка. Його ж син Олександр був засланий до Сибіру на 17 років. Сам Йосип Семенович після звільнення повернувся до університету.

По завершенні 1884 р викладацької діяльності він відкрив приватний «Физико-механический лечебный институт доктора Сыцянка», на базі якого почав надавати різноманітні платні медичні послуги. Його заклад процвітав, але нетривалий час. 1886 р. Йосип Семенович Сицянка помер.

Отже, Й. С. Сицянка став у Харкові піонером передового, дуже модного в середині ХІХ ст. напрямку лікування – електротерапії. Його енергійна натура зробила Йосипа Семеновича також одним з найактивніших і різнобічних членів Харківського медичного товариства, відомим діячем міського громадського самоврядування, успішним підприємцем, а одночасно – революціонером-терористом.

В 2018 звітному році увага дослідників зосереджувалася на постатях І. Платонова¹⁸, Д. Заболотного¹⁹, династії Бобіних²⁰, М. Фрей-

¹⁴ Биографический словарь профессоров медицинского факультета // Медицинский факультет Харьковского университета за первые 100 лет его существования (1805–1905). - Х., 1905–1906., С. 124–126; 2, С. 40–42, 58, 60, 342, 389.

¹⁵ Багалеї Д. История города Харькова за 250 лет его существования (1655–1905): ист. моногр.: в 2 т. Х., 1993. – Т. 2, С. 292, 294.

¹⁶ Харьковское медицинское общество (1861–1911): очерки его пятидесятилет. деятельности. Х.: тип. и литогр. М. Зильберберга и С-вья, 1913. V, 539, II с., 23 л. ил., С. 517.

¹⁷ Трифонов Ю. Нетерпение // Собрание сочинений: в 4 т. - М., 1986. - Т. 3. - С. 201–207.

¹⁸ Альков В. Доктор И. Я. Платонов: дело жизни. // Мир Медицины и Биологии. - 2017. - №4. - С. 204–209.

¹⁹ Чернуха О., Демочко Г. Діяльність Данила Заболотного на посаді голови Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН). // Вісник ХНУ імені В. Н. Каразіна. Серія «Історія України. Українознавство: історичні та філософські науки». - 2019. - №27. - С. 71–76.

²⁰ Демочко Г., Бобіна І., Кравцова В. Бобіни: лікарська династія на теренах Харківщини (до 160-ї річниці з дня народження В.П. Бобіна) // Краєзнавство. - 2018. - №4. - С. 75–84.

мана²¹, Я. Трутовського²², М. Гуревича та С. Томіліна²³.

Стаття про І. Платонова вийшла у журналі «Світ медицини та біології»²⁴, який входить до міжнародної наукометричної бази Web of Science. У статті розглядається життєвий і творчий шлях відомого психіатра та засновника лікарської династії Платонових Івана Яковича Платонова в перехідний період другої половини ХІХ – початку ХХ століття.

Особливістю дослідження є те, що для аналізу предмета автор роботи В. А. Альков комплексно використав мікроісторичний підхід, історію повсякденності та ментальності. Деякі аспекти даної теми побіжно висвітлені в історіографії, однак наявність достатньої джерельної бази дозволяє прояснити не тільки біографічні дані досліджуваної людини, але й якою вона була, її сподівання і прагнення, погляди на світ і свою роль у ньому.

В. Альков вперше заповнює деякі прогалини в біографії психіатра, звертає увагу на його ментальність, ставлення до гуманізації лікування хворих, бізнес-активність, специфіку роботи головного дітища Платонова – його приватної клініки, кадрову політику, контингент хворих, суспільно-політичну та наукову діяльність лікаря, аналізує його зв'язки в лікарському середовищі.

Зроблено висновок про те, що хоча І.Я. Платонов і зміг вдало вписатися в систему капіталістичних відносин, свідомість лікаря-підприємця, вихідця з селян, так і не стала до кінця буржуазною, а в його системі цінностей суспільні потреби мали пріоритет над особистими. Робота, присвячена особистості І.Я. Платонова є цінним доробком та яскравою репрезентацією

можливостей медичного краєзнавства щодо вивчення персоналій.

На часі є й стаття про Данила Заболотного, підготовлена О. В. Чернухою та Г. Л. Демочко²⁵. У роботі автори розглянули діяльність видатного вітчизняного епідеміолога Д. Заболотного на посаді президента Всеукраїнської академії наук. Він очолював цю установу лише півтора роки, але за цей час було розроблено і прийнято нову редакцію її статуту. Не дивлячись на хворобу, очільник Академії наук постійно здійснював виїзди на місця, що сприяло визначенню переліку найбільш актуальних проблем, вирішення яких можна було знайти у стінах Всеукраїнської Академії Наук (ВУАН).

Вагомим досягненням вченого стало відкриття влітку 1928 р. при Академії Інституту мікробіології та вірусології. Д. Заболотний особисто контролював кадрову політику, залучаючи до роботи у Академії молодих науковців, що сприяло виникненню наукових шкіл. Завдяки його зусиллям значно покращилася матеріально-технічна база ВУАН та забезпечення її науковою літературою. Авторами зроблено висновок, що значимість діяльності Д. Заболотного як президента – насамперед у великій організаторській роботі, спрямованій на встановлення тісного зв'язку теорії з практикою, відповідності наукового знання вимогам часу.

Стаття, присвячена династії Бобіних, була актуальною з огляду на ювілейну дату, тому Г. Демочко разом з нащадками лікарів-Бобіних – Іриною Володимирівною Бобіною та Вікторією Ігорівною Кравцовою підготувала узагальнюючу статтю про лікарську династію²⁶. Мабуть, не багато українських міст можуть похизуватися лікарськими династіями, які сягають

²¹ Альков В. М.І. Фрейман: єврейський лікар в імперському Харкові. // Медицина третього тисячоліття: Збірник тез міжвузівської конференції молодих вчених та студентів (22-24 січня 2018 р., м. Харків). - Харків : ХНМУ, 2018. - С. 313–314.

²² Альков В. До проблеми встановлення років життя Я.Я. Трутовського // Громадське здоров'я в Україні: проблеми та способи їх вирішення: Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (до 95-річного ювілею з дня заснування кафедри громадського здоров'я та управління охороною здоров'я ХНМУ), м. Харків, 24 жовтня 2018 р. - Харків, 2018. - С. 35-37.

²³ Льїн В. Засновники кафедри соціальної гігієни ХМІ. // Громадське здоров'я в Україні: проблеми та способи їх вирішення: Матеріали науково-практичної конференції з міжнародною участю (до 95-річного ювілею з дня заснування кафедри громадського здоров'я та управління охороною здоров'я ХНМУ), м. Харків, 24 жовтня 2018 р. - Харків, 2018. - С. 37–38.

²⁴ Альков В. Доктор И. Я. Платонов... - С. 204–209.

²⁵ Чернуха О., Демочко Г. Діяльність Данила Заболотного... - С. 71-76.

²⁶ Демочко Г., Бобіна І., Кравцова В. Бобіни: лікарська династія... - С. 75–84.

понад півтора століття. Харківська найстаріша вища медична школа дала початок не одній династії лікарів, серед яких особливо вирізняється династія Бобіних, яка вже понад 160 років служить на користь народному здоров'ю жителів Харківщини. Три покоління Бобіних знайшли відображення на сторінках журналу «Краєзнавство» – провідного журналу Національної спілки краєзнавців України, де стаття репрезентувала рубрику «Медичне краєзнавство».

Вивчення персоналій позначилося і роботою В. Алькова, що присвячена М. Фрейману²⁷. У роботі зазначено, що сучасна історична наука, що прямує шляхом гуманізації досліджень, все більше наукової уваги звертає на життя звичайних людей, специфіку їх світосприйняття та повсякдення, то автор справедливо досліджує історію пересічних харків'ян, представників медичної професії, лікарів за покликанням та освітою.

Одним з таких, хто поєднав у собі не тільки високу освіченість, а й глибоку почуття лікарського обов'язку перед хворими, став Марк Фрейман – лікар, харків'янин, єврей за національністю. У роботі В. Альков дослідив життєвий шлях медика та визначив, як впливало його походження на повсякденне життя, навчання, медичну кар'єру тощо. Зроблено висновки, що спроби дискримінації стали поштовхом для особистісного розвитку лікаря, який своїм прикладом довів, що не відрізняється від жителів міста іншого, неєврейського походження.

Цікавим є дослідження постаті Я. Трутовського²⁸. Яків Якович Трутовський – знаний харківський психіатр і невропатолог, власник і керівник однієї з місцевих клінік для нервових хворих, психічнохворих та алкоголіків, приват-доцент Імператорського Харківського університету, більш відомий серед істориків сьогодення своєю політичною діяльністю як член місце-

вого осередку Братства тарасівців. А от щодо інших аспектів його долі відомостей значно менше, навіть із конкретики щодо років його життя є певні труднощі. Автор завдяки аналізу історичних джерел встановив, що ймовірною датою смерті Я. Трутовського можна вважати 1914 рік, адже більше відомостей про нього не зустрічається.

Науковий доробок В. Ільїна присвячений засновникам катедри соціальної гігієни ХМІ – М. Гуревичу та С. Томіліну²⁹. Встановлено, що перші завідувачі катедри соціальної гігієни ХМІ поєднували завдання вчених, популяризаторів науки, організаторів нової моделі освіти й охорони здоров'я. Їхні погляди, що становили революцію в медичній науці та практиці початку ХХ ст., впали під ударами сталінського терору та догматизму, щоб відродитися вже в 1960-ті роки.

Значним досягненням можна визначити вихід 2018 року монографії І. Ю. Робака та В. Г. Ільїна «Харківська охорона здоров'я в післявоєнний період (1945-1991 рр.)»³⁰. У ній також вміщені персоналії медиків, які працювали в Харкові у визначену дослідниками добу. Уточнені персоналії О. Шалімова, М. Зеленського, І. Брауде та багатьох інших. Ці відомості значно поповнюють скарбницю медичного краєзнавства Харківщини.

Цим же авторським тандемом виконана ще одна робота з дослідження персоналій харківських медиків, які брали участь у російсько-японській війні³¹. Отримані результати дозволяють відновити великий шар історичної інформації, яка під таким кутом зору медичним краєзнавцями ще не розглядалася.

2019 року автори продовжили створення персоналій. В. Альков продовжив студіювати біографію та науковий доробок Я. Трутовського³². Стаття цікава тим, що автор висловив інтерес не тільки до наукової діяльності вченого,

²⁷ Альков В. М. І. Фрейман: єврейський лікар... - С. 313–314.

²⁸ Альков В. До проблеми встановлення... - С. 35–37.

²⁹ Ільїн В. Засновники кафедри... - С. 37–38.

³⁰ Робак І., Ільїн В. Харківська охорона здоров'я в післявоєнний період (1945-1991 рр.). Х. : Колегіум, 2018. 344 с.

³¹ Робак І., Ільїн В. Харківські медики в російсько-японській війні 1904–1905 рр.: витоки сучасного медичного волонтерства. // Краєзнавство. - 2018. - №2. - С.79-91.

³² Alkov V. Science and business: problem of Ukrainian doctor's choice in the life of the late 19th – early 20th century (the example of Y. Y. Trutovskiy). // Дослідження історії філософії науки і техніки. 2019. - Т. 28. № 1. - С. 34-40.

а й дослідив його спроби ведення власного бізнесу. Зазначимо, що в контексті історичного часу це було непросто. Проте, Я. Трутовський намагався поєднати свої наукові та бізнес площини. В. Альков простежив питання життєвих цінностей вченого і вибору між ними та грошовим інтересом.

Науковий доробок Я. Трутовського автором досліджено у роботі «Доктор Я. Я. Трутовський (1867 – бл. 1914): наукова діяльність»³³. При цьому зауважимо, що робота Я. Я. Трутовського в Імператорському Харківському університеті може бути вивчена лише з непрямих джерел, і лише частково, бо архів закладу був практично повністю знищений за часів Другої світової війни.

Щодо роботи в університеті, то з наявних відомостей можна зробити висновок, що доктор Трутовський починав з неї свій трудовий шлях. Сконцентрувався він на ній, вже відійшовши від політики, та був доволі фаховим перспективним науковцем-фізіологом і неврологом.

Щодо наукового спадку, то відома монографія Я. Я. Трутовського «До вчення про фізіологічну дію частих електричних ударів на серце, нерви та м'язи» (1897, рос. мовою, не зберіглася). Дослідження було широко схвалене науковою громадськістю, бо це був внесок до вчення М. Є. Введенського про фізіологічну природу титанічних рухів м'язів.

Досліджуючи життя та діяльність Я. Трутовського, автор не міг оминати діловодну документацію жандармського управління як джерело у створенні персоналій, адже Я. Трутовський 1893 року попався жандармам у зв'язку з їх виходом на слід Братства тарасівців у Харкові³⁴. Існування політичної організації жандарми так і не

довели, і навіть словосполучення «Братство тарасівців» не застосовували, називаючи справу відповідно до прізвища головних фігурантів – «Справою Русових». Із жандармського справочинства можна отримати якщо не вичерпний, то докладний та систематизований матеріал не тільки щодо політичних уподобань особи, якою вони цікавилися, а навіть більшою мірою про її життєпис та кар'єру, сім'ю, добробут, що для біографістики неоціненно.

Цінні методичні поради щодо дослідження персоналій вміщені у роботі В. Ільїна «Попередні думки до колективного портрету організаторів охорони здоров'я Харкова 1945–1991 років»³⁵. Це результат вивчення персоналій, які добивалися до вищезначеної монографії І. Робака та В. Ільїна³⁶. У роботі зазначено, що складання колективного портрету лікарської спільноти післявоєнної доби дозволяє простежити еволюцію професійних та особистих якостей лікарів зі зміною поколінь, характер зв'язків у середині галузі, усвідомити місце видатних організаторів охорони здоров'я в контексті епохи та професійного середовища.

У поле дослідження потрапили яскраві особистості вітчизняної охорони здоров'я, керівники кафедр ХМІ, більша частина трудового шляху яких припала на післявоєнний період: О. Гречаніна, В. Грищенко, Є. Дубенко, Б. Задорожний, В. Зайцев, М. Коренев, О. Корж, Л. Мала, В. Топузов, А. Циганенко, В. Черненко, О. Шалімов, В. Шаповал, Ю. Шульга. Також питання просопографії підіймалися автором і в іншій своїй роботі «Prosopography of Kharkiv Medical Institute in 1945–1991», що вийшла у черговому числі журналу *Inter Collegas*³⁷.

³³ Альков В. Доктор Я. Я. Трутовський (1867 – бл. 1914): наукова діяльність. Краєзнавство в системі історичного знання : матеріали XXXVI-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька). - Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. - С. 14–15.

³⁴ Альков В. Жандарми про особисте, професійне і політичне (на прикладі члена Братства тарасівців лікаря Якова Трутовського). // Scienceof 2019 : Proceedings of International scientific conference. - Berlin : TreditionGmbH, 2019. - P. 4–7.

³⁵ Ільїн В. Попередні думки щодо колективного портрету організаторів охорони здоров'я Харкова 1945–1991 рр. // Двадцять четверта Всеукраїнська наукова конференція молодих істориків науки, техніки і освіти та спеціалістів за темою: «Наука як феномен національної культури»: Мат. конф., 19 квітня 2019 р., м. Київ. - К., 2019. - С. 77–81.

³⁶ Робака І., Ільїн В. Харківська охорона... - 344 с.

³⁷ Ільїн В. Prosopography of Kharkiv Medical Institute in 1945–1991. // *Inter Collegas*. 2019. Vol. 6. - № 2. - С. 64-67.

В. Ільїним студійовані спогади В. Голяховського, як прикладджерела з персональної історії³⁸. Автор зазначив, що для створення групового портрету повоєнного покоління лікарів-працівників медичних вишів важливими є не тільки спогади людей, які за радянських часів «вписалися в систему», а й думка їхніх колег-сучасників з іншим життєвим вибором. Саме такими є спогади «Путь хирурга. Полвека в СССР», написані лікарем Володимиром Юлійовичем Голяховським, який зробив кар'єру в СРСР, а згодом емігрував до США. Спогади В. Ю. Голяховського є справжнім свідченням епохи, корисним для відтворення історії радянської охорони здоров'я в контексті суспільних змін. Багаті на історичні деталі, спостереження й авторський аналіз процесів, що відбувалися в країні, вони можуть бути використані для створення просопографічного портрету радянського лікаря.

Революційна діяльність медиків часів Української революції 1917–1921 рр. досліджена у тезах В. Ільїна та Н. Разінкової «Студентський період життя Івана Липи»³⁹. Досліджуючи вікові компоненти біографії, можна скласти уявлення про певний період історії та середовище, що формувало погляди особи – цю тезу продемонстрували автори у роботі та реконструювали студентський період життя одного із засновників Братства тарасівців, міністра УНР Івана Львовича Липи. Автори визначили, у якій атмосфері навчався І. Липа та як це вплинуло на обрання ним політичної орієнтації. І. Липа став неформальним лідером центрального харківського осередку Братства, взяв участь у з'їзді організації в Києві, зробив головний внесок у створення «Символу віри молодих українців».

Відновлення історичної спадщини – важлива складова роботи істориків. Значна частина українських персоналій привласнена російської історичної наукою. Зокрема, багато медиків, що працювали на теренах Російської

імперії за часів, коли Україна входила до її складу, «автоматично» ставали російського походження, а національність «українець» лише ледь-ледь майоріла у біографічних статтях. Проте приналежність їх до великої імперії зась було й спростовувати, а науковий спадок ганебно дораховувався до історії російської медицини.

Аналогічна ситуація сталася на перетині інтересів історії медицини України та Польщі. Спільна історія двох держав стала підґрунтям для переїзду українців до Польщі, а поляків до України. Сьогодні поляки не мають усіх відомостей про своїх співвітчизників, які працювали на теренах України. Гідною справою українських істориків є відновлення історичної справедливості та повернення полякам їхньої спадщини. В рамках цього напряму дослідники Робак І. Ю., Демочко Г. Л. та Альков В. А. створили персоналії лікарів, поляків за походженням, які працювали на теренах Харківщини – Т. Опенховського, С. Робака, Б. Пржевальського. Правда, щодо останньої персоналії Б. Пржевальського прийшлося спростовувати польське походження харківського хірурга та визначити його українське коріння.

Значної уваги приділили дослідники постаті Теодора Опенховського. Професор І. Робак разом з польським колегою Т. Срогшем опублікував в іноземному видання статтю «Polski ślad w dziejach Wydziału Lekarskiego Imperatorskiego Uniwersytetu Charkowskiego: professor Teodor Oręchowski (1853–1914)»⁴⁰.

Літератури про нього в Польщі обмаль. Федір (Теодор) Мечиславович Опенховський народився в місті Люблін в травні 1853 року в багатій шляхетській родині. Закінчив медичний факультет Імператорського університету св. Володимира в Києві 1876 р. зі ступенем лікаря й у тому ж році посів посаду ординатора та клінічного асистента медичного і дерматологічного відділення Київського клінічного військового госпіталю. В 1879 р.

³⁸ Ільїн В., Разінкова Н. Спогади В.Ю. Голяховського як джерело з персональної історії. // Медицина третього тисячоліття : збірник тез міжвузівської конференції молодих вчених та студентів (Харків, 29–31 січня 2019 р.). - Харків, 2019. - С. 568–570.

³⁹ Ільїн В., Разінкова Н. Студентський період життя Івана Липи. // Краєзнавство в системі історичного знання : матеріали XXXVI-ї Міжнародної краєзнавчої конференції молодих учених (до 10-річчя Центру краєзнавства імені академіка П. Т. Тронька). - Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2019. - С. 33–35.

⁴⁰ Robak I. Polski ślad w dziejach Wydziału Lekarskiego Imperatorskiego Uniwersytetu Charkowskiego: professor Teodor Oręchowski (1853–1914) // Medycyna Nowożytna: Studia nad kulturą medyczną. 2017. - Tom 23, Zeszyt 1. - S. 141–153.

був відряджений військовим міністерством з науковою метою за кордон на два роки. Але для більш ґрунтовної освіти він залишився там ще на два роки (у цілому стажувався чотири роки), і пройшов дуже серйозну науково-практичну школу, працюючи в 14 кращих закордонних клініках Страсбурга, Парижа, Лондона, Відня, Берліна.

Повернувшись у 1883 р. із-за кордону, став готуватися до одержання ступеня доктора медицини. Такий ступінь був йому присуджений 1884 р. у Дерптському університеті за дисертацію на тему «К учению об окончании сердечных нервов». І з того ж року доктор Ф. М. Опенховський приступив у Дерпті до читання лекцій на медичному факультеті. А 1889 р. Ф. М. Опенховський був визнаний гідним престижної премії імені Франца Гамбургера за роботу «Об иннервации желудка», визнану вченою радою Дерптського університету кращою роботою останнього десятиліття з фізіології. У листопаді 1891 р. призначений понадштатним екстраординарним професором госпітальної терапевтичної клініки ІХУ.

У Харкові Ф.М. Опенховського зустріли досить холодно, а у владних сферах навіть вороже, оскільки він був поляком (за тодішньою великодержавною термінологією «іногородцем») за походженням і не був вихованцем Харківського Імператорського університету. Визнання в Харкові він домагався крок за кроком. Із серпня 1893 р. – понадштатний ординарний професор кафедри госпітальної терапевтичної клініки, з 1895 р. – штатний ординарний професор, а з 1897 р. – директор госпітальної терапевтичної клініки Харківського Імператорського університету. Зрештою, 1903 р. був обраний медичним факультетом і вченою радою університету, затверджений міністерством і очолив кафедру факультетської терапевтичної клініки. 6 вересня 1903 р. професор І.М. Оболенський передав завідування клінікою професорові Ф.М. Опенховському, який керував нею аж до своєї смерті на початку 1914 р. За свою активну й плідну наукову та практичну діяльність у Харкові Ф. М. Опенховський набув чину спочатку статського, а потім дійсного статського радника і нагороджений орденами Святої Анни 2 ступеня, Святого Володимира 3 і 4 ступенів, Святого Станіслава 1 ступеня.

Але в розквіті слави професор важко занедужав. Це трапилося в осінньому семестрі 1913 року. Федору Мечиславовичу все сутужніше ставало читати лекції й проводити практичні заняття, голос ставав тихіше, сили катастрофічно танули. Надія на видужання з'явилася після його від'їзду на операцію до Берліну. Дорогу хворий переніс порівняно благополучно, почував себе непогано. Операція пройшла вдало. Але на другий день після її хворий помер від легеневої емболії. Це відбулося 1 (14) січня 1914 року. Розтин показав наявність раку шлунку й стенокардії.

Таким чином, дослідження життя та діяльності професора Федора Мечиславовича Опенховського, а також його внеску в розвиток медичної науки дає всі підстави думати, що особистість і науковий доробок Ф. М. Опенховського становлять безсумнівний інтерес для історії медицини. Це ж стосується й інших представників харківського медичного середовища польського походження. Тому зміцнення співробітництва українських і польських істориків у даній проблематиці та продовження подальших досліджень у цій сфері представляється не просто важливим, а конче необхідним, особливо внаслідок розпилення джерел і літератури.

Доцент Г. Демочко звернула увагу на постать Броніслава Пржевальського – вченого, хірурга, співробітника ХМІ. Зазначено, що діяльність поляків на теренах України досліджена недостатньо. Інтерес до польського сліду в українській історії жевріє у тісних колах професійних науковців, проте це не дає змогу сказати, що тема вичерпана. А видання книги «Видатні поляки в історії України»⁴¹ не тільки не задовольняє потреби українського читача, а пробуджує ще більший інтерес до спільної історії, бажання студіювати маловідомі сторінки з життя двох народів.

Ім'я Броніслава Пржевальського (1862–1933 рр.) відомо Харкову як видатного хірурга та науковця. А ще з його ім'ям та прізвищем неодмінно пов'язується польське коріння лікаря – більшість місцевих дослідників історії медицини, серед яких і фахівці, і аматори, впевнені у тому, що Броніслав Пржевальський поляк. Доказів тому обмаль, лише гучне польське ім'я та прізвище, проте для людської свідомості цього цілком достатньо.

⁴¹ Видатні поляки в історії України = Wybitni Polacy w dziejach Ukrainy / [авт.-уклад. та передм. Г. Б. Мунін ; редкол.: Солдатенко В. В. та ін.]. - Київ : Кондор, 2012. - 256 с.

Рід Пржевальських має давню історію, яка сягає ще часу Ливонських війн XVI століття. За історичними дослідженнями, родоначальником династії був запорозький козак Анісім, який отримав за свої бойові перемоги прізвисько Перевал. Це було типовим для запорожців, саме вони мали так звичку відзначати побратимів характерними прізвисками. Згодом слово «Перевал» перейшло у прізвище і син Анісіма – Корнило – вже називався Переваловим. К. Перевалов мав добру вдачу, служив у війську та брав участь у багатьох тодішніх конфліктах на боці Речі Посполитої. Стефан Баторій за це хотів надати йому нагороду, проте спритний запорожець мав надію на шляхетський титул, чого й попросив у польського короля. 28 листопада 1581 року король підписав відповідний наказ про надання Перевалову шляхетства. Оскільки документи оформлювалися польською мовою, то й прізвище було перекладено із збереженням сенсу. Таким чином дієслово «перевалити» переклали як «пшевалити», а сам Корнило відтоді став Пшевальським, а не Переваловим. Проте, і в такій вимові прізвище не залишилося в історичних джерелах, адже вимова букви «ш» на письмі польською передається як «gz», тому й прізвище стали писати як Przewalski. Коли через багато років потому документи перекладалися російською мовою, щоб отримати дворянський титул, то особливості написання польською були знехтувані і з'явилося прізвище Пржевальський⁴².

Після того, як Корнило Пржевальський закінчив службу, він за наказом від 30 січня 1589 року отримав даровані Сигізмундом III землі, розташовані в районі Вітебську та Веліжу. За ці роки Пржевальський став не тільки землевласником, але й заснував родовий герб – на червоному тлі щита розміщувався бойовий лук зі стрілою, націленою вгору. Зверху змальовано шолом

з трьома страусиними пір'ями та підпис російською «Долг и Честь».

Династія Пржевальських майже триста років прожила у Скуратові (нині – Білорусь, Вітебський район). За цей час від засновника династії пішло три гілки Пржевальських, проте вони швидко розселилися навколо означених місць та мало підтримували зв'язки між собою. З містечка Лепеле Вітебської губернії походить представник славетних Пржевальських – Броніслав, син римо-католика Григорія Пржевальського.

Великий пласт наукового доробку з медичних персоналій складають роботи В. Алькова та І. Робака, присвячені Сигізмунду Робаку – відомому харківському лікареві-отоларингологу⁴³. Оскільки науковий доробок пов'язано з вихідцем з Польщі, поляком за національністю, то друкувати роботи було вирішено не стільки в українських, скільки в міжнародних виданнях, щоб підкреслити на міжнародному рівні спільну історію України та Польщі та надати яскравий приклад для співпраці між науковцями обох країн, адже допомога у зборі матеріалів для дослідження була надана польськими колегами та нащадком С. Робака Кшиштофом Робаком, який нині живе у Великобританії. З огляду на це, наукові роботи були опубліковані в Монреалі (Людина віртуальна: нові горизонти: збірник наукових праць (за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції, 30-31 березня 2018 р.), Варшаві (Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe) та Лондоні (Millenium innovations : Proceedings of V International scientific conference).

В ході дослідження встановлено, що С.А. Робака був типовим представником лікарського міського співтовариства свого часу. Його трудовий шлях демонструє працелюбство, гідне виконання обов'язків, що, головню у сфері

⁴² Генеалогическая база знаний: персоны, фамилии, хроника. Режим доступа: <http://baza.vgdru.com/1/25961/>.

⁴³ Робака І., Альков В. Повсякдення харківського лікаря пізньоімперської доби: спроба реконструкції на прикладі С. А. Робака (1857-1925). // Proceedings of V International scientific conference "Millenium innovations". - London : SIUniversum, 2018. P. 4-10; Робака І., Альков В. Міський лікар та його праця в др. пол. XIX – на поч. XX ст. (на прикладі С. А. Робака). // Людина віртуальна: нові горизонти: збірник наукових праць (за матеріалами V Міжнародної науково-практичної конференції, 30-31 березня 2018 р.). - Монреаль: СРМ «ASF», 2018. - С. 168–171.; Робака І., Альков В. Лікар-поляк у дорадянському Харкові: історична реконструкція життєвого шляху оториноларинголога С. А. Робака. // Wschodnio europejskie Czasopismo Naukowe. - 2018. № 4(32). - С. 39–48.; Робака І., Альков В. Ancestry of the polish family of the Robak according to archives and oral history/ І. Ю. Робака, В. А. Альков // III Meedzynarodowa Naukowo-Praktyczna Konferencja "Polacy na Ukraine": Warszawa, 2018. - С. 14–17.

приватного прийому, вело до пристойного рівня життя. Він міг відмовитися від неоплачуваних чи недостатньо оплачуваних посад, однак проявляв активність, адже бачив роботу лікарів як не просто заробіток, а й покликання. С. Робак був людиною, яка «сама себе зробила», вирвався із злиднів завдяки тяжкій праці, і тільки вже на базі певного добробуту створив сім'ю, яку забезпечив усім необхідним. Та помер поважний лікар знову-таки в злиднях, незважаючи на всі докладені зусилля. Це певною мірою шкодить повчальності даної історії життя харківського лікаря та його родини.

Зауважимо, що при підготовці дослідження широко використовувалися можливості усної історії, адже відомості про Сигізмунда Робака отримані від його онука Кшиштофа Робака та деякий матеріал взято з сімейного архіву нащадка Ігоря Робака, завідувача катедри суспільних наук ХНМУ. Робота містить унікальні фотографії та спогади, чим і цінна для сучасників.

Застосуванню усної історії та архівних джерел при вивченні історії сім'ї Робаків присвячена узагальнююча робота авторів І. Робака та В. Алькова «Ancenty of the polish family of the Robak according to archives and oral history», яка була видана у Варшаві. Автори предметно проаналізували джерела різного характеру, які допомагали у вивченні питання. Вказано на цінність усної історії та обмаль архівних джерел, що ще більше посилює спогади родичів про Сигізмунда Антоновича Робака.

Публікація у міжнародному виданні «Поляки на теренах Харківщини. Юліан Романович Пенський» присвячена діяльності ще одного поляка на теренах Харківщини – хірурга Ю. Пенського⁴⁴. Г. Демочко зазначає, що обмаль інформації дає змогу поверхнево дослідити життєвий шлях Пенського, проте певні горизонти відкриваються при співпраці з польськими істориками, які можуть пролити світло на діяльність лікаря Пенського, маючи біографічні словники лікарів. Декілька томів цього видання стали б при нагоді українським дослідникам у різних галузях наук, проте, на теренах України такі словники знайти не вдалося, що дещо ускладнює ведення дослідження.

Дослідження про С. Робака та Ю. Пенського були представлені авторами на міжнародному круглому столі, проведеному в Центрі медичного краєзнавства імені професора В.Д. Отамановського 26 вересня 2018 року, участь в якому взяли представники Університету імені Я. Длугоша в рамках договору про співпрацю.

У ході роботи над медичними персоналіями представники Центру дійшли деяких висновків, що стануть при нагоді сьогоднішнім дослідникам. По-перше, зазначена пріоритетність медико-краєзнавчих методологічних засад при вивченні персоналій, що дає змогу представити більш ґрунтовне та якісне дослідження.

По-друге, треба відзначити й те, що послуговуючись методологією медичного краєзнавства, персоналії й самі поповнюють сенс цього напрямку, розкриваючи ще одну потужну його можливість.

По-третє, не треба забувати про пошукову складову процесу створення персоналій. Під час пошуку біографічних відомостей до наукового обігу вводяться нові архівні документи, зокрема особові справи, що лежать під шаром пилу в медичних та освітніх установах. У них містяться неоціненні для істориків факти, які мають бути оприлюднені. Зокрема, для створення персоналій залучалися документи з архіву ХНМУ.

По-четверте, комплексне вивчення персоналій надає можливість створити просопографію – колективний портрет медиків у певний час. Визначення спільних рис демонструє тенденції, спільні риси, які раніше не впадали в око дослідникам.

По-п'яте, медичні персоналії відкривають широкі можливості для міжнародного співробітництва, що також продемонстрували автори у своїх роботах.

Медичні персоналії – це можливість всебічно вивчити особу лікаря, медика, освітянина, та реконструювати історичні умови, в яких він жив та працював. Вводячи до обігу маловідомі факти, дослідники по цеглинці закладають міцний фундамент на майбутнє та надають приклад студіювання такого типу. Можливо, у найближчий час персоналії не стануть мейн-стрімом медичного краєзнавства, проте мають посісти чільне місце та надати науковцям приклад для наслідування.

⁴⁴ Демочко Г. Поляки на теренах Харківщини: Юліан Романович Пенський. // III Międzynarodowa Naukowo-Praktyczna Konferencja "Polacy na Ukrainie": Warszawa, 2018. - С. 113–115.

References

- Al'kov, V. A. (2018). Do problemy vstanovlennia rokiv zhyttia Ya. Ya. Trutovs'koho. *Hromads'ke zdorov'ia v Ukraini: problemy ta sposoby ikh vyrishennia*. (p. 35-37). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Al'kov, V. A. (2019). Doktor Ya. Ya. Trutovs'kyj (1867 – bl. 1914): naukova diial'nist'. *Kraieznavstvo v systemi istorychnoho znannia*. (p. 14-15). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Al'kov, V. A. (2019). Science and business: problem of Ukrainian doctor's choice in the life of the late 19th – early 20th century (the example of Y. Y. Trutovskiy). *Doslidzhennia z istorii i filosofii nauky i tekhniky*. (p. 34-40). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Al'kov, V. A. (2019). Zhandarmy pro osobyste, profesijne i polityчне (na prykladi chlena Bratstva tarasivtsiv likaria Yakova Trutovs'koho). *Science of 2019*. (p. 4-7) Berlin. [In Ukrainian].
- Al'kov, V. A. (2017). Doktor Y. Ya. Platonov: delo zhyzny. *Myr Medytsyny y Byolohyy*, 4, 204–209. [In Ukrainian].
- Al'kov, V. A. (2018). M. I. Frejman: ievrejs'kyj likar v impers'komu Kharkovi. *Medytsyna tret'oho tysiacholittia*. (p. 313-314). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Bahalej, D. Y. (1993). *Ystoria horoda Khar'kova za 250 let eho suschestvovanyia (1655–1905)*. Kharkiv, t. 2. [In Russian].
- Byohrafycheskyj slovar' professorov medytsynskoho fakul'teta. (1905-1906). *Medytsynskyj fakul'tet Khar'kovskoho unyversyteta za pervye 100 let eho suschestvovanyia (1805–1905)*. – Kharkiv. [In Russian].
- Chernukha, O., & Demochko, H. (2019). Diial'nist' Danyla Zabolotnoho na posadi holovy Vseukrains'koi Akademii Nauk (VUAN). *Visnyk KhNU imeni V. N. Karazina. Seriiia «Istoriia Ukrainy. Ukrainoznavstvo: istorychni ta filosofski nauky»*, 27, 71-76. [In Ukrainian].
- Demochko, H. L. (2018). Poliaky na terenakh Kharkivschyny: Yulian Romanovych Pens'kyj. *III Medzyna rodowa Naukowo-Praktyczna Konferencja "Polacy na Ukrainie"*. Warszawa, (p. 113–115). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Demochko, H. L., Bobina, I. V., Kravtsova, V. I. (2018). Bobiny: likars'ka dynastiia na terenakh Kharkivschyny (do 160-i richnytsi z dnia narodzhennia V.P. Bobina). *Kraieznavstvo*, 4, 75–84. [In Ukrainian].
- Dichek, N. (2001). Biohrafichny j metodiak instrument doslidzhennia vitchyznianoj istorii pedahohiky. *Shliakhosvity*, 4, 15–19. [In Ukrainian].
- Henealohycheskaiabazaznanyj: personsy, famylyy, khronyka. (n.d.) Retrieved from: <http://baza.vgdru.com/1/25961/> [In Russian].
- Hupan, N. M. (2000). *Istoriografiiia rozvytku istoryko-pedahohichnoi nauky v Ukraini*. Kyiv. Nats. ped. un-t im. M. Drahomanova. [In Ukrainian].
- Il'in, V. H. (2019). Poperedni dumky schodo kolektyvnoho portretu orhanizatoriv okhorony zdorov'ia Kharkova 1945–1991 rr. *Dvadsiat' chetverta Vseukrains'ka naukova konferentsiia molodykh istorykiv nauky, tekhniky i osvity ta spetsialistiv za temoiu: «Nauka iak fenomen natsional'noi kul'tury»*. (p. 77-81). Kyiv. [In Ukrainian].
- Il'in, V. H. (2019). Prosopography of Kharkiv Medical Institute in 1945–1991. *Inter Collegas. Vol. 6*, 2, 64-67. [In English].
- Il'in, V. H. (2018). Zasnovnyky kafedry sotsial'noi hihieny KhMI. *Hromads'ke zdorov'ia v Ukraini: problemy ta sposoby ikh vyrishennia*. (p. 37-38). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Il'in, V. (2019). Spohady V. Yu. Holiakhovs'koho iak dzhereło z personal'noi istorii *Medytsyna tret'oho tysiacholittia*. (p. 568-570). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Il'in, V. (2019). Students'kyj period zhyttia Ivana Lypy. *Kraieznavstvo v systemi istorychnoho znannia*. (p. 33-35). Kharkiv. [In Ukrainian].
- Khar'kovskoe medytsynskoe obschestvo (1861–1911): ocherkyehopiatydesiatylet. deiatel'nosty (1913). [In Russian].
- Lisovyj, V. M., Robak, I. Yu. Demochko, H. L. (2017). Valentyn Otamanovs'kyj: heroj ukrains'koi revoliutsii ta kharkivs'kyj osvitanyn. *Novyj kolehium*, 3, 3–10. [In Ukrainian].
- Liubchuk, I. (2014). Kraieznavstvo v strukturi ukrainoznavchychk dystsyplin vyschoi shkoly: dosvid Ivano-Frankivs'koho natsional'noho medychnoho unyversytetu. *Obrii*, 2, 61-62. [In Ukrainian].
- Marynzha, L. (2011). Likar, iakyj dyvyvsia na svit ochyma dushi. *Zdorov'ia Ukrainy*, 1, 50. [In Ukrainian].
- Nekoval', V. (2003). S. A. Tomylyn – chelovek, vrach, uchenyj. *Demoskop Weekly*, 99–100. [In Russian].
- Petrova, Z. P. (2013). Vydaiuschyjsia ukrains'kyj sotsyal-hyhyenystydemohraf S. A. Tomylyn. *Istoriia medytsyny i okhorony zdorov'ia*, 4, 28–37. [In Ukrainian].
- Robak, I., & Srogosz, T. (2017). Polski śladwziejach Wydziału Lekarskiego Imperatorskiego Uniwersytetu Charkowskiego: professor Teodor Opęchowski

- (1853–1914). *Medycyna Nowożytna: Studia nad kulturą medyczną*, Tom 23, Zeszyt 1, 141–153. [In Polish].
- Robak, I. Yu., & Demochko, H. L. (2017). Valenty Otamanovs'kyj vukrains'kij revoliutsii 1917–1921 rr. *Istorychnyj arkhiv. Naukovistudii: zbirnyk naukovykh prats'*, 18, 38–45. [In Ukrainian].
- Robak, I. Yu., & Al'kov, V. A. (2018). Ancestry of the Polish family of the Robak according to archives and oral history. *III Międzynarodowa Naukowo-Praktyczna Konferencja "Polacy na Ukrainie"*. (p. 14-17) Warszawa. [In English].
- Robak, I. Yu., & Al'kov, V. A. (2018). Mis'kyj likar ta joho pratsia v dr. pol. KhIKh – na poch. KhKh st. (na prykladi S. A. Robaka). *Liudyna virtual'na: novi horyzonty: zbirnyk naukovykh prats'* (p. 168-171). Monreal'. [In Ukrainian].
- Robak, I. Yu., & Al'kov, V. A. (2018). Likar-poliak u doradians'komu Kharkovi: istorychna rekonstruktsiia zhyttievoho shliakhu otorynolarynholoha S. A. Robaka. *Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*, 4, 39–48. [In Ukrainian].
- Robak, I. Yu., & Al'kov, V. A. (2018). Povsiakdenia kharkivs'koho likaria pizn'oimpers'koi doby: sproba rekonstruktsii na prykladi S. A. Robaka (1857-1925). *Proceedings of V International scientific conference "Millenium innovations"*. (p. 4-10) London. [In Ukrainian].
- Robak, I. Yu., & Il'in, V. H. (2018). *Kharkivs'ka okhorona zdorov'ia v pisliavoiennyj period (1945-1991 rr.)*. – Kharkiv. [In Ukrainian].
- Robak, I. Yu., & Il'in, V. H. (2018). Kharkivs'ki medyky v rosijs'ko-iapons'kij vijni 1904–1905 rr.: vytoky suchasnoho medychnoho volonterstva. *Kraieznavstvo*, 2, 79-91. [In Ukrainian].
- Serdiuk, A., & Prytsker, V. (2004). Zaveschanye vracha – profylaktyka. *Zerkalo nedely*, 23. [In Russian].
- Sklad kraieznavchykh komisij spilky. (n.d.) Retrieved from: <https://zoonsku.jimdo.com/%D0%BA%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%96%D1%97/> [In Ukrainian].
- Steshenko, V. (2003). S. A. Tomylyn kak demohraf. *Demoskop Weekly*, 99–100. [In Russian].
- Syniachenko, O. V. (2012). Istoriia revmatolohii voblychchiakh. *Ukrains'kyj revmatolohichnyj zhurnal*, 2, 60–65. [In Ukrainian].
- Tryfonov, Yu. V. (1986). *Neterpenye*. Moscow, T. 3. [In Russian].
- Vydatni poliaky v istorii Ukrainy = Wybitni Polacy w dziejach Ukrainy* (2012). Kyiv: Kondor. [In Polish].

**Джерела
та біографічні студії**

УДК 94 (100+329-477)XX

Олександр Реєнт (м. Київ)

доктор історичних наук, професор,

член-кореспондент НАН України,

заступник директора Інституту історії України НАН України

E-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcsd.org/0000-0001-5141-7445>

Олександр Сердюк (м. Київ)

кандидат історичних наук

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2109-7900>

Чорносотенний рух у Російській імперії на початку XX ст. та у часи Першої світової війни і Україна

Анотація. *Мета статті* – реконструювати та проаналізувати основні етапи й особливості чорносотенного руху в Україні на початку XX ст. та у часи Першої світової війни. **Методологія дослідження** ґрунтується на принципах історизму, науковизні, об'єктивності. Використано порівняльно-історичний, аналітично-септичний методи, методики наукової критики джерел, між-дисциплінарний підхід. **Наукова новизна.** На підставі опрацьованих джерел, значна частина яких уперше вводиться в науковий обіг, охарактеризовано специфіку чорносотенного руху в Україні наприкінці XIX ст. та у перші десятиліття XX ст. **Результати дослідження.** Проблематика чорносотенного руху у Російській імперії на початку XX ст., попри всю її складність і суперечливість, досить успішно досліджується російськими, українськими, єврейськими та іншими істориками і публіцистами вже понад століття. Істотно вивчена історія виникнення і становлення чорносотенних партій і організацій, їх чисельність та соціальний склад в Україні і загалом в імперії. Проаналізовано різні течії у чорносотенстві – від поміркових до екстремістських, хід єврейських погромів та причини антисемітизму. Менше уваги дослідники приділили зв'язкам чорносотенців та їхніх верховодів з російським монархізмом, з широкою селянською масою та ієрархами російської православної церкви. Ще слабкіше висвітлена думська тактика чорносотенців, їх ставлення до царського маніфесту 17 жовтня 1905 р. і проблеми конституціоналізму після обнародування останнього. Серйозною прогалиною у вітчизняній історіографії залишається діяльність чорносотенців у роки Першої світової війни. **Перспективи подальших студіювань.** Наголошено на значному потенціалі матеріалів названої проблематики в дослідженні феномену чорносотенства, що й донині зберігає свою «виняткову злободенність», особливо в контексті сучасних українсько-російських відносин.

Ключові слова: Чорносотенний рух, Російська імперія, єврейські програми, урядова національна політика, Перша світова війна і Україна.

Oleksandr Reient,

Doctor of Historical Sciences

(Dr. hab. in History), Professor,

Corresponding Member of the NAS of Ukraine,

Institute of History of Ukraine NAS of Ukraine.

(Kyiv, Ukraine), e-mail: Reent.O.P@nas.gov.ua

ORCID: <https://orcsd.org/0000-0001-5141-7445>

Alexander Serdyuk

(Kyiv) Candidate of Historical Sciences

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2109-7900>

The black hundred movement in the Russian empire in the early twentieth century and during the First World War and Ukraine

Abstract. The purpose of the article is to reconstruct and analyze the main stages and features of the Black Hundred movement in Ukraine in the early twentieth century and during the First World War. The research methodology is based on the principles of historicism, scientificity, objectivity. Comparative-historical, analytical-septic methods, methods of scientific criticism of sources, interdisciplinary approach are used. **Scientific novelty.** On the basis of the processed sources, a significant part of which is first introduced into scientific circulation, the specifics of the Black Hundred movement in Ukraine at the end of the XIX century are characterized and in the first decades of the twentieth century. **Results of the research.** The issue of the Black Hundred movement in the Russian Empire in the early twentieth century, despite all its complexity and contradictions, has been quite successfully studied by Russian, Ukrainian, Jewish and other historians and publicists for over a century. The history of the origin and formation of the Black Hundred parties and organizations, their number and social composition in Ukraine and in the empire in general has been significantly studied. Various currents in the Black Hundred were analyzed - from moderate to extremist, the course of the Jewish pogroms and the causes of anti-Semitism. Researchers have paid less attention to the ties of the Black Hundreds and their leaders with Russian monarchism, the broad peasantry, and the hierarchs of the Russian Orthodox Church. The Duma tactics of the Black Hundreds, their attitude to the tsarist manifesto of October 17, 1905, and the problems of constitutionalism after its promulgation were even less well covered. The activity of the Black Hundreds during the First World War remains a serious gap in the national historiography. **Prospects for further studies.** The significant potential of the materials of the mentioned issues in the study of the phenomenon of the Black Hundred is emphasized, which still retains its "exceptional topicality", especially in the context of modern Ukrainian-Russian relations.

Різні аспекти цієї теми слід досліджувати, на наше переконання, на широкому тлі життя тодішньої Російської імперії, що запізнилася на шляху політико-правового та соціально-економічного розвитку. До того ж, імперія була надзвичайно багатонаціональною. Етнічні росіяни становили лише 43% від усього населення країни. Прокинувся й почав набирати сил національно-визвольний рух, а водночас спостерігався ріст російського націоналізму, про що свідчить, зокрема, полеміка в часописі «Слово», заяви його учасників щодо необхідності «будівельного, державного націоналізму»¹, визначення того, що «культурні сили великоросійської народності... виявилася занадто слабкими» для обрусіння усього населення імперії². Водночас пропагувалася теза, що імперія була створена не тільки «одною фізичною силою, але й моральною»³. За оцінкою тогочасних учасників полеміки, в цих та інших висловлюваннях проявилися «душевні почуття російської інтелігенції, а з іншого боку, – лукавство,

змішане з надією на «прискорене обрусіння інших націй і народностей».

Іншою була практика російської влади, особливо представників «консервативної бюрократії» в національному питанні. Вона була спрямована перш за все на те, щоб зменшити питому вагу інших націй на території імперії шляхом асиміляції або еміграції. І це навіть не приховувалося провідними фігурами правлячого режиму. З цього приводу нам уявляється цікавою розмова міністра внутрішніх справ Росії В.Плеве з «лідером і вождем сіоністського руху», австрійським лібералом Т.Герцлем, що відбулася в 1903 р. в Санкт-Петербурзі. В.Плеве пояснив Т.Герцлю, що єврейське питання для Росії не життєве, але важливе, і ми прагнемо вирішити його правильним шляхом... Ми хочемо, – казав він, – асимілювати євреїв, але асиміляція... йде дуже повільно. Тому уряд доброзичливо ставиться до еміграції сіоністів у Палестину і готовий підтримати її перед Оттоманською імперією. Інтелігентні й заможні елементи, що можуть асимілюва-

¹ Слово. – 1909. – 15 (28 марта). – С. 1.

² Славинский М. Русские, великороссы и росіяне // Слово 1909 14 (27) марта. – С. 2.

³ Слово. – 17 (30) марта. – С. 1.

тися, ми охоче залишимо у себе, а від бідних і малокультурних ми би охоче позбавилися⁴. Таке тлумачення російсько-єврейських взаємовідносин було цілковито схвалено імператором Миколою II⁵.

На початку ХХ ст. взаємовідносини єврейського населення і владою стали напруженишими. Революційно налаштована єврейська молодь брала активну участь в антиурядових заходах, мотивуючи це різними утисками влади, обмеженнями їхніх громадянських прав. У відповідь у країні нагніталася юдофобія, набирав розмаху антисемітизм. Юдофобський постулат пропагувався чорносотенцями, і взагалі часописами правого спрямування – «Московскими ведомостями», «Земщиною», «Новым временем», а в Україні – «Киевлянином» тощо. Кожна сторінка «Земщини», для прикладу, була просякнута ненавистю до євреїв. Часопис славословив одночасно імператора Миколу II, його покровительство чорносотенного «Союзу російського народу». О. Солженіцин, що досліджував історію російсько-єврейських взаємовідносин, писав, що вони «клином входили в події, в людську психологію і викликали палкі пристрасті». Висвітлювати їх – «наче йти по лезу ножа»⁶. Заради справедливості слід тут відзначити, що протиріччя тодішньої епохи не меншою мірою загострили відносини Російської держави з поляками, українцями та багатьма іншими народами, що входили до складу імперії.

Чорносотенство не було однорідним. Це був доволі широкий спектр політичних партій і організацій, створених для захисту монархії і боротьби з революційним рухом. Найбільш масовим і дієвим серед них став «Союз російського народу» (СРН), заснований у розпалі революції 1905–1907 років.

За підрахунками І. Оме'янчука, кількість СРН і союзних йому організацій на теренах України становила тут 1451, а чисельність членів у них 197 686. Зокрема, у Волинській губернії діяла 1131 організація, в яких налічувалося 99 336 членів, відповідно в Київській губернії – 54 і 10 976, Подільській – 71 і 14673, Катеринославській – 14 і 17386, Полтавській – 67 і 8564,

Харківській – 8 і 9273, Херсонській – 24 і 17104, Чернігівській – 41 і 8122 члени. Ще 11 організацій з 3152 членами СРН діяли в Акерманському і Хотинському повітах Бессарабської губернії, що тепер знаходяться у складі України⁷. Наведені цифри свідчать, що в трьох губерніях Правобережної України – Волинській, Київській і Подільській – було 1256 чорносотенних організацій, в яких налічувалося 124 985 членів, що становило 63,22% від усієї кількості в губерніях Наддніпрянської України. В одній тільки Волинській губернії було 99336 членів СРН, або 50,25% на теренах України. Це були переважно дрібні організації, відділи і підвідділи в містечках і селах України.

Позиції войовничого націоналізму всіляко підтримував Клуб російський націоналістів у Києві. Найбільш визначними фігурами в ньому були член Державної думи А. Савенко і член Державної ради Д. Піхно. Савенко наполегливо поширював тезу, що «України немає, є, Малоросія як частина неподільної Росії. За оцінкою члена Державної думи від м. Києва Іванова, це був «оратор відомого, визначеного урядом зразка»⁸. Робив безглузді заяви щодо української мови. За його визначенням, такої або немає, або її створили в Австрії чи придумав професор М. Грушевський і українці її не розуміють. Це викликало тривогу російських націоналістів, які боялися впливу цього чинника на свідомість українців Наддніпрянщини.

Феноменальними виявилися успіхи чорносотенців на виборах до III Державної думи в Україні, особливо в її правобережних губерніях. Імператорський уряд щосили й послідовно підтримував організації чорносотенців матеріально й поліцейською силою до тих пір, поки не була розпущена II-га Державна дума. Проте після зміни виборчого закону ситуація змінилася. У III-й Думі вже переважали бажані для влади представники правих і ультраправих сил. Уряд, безперечно, враховував цю обставину й певною мірою відійшов від прямого протегування й зменшив обсяги субсидування чорносотенців під впливом ряду чинників, зокрема, потребуючи займи від західних кредиторів. Тому

⁴ Солженицын А. Двести лет вместе (1795–1995). – Ч. I. – М., 2001. – С. 266–267.

⁵ Там само.

⁶ Солженицын А. Вказ. праця. – С. 5–6.

⁷ Омельяничук И. Вказ. праця. – С. 139–143.

⁸ Государственная дума. Четвертый созыв. Сессия 1. – Стб. 672, 673.

ультраправі зосередили свої зусилля на ігноруванні жовтневого маніфесту та його правових наслідків.

Ультраправі піддівали різкій критиці вищих урядовців, своїх опонентів і голову Думи за недостатньо тверду політику, навіть за натяки, що «їм не чужі конституційні принципи». Суть промов і заяв ультраправих з думської трибуни найчастіше зводиться «до гри на публіку». Проповіді чорносотенців були спрямовані на розпалювання інстинктів «натовпу», а в їх основу покладено антисемітизм і ксенофобію.

Праві й ультраправі продовжували непохитно стояти на захисті великого землеволодіння. Важлива роль в чорносотенному русі в Україні була відведена Свято-Успенській Почаївській Лаврі – форпосту православ'я і російського націоналізму на кордоні з католицьким світом. Уособленням останнього були для Російської імперії поляки й австрійці. В 1906 р. був організований Почаївський відділ СРН, який очолив архімандрит Віталій (Максименко), настоятель Почаївської Лаври⁹. Але головним організатором і натхненником чорносотенних сил, що мали заповнити обшири українського Правобережжя, був архієпископ Волинський і Житомирський Антоній (Храповицький). У молоді роки він був офіцером, прийнявши чернецтво, спілкувався з Ф.Достоевським, і послужив прототипом Альоші Карамазова¹⁰. Значно пізніше П.Скоропадський, будучи гетьманом України, часто зустрічався з Антонієм, по церковним справам, тому добре його знав. За його свідченням, «митрополит Антоній був чорносотенцем старої школи, і нічого іншого, як просадити у в'язницю, розстрілювати, звернутися за сприянням до поліції у смислі впливу на маси доля утвердження православ'я... не вміє»¹¹. Такою ж була майже вся верхівка вищого духівництва в Україні, завезена з Росії – геть уся чорносотенна, в повному смислі цього слова»¹².

СРН засновував повсюди в селах України відділи і підвідділи, на чолі яких часто були священники. У Почаївському відділі налічувалось 1155 сільських підвідділів¹³. У Волинській губернії представники духівництва очолили близько 300 підвідділів СРН¹⁴. Загальна чисельність Почаївського відділу становила 104 289 осіб¹⁵. За свідченням поліцейський справників, членами СРН були місцеві православні парафіяни, переважно неграмотні. Священники у своїх проповідях прищеплювали їм патріотичні почуття, переконували в необхідності зміцнювати «російські начала»¹⁶. В ході виборчої кампанії православне духівництво переконувало селян не голосувати за поляків і євреїв, яких характеризували як визискувачів місцевого населення, закликами протистояти польським поміщикам і єврейським орендарям.

Для поширення чорносотенних ідей голова Почаївського відділу архімандрит Віталій використав лаврську типографію. У ній видавались газети «Почаевские известия» і «Почаевский листок», які поширювались серед парафіян. У типографії друкувалося також безліч брошур, прокламацій чорносотенного змісту. Представники єврейства скаржилися на антисемітські висловлювання «Почаевского листка» до міністерства внутрішніх справ, але без всяких наслідків

Архієпископ
Волинський
і Житомирський
Антоній
(Храповицький) –
голова Почаївського
відділу СРН

⁹ ЦДІА України, ф. 302, оп. 1, спр. 1664, арк. 214; ф. 442, оп. 860, спр. 22, арк. 4.

¹⁰ Степанов С. Черная сотня // € Родина. – 1992. – № 2. – С. 20.

¹¹ Скоропадський Павло. Спогади. Кінець 1917 – грудень 1918. – Київ-Філадельфія. – 1995. – С. 199–200.

¹² Там само. – С. 199.

¹³ Степанов С. Черная сотня в России (1905–1914). – М., 1992. – С. 243.

¹⁴ Степанов С. Численность и состав черносотенных союзов и организаций // Политические партии в России в период революции 1906–2907 гг. Количественный анализ. – М., 1987. – С. 198.

¹⁵ Степанов С. Черная сотня в России... – С. 108.

¹⁶ ЦДІА України, ф. 442, оп. 862, спр. 90, арк. 13.

для цього видання. Водночас керівні органи Російської православної церкви доклали зусиль до нейтралізації діяльності тих священників, які брали участь в українському культурницькому русі, зокрема в «Просвіті». Інший приклад – діяльність подільського єпископа Парфенія, який очолював комісію щодо українського перекладу Нового Заповіту. Він був також ініціатором обмеженого запровадження української мови в подільській семінарії та церковно-приходських школах, дозволеного указами Св. Синоду. проте в 1908 р. єпископа Парфенія через його «українофільство» було переведено на єпископську кафедру до Тули¹⁷.

Чорносотенська газета «Волинская земля»

У ряді інших міст України також були організовані відділи СРН. В Житомирі при ньому

було засноване Анастасієвське братерство, головою якого став той же архієпископ Житомирський і Волинський Антоній¹⁸. У Чернігові на чолі відділу СРН став протоіерей Васютинський¹⁹. На Катеринославщині відділи СРН створювалися за ініціативою і підтримкою губернської адміністрації, жандармських і судових органів²⁰.

У Харкові діяв згаданий вище філіал «Русского собрания», заснований за ініціативою професора А.Вязіхіна, «нащадка чугуївських козаків». Вязіхін був гласним міської думи і рекламував себе за шанувальника творів Г.Квітки, І.Котляревського, Т.Шевченка та українських мандрівних лірників, але украї вороже ставився до ініціатив харківських думців прогресивного характеру. Для прикладу, 21 лютого 1914 р., на пропозицію гласного думи М.Міхновського, було ухвалено провести літературно-музикальний вечір, присвячений творчості Т.Шевченка і заснувати при вищому навчальному училищі 10 стипендій його імені. А.Вязіхін був єдиним гласним, хто голосував проти. Він мотивував свою позицію тим, що поет «в ряді своїх творів дискредитує основи християнства»²¹. Харків був поза смугою осіlosti й чисельність єврейського населення була тут незначною. Проте це не заспокоїло місцевих чорносотенців і вони чинили всілякі перешкоди проникненню в місто єврейських товарів і капіталу. У зв'язку з цим перед міським самоуправлінням було збуджено клопотання щодо дозволу прийждим єврейським купцям проживати в Харкові під час ярмарок. Більшістю голосів, окрім одного – А.Вязіхіна, – було ухвалено: полегшити приїзд на ярмарки й тимчасове перебування єврейських купців на підставі посвідчень Харківського біржового комітету. Це пролило світло на справжню сутність цього пана, його погляди²².

¹⁷ Гаухман М. Російська православна церква в російському національному проекті на Правобережній Україні (1905–19124 рр.) // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. – 2012. – № 11. – С. 83.

¹⁸ ЦДІА України, ф. 442, оп. 862, спр. 90, арк. 11.

¹⁹ Там само, ф. 1439, оп. 1, спр. 919, арк. 1.

²⁰ Союз русского народа по материалам Чрезвычайной следственной комиссии Временного правительства 1917 г. – М.-Л., 1929. – С. 391.

²¹ Приложения к известиям Харьковской городской думы. Статистические сведения по г. Харькову. – 1914. – № 1. Январь. Журнал очередного собрания Харьковской городской думы. Заседание 21 февраля 1914 г. – С. 24, 27.

²² Там само – Известия Харьковской городской думы. – 1914. - № 4. – С. 17, 19.

За щільністю єврейського населення Херсонщина ледве не рівнялася губерніям Правобережної України – 11,8%. Українці й росіяни становили 75,4%, німці – 4,6, інші нації разом узяті – 8,1%²³. Проте єврейське населення було зосереджене значною мірою в приморських містах, більше всього – в Одесі. Цей визначило тут політику антисемітських сил.

В Одесі діяла низка монархічних і чорносотенних партій і організацій, але визначальну роль відігравав СРН, заснований 4 лютого 1906 р. У всеросійській ієрархії Одеський відділ СРН посідав третє місце слідом за Московським і Санкт-Петербурзьким²⁴. Його очолив граф Е.Коновницин. Ще однією одіозною особою в ряду чорносотенних верховодів в Одесі був генерал Толмачев. 2 грудня 1907 р. Толмачев був призначений одеським градоначальником по рекомендації голови СРН «розбійника Дубровіна». Він не тільки ігнорував закони, але й відверто наплював на них і впровадив у місті абсолютну сваволю, втручався не тільки в державні справи, але й громадські та приватні. З усією силою він переслідував євреїв²⁵. Після свого призначення градоначальником Толмачев «організував погром у міській думі, і в новий склад думи увійшли переважно чорносотенці й інші особи за його вказівкою. «В той час, згадує граф С.Вітте, – Толмачев управляв Одесою так, як нині не управляють у своїх царствах азіатські необмежені володарі»²⁶.

Подібні Толмачеву були й інші лідери та покровителі монархістів та чорносотенців в Одесі. Що стосується інших регіонів Лівобережної і Південної України, то відсоток єврейського населення там був значно меншим, тому й чисельність союзників була відповідною, за винятком деяких окремо взятих міст.

З наведених вище аргументів і фактів постає питання щодо впливу чорносотенної пропаганди на світогляд і дії населення. Тим більше, що жителі українських міст і сіл мали безпосередні зв'язки з Головною радою СРН в Санкт-Петербурзі. Архівні документи і матеріали свідчать, що діяльність пересічних членів СРН була далека від установок керівників чорносотенних

організацій. Села жили життям, наповненим повсякденними нуждами й інтересами, відстоювали вікові сервітутні права, які вели своє походження з далеких часів перебування України в складі Литовської держави і Речі Посполитої. Згідно з ними вели тяжбу в судах з поміщиками за право випасу худоби, збирання грибів, ягід і хмизу в їхніх лісах. Попри всілякі перешкоди православного духівництва, кількість переходів у католицизм на Правобережжі, а в окремо взятій Волині – у протестантизм зростала. У 1905 р. було зафіксовано 58 переходів у католицизм, а в 1920 р. – 747 переходів²⁷. З іншого боку активісти чорносотенного руху намагались здобути прихильність селян, завдяки обіцянкам віддати їм землю польських, а часто й російських поміщиків і єврейських орендарів, знизити рівень орендної плати за землю і податку, скасувати на місцях адміністрацію тощо. У такій гострій постановці проблем чорносотенний рух часто трансформувався у своєрідне анархо-бунтарство з елементами різних соціальних течій, що набули поширення на початку ХХ ст. Все частіше траплялися випадки, коли чорносотенство проявлялося у вигляді бешкетування, а то й брутального хуліганства, що призводило до незадоволення населення.

Хоч як там було, документальні джерела свідчать про численні випадки відкриття в Україні зусиллями керівників СРН і церковних ієрархів нових відділів, які зорганізували підвідділи в містечках і селах. Часто це організувалося під безпосереднім патронажем Головної ради СРН. Загалом у Подільській губернії, наприклад, було засновано протягом 1906–1913 рр. 83 відділи, у тому числі у Балтському повіті 4, Брацлавському – 3, Вінницькому – 5, Гайсинському – 5, Летичівському – 7, Літінському – 15, Могилівському – 2, Ольгопольському – 26, Проскурівському – 9, Ушицькому – 5, Ямпольському повіті – 12 відділів²⁸.

Конкретні дані про відкриття нових підвідділів у селах Правобережжя та їх суперечливу діяльність знаходимо в рапортах поліцейських чинів губернаторам, а останніх – до Міністерства внутрішніх справ. Структури жандармерії і

²⁴ Почаевские известия. – 1909. – 23 марта.

²⁵ Там само. – С. 477–478, 479.

²⁶ Там само – С. 482.

²⁷ Гаухман М. Вказ. праця. – С. 85.

²⁸ КПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 8277, арк. – 2–4зв.

поліції вели спостереження за монархічними і чорносотенними організаціями і доповідали про їх діяльність державним владним організаціям. Їхні донесення зберігалися у Ф. 2 Державного архіву Київської області. Вони проливають світло на особливості тодішнього селянського світогляду, причини вступу жителів до чорносотенних організацій, ставлення селян до великих землевласників, єврейського населення та до влади.

Аналіз рапортів і повідомлень поліцейських і жандармських чинів губернаторам свідчить, що в середовищі чорносотенців були й злочинні елементи – злодії, п'яниці, хулігани та покидьки з різних суспільних прошарків селян, службовців, інтелігенції. Поміж активістами з відділів СРН і представниками місцевої влади періодично траплялися конфлікти. Яскраві факти з цього приводу навів у рапорті губернатору від 7 лютого 1913 р. мировий посередник 2-ої ділянки Липовецького повіту. Він характеризував чорносотенство як «селянських рух, який помилково називають «Союзом російського народу».

Отже, розуміння сутності чорносотенного руху з боку представників влади і місцевого, переважно селянського населення, часто було діаметрально протилежним. Більше того служби поліції і жандармерії уважно стежили за діяльністю місцевих СРН, щоб прийняти в разі необхідності заходи, небажані для влади.

Попри те, що в чорносотенні організації приймалися, як правило, етнічні росіяни, в них були й представники інших націй і народностей. Вони ставали на службу російській імперській ідеї й цуралися свого народу. Таких було багато серед українців, зокрема вищезгадані Д.Піхно й А.Савенко. Були такі й серед поляків і євреїв.

Своєрідною була діяльність чорносотенців напередодні та в роки Першої світової війни. Вона дещо видозмінювалась під впливом таких чинників, як загострення внутрішньополітичного життя та ходу військових дій на фронті. Проте загалом вона визначалася ворожим ставленням до національного руху поневолених Росією народів, до зростання їх національної свідомості.

Російські праві й ультраправі виправдовували катастрофу на фронті підривною діяль-

ністю іногородців. У Державній думі всі негаразди внутрішнього життя імперії чорносотенці пояснювали «підступами юдейського населення», поляків, німців, навіть українців. Національний рух останніх незмінно називали «мазепинським»²⁹. Водночас чорносотенці всіляко роздували атмосферу шпідіоманії для подальшого нагнітання антисемітизму та ксенофобії.

Зовнішня політика російських урядових кіл у роки війни залишалася імперіалістичною, суцільно загарбницькою. Вона знаходила підтримку з боку тогочасного політикуму – конституційних демократів, октябристів і прогресистів, ще більше від представників правих і ультраправих у Державній думі.

У внутрішній політиці в роки війни верховна влада дедалі більше зближувалася з правими й ультраправими³⁰. Останні були рішучими противниками вирішення національного питання.

Аналіз феномену чорносотенства донині зберігає свою «виняткову злободенність», особливо в контексті сучасних українсько-російських відносин³¹. Дослідники цієї проблеми аналізували різні її аспекти, а дехто навіть удавався до порівняння російського чорносотенства з італійським фашизмом або німецьким націонал-соціалізмом. Ми дозволимо собі висловити інше розуміння цього явища, що з'явилося в суспільстві країни, яка запізнилася на шляху історичного розвитку.

На початку ХХ ст. в Російській імперії відбувався розвиток капіталізму, проте на політичній сцені домінували представники дворянства, пов'язаного з феодално-кріпосницькими пережитками у вигляді великого землеволодіння. На чолі владної піраміди, що виникла й розвивалася у попередні століття, знаходився монарх, всеросійський самодержець, якому був підпорядкований державний апарат з усіма силовими відомствами. Саме зусиллями останнього була подолана буря 1905–1907 рр., яка мала знищити стару систему влади й оновити політико-правовий та соціально-економічний устрій імперії. Але поразка революції зупинила цю тенденцію, у тому числі й процес оновлення старих еліт, що гальмували розвиток продуктивних сил. Загалом це означало збереження при-

²⁹ Стенографический отчет Государственной думы. Четвертый созыв. Сессия IV. – Стб. 49-52; Сессия 1. Часть 1. – Стб. 2470.

³⁰ Див.: Хрущов А. Андрей Иванович Шингарев, его жизнь и деятельность. – М., 1918. – С. 69.

³¹ Шевченко А. Чорносотенний сценарій націонал-патриотизма і сучасна Росія // Омелянчук І. Чорносотенне движение на территории Украины (1904–1914 гг.). – К., 2000. – С. 4.

владі старої консервативної бюрократії. За великим рахунком, ледве не єдиним наслідком революції стала поступка самодержавства у вигляді маніфесту 17 жовтня суспільство отримало певні політичні свободи, основні закони й консервативну Державну думу з обмеженими на користь монарха законодавчими правами. Однак оголосившись після поразки революції, реакційні сили перейшли в наступ і прагнули звести нанівець поступку, зроблену імператором Миколою II у вигляді жовтневого маніфесту. За таких обставин у верховному владному ешелоні, перш за все в IV Державній думі, йшло протиборство між прибічниками необмеженого самодержавства і прихильниками створення уряду, відповідального перед представницькими установами. Чорносотенні партії, що виникли й організувалися в ході революції 1905–1907 рр., зарекомендували себе затятими захисниками необмеженого самодержавства. З метою розширення своєї соціальної бази вони видавали себе за захисників російського народу від іноземців, використали антисемітизм і ксенофобію для підтримки правлячого монархічного режиму й боротьби з національно-визвольним рухом. Про це свідчать, зокрема, гострі дискусії по національному питанню. Шукаючи підтримки російських виборців, Марков 2-й висловлювався з цього приводу відверто. «Державній думі, – говорив він, – давно вже настав час без всякого лицемірства визнати просту істину, яку ми, праві, висловлюємо ось уже шостий рік. Це та істина, що в російській державі російський народ має бути на першому місці»³². Ця відвертість одного із лідерів чорносотенців була відображенням їхніх прагнень досягти повного домінування російської народності на національних окраїнах імперії шляхом русифікації, асиміляції та міграційної політики.

Головним стержнем чорносотенного руху було, безумовно, дворянство, яке доклало зусиль до збереження необмеженого самодержавства, своїх привілеїв та землеволодіння. Перебуваючи на ключових посадах у державному апараті, армії й поліції, дворяни розглядали єврейство як конкурентну силу в суспільно-політичному житті імперії й усіляко обмежували їх можливості в цій сфері. Найбільш яскраво це проявилось в освіті. Окремі групи промислової буржуазії й майже все російське купецтво виразно

виражали свою прихильність до чорносотенного руху. Це пояснюється переважно чинниками економічного характеру, прагненням забезпечити себе від конкуренції єврейської буржуазії, яка досягла великих успіхів, найперше в галузях по переробці сільськогосподарської продукції. Дрібна буржуазія й робітники різноманітних майстерень і кустарних промислів також були незадоволені конкуренцією з боку єврейських торговців. Саме вони стали учасниками жахливих погромних акцій. Частина російської інтелігенції, особливо на національних окраїнах імперії, також виявляла свою прихильність до чорносотенного руху.

Найбільш суперечливим і неоднозначним було ставлення до чорносотенців духівництва і селянства, зокрема на теренах українського Правобережжя. Цьому аспекту проблеми в дослідженні приділено належну увагу. На причетність духівництва до цього руху впливав такий чинник, як суперництво з іншими релігійними конфесіями – католицизмом, протестантизмом, іудаїзмом тощо. Однак погляди учасників тих подій, документальні матеріали й архівні джерела неспростовно доводять, що активну роль у поширенні чорносотенства відігравали тут ієрархи російської православної церкви, які були цілковито завезені з Росії. Рядове духівництво, за свідченням місцевих чиновників поліції, як правило, не хотіло брати участь у чорносотенному русі³³. Відносини селян і євреїв у місцевостях, де активістами СРН велася антисемітська пропаганда та організувалися споживчі товариства були напруженими внаслідок конкуренції у торгівлі. Проте селяни зневажливо ставилися до членів СРН. Це пояснюється їх бешкетуванням, хуліганськими витівками і п'янками. З іншого боку, неосвічена селянська маса знаходилася в полоні ілюзорних сподівань на підтримку центральної влади й особисто «батюшки-царя» в питаннях оплати праці в приватновласницьких економіях й передачі їй поміщицьких земель. Тим більше, що такі ілюзії поширювалися активістами СРН. На цій основі чорносотенний рух на Правобережжі виливався у своєрідну війну між селянами і власниками земельних латифундій. Останні вже були готові об'єднатися і оголосити локаут, щоб подолати цей рух. З урахуванням цих та деяких інших фактів дещо наївними є

³² Государственная дума. Четвёртый созыв. Сессия 1. – Стб. 2296 (14 июня 1913 г.)

³³ ДАКО, ф. 2, оп. 229, спр. 58, арк 35–35зв.

оцінки окремих дослідників цієї проблеми, які оголосили українське Правобережжя «бастіоном» чорносотенного руху Російської імперії. У відділах і підвідділах СРН цього регіону справді була вражаюча загальна чисельність. Але тривалість їхнього функціонування часто була короткочасною через розчарування та байдуже ставлення до них селян. Зусиллями замалого активу, стимульованого із столиці імперії – С.-Петербургу, вони організовувалися, а через деякий час розсипалися, зникали, про що неспростовно свідчать рапорти поліцейських справників. Це пояснюється ще й тим, що українське селянство було далеким від

російської державної і національної свідомості. Загалом чорносотенці були вірнопідданими государя імператора й намагалися відстояти його історичні прерогативи, а тому протиставили свою ідеологію ліберальним і соціалістичним ідеям та зятато боролися з національно-визвольним рухом. Вони були продуктом політико-правових і соціально-економічних умов життя імперського суспільства в період глибокої і масштабної політичної й економічної кризи. У контексті існування імперського суспільства чорносотенство здатне відроджуватися, створювати нові конфігурації й загрозувати іншим народам.

References:

- Haukhman M. (2012) Rosiys'ka pravoslavna tserkva v rosiys'komu natsional'nomu proekti na Pravoberezhniy Ukrayini (1905–19124 rr.). *Visnyk Luhans'koho natsional'noho universytetu imeni Tarasa Shevchenka*. 11, 78-89. [in Ukrainian].
- Norman D. (2000) *Yevropa. Istoriya*. Kyiv. [in Ukrainian].
- Katsenel'son L., Hyntsburha D. (Ed.) (1908) *Evreyskaya éntsyklopedyya*. T.2. Saint Petersburg: Obshchestvo dlya nauchnykh evreyskykh yzdanyy; Yzd-vo Brok-hauz-Efron. [in Russian].
- Smolii V. (Ed.) (2013) *Éntsyklopediya istoriyi Ukrayiny*. T. 10. Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
- Zalezhs'kiy V. (1929) *Monarkhysty*. Kharkiv: Proletarii. [in Russian].
- Fadeev A. (Ed.) (1967) *Istoriya SSSR s drevneyshykh vremen do Velykoy Oktyabr'skoy sotsyalistycheskoy revolyutsyy*. T. IV. Moskow: nayka. [in Russian].
- Persha svitova viyna i slov'yans'ki narody : m-ly mizhnar. nauk. konf.*, 14–15 travnya 1998. Kyiv. [in Ukrainian].
- Lytvyn V. (2015) *Istoriya Ukrayiny*. T. II. Kyiv: Naykova dymka. [in Ukrainian].
- Omelyanchuk Y. (2000) *Chernosotennoe dvyzhenye na terrytoryy Ukrayny (1904–1914 hh.)*. Kyiv: NUYRO. [in Russian].
- Ostretsov V. (1991) *Chernaya sotnya y krasnaya sotnya (Pravda o Soyuze russkoho naroda)*. Moskow: Voenuzdat. [in Russian].
- Paleoloh M. (1991) *Tsarskaya Rossyya nakanune revolyutsyy*. Moskow: Yzdatel'stvo «Mezhdunarodnye otnosheniya». [in Russian].
- Plokhyy S. (2016) *Brama Yevropy. Istoriya Ukrayiny vid skifs'kykh voyen do nezalezhnosti*. Kharkiv: Knyzhkovyy klub "Klub Simeynoho Dozvillya". [in Ukrainian].
- Smolii V. (Ed.) (2006) *Istoriya ukrayins'koho selyanstva*. T. 1. Kyiv: Naykova dymka. [in Ukrainian].
- Reyent O., Serdyuk O. (2004) *Persha svitova viyna i Ukrayina*. Kyiv: Geneza. [in Ukrainian].
- Reyent O., Serdyuk O. (2011) *Sil's'ke hospodarstvo Ukrayiny i svitovyy prodovol'chyy rynek (1861–1914)*. Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
- Reyent O., Serdyuk O. (2018) *Torhovel'nyy balans Ukrayiny na pochatku XX st.* Kyiv: Instytut istoriyi Ukrayiny NAN Ukrayiny. [in Ukrainian].
- Serdyuk O. (2002) Bizhenstvo v Ukrayini pid chas Pershoyi svitovoyi viyny // *Problemy istoriyi Ukrayiny XIX – pochatku XX st.* (Problems of the history of Ukraine XIX - ear of XX century.). 4, 111-132. [in Ukrainian].
- Serdyuk O. (2019) *Pereselens'kyi rukh iz zakhidnoukrayins'kykh zemel XIX – pochatku XX st.: masshtaby, osnovni napryamy, kharakterni osoblyvosti*. *Krayeznavstvo*. 1, 101-106. [in Ukrainian].
- Solzhenytsyn A. (2001) *Dvesty let vmeste (1795–1995)*. T.1. Moskow: Mezhdunarodniye otnosheniya. [in Russian].
- Stepanov S. (1992) *Chernaya sotnya v Rossyy (1905–1907)*. Moskow: Vsesoyuznyy zaochnyy politekhnicheskyy institut. [in Russian].
- Stepanov S. (1987) Chyslennost' y sostav chernosotennykh soyuzov y orhanyzatsyy. *Polytycheskiye partyy v Rossyy v peryod revolyutsyy 1906-2907 hh. Kolychestvennyy analiz*. Moskow. [in Russian].
- Omelyanchuk Y. (2000) *Chernosotennoe dvyzhenye na terrytoryy Ukrayny (1904–1914 hh.)*. Kyiv: NIMRO. [in Russian].

УДК 94(47+57)

Олег Бажан (м. Київ)

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
відділу історії державного терору радянської доби
Інституту історії України НАН України
E-mail: bazhancio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Вадим Золотарьов (м. Харків)

кандидат технічних наук,
доцент Харківського національного
університету радіоелектроніки
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

« ... Я виконував саму чорну роботу в ЧК» (Соломон Соломонович Брук)

У статті простежується процес формування та кар'єрного зростання представника радянської каральної інституції - слідчого наркомату внутрішніх справ УРСР С.С. Брука та висвітлюється корпоративна поведінка співробітників секретно-політичного відділу НКВС УРСР у добу Великого терору. Під час дослідження автори опиралися на історико-генетичний, історико-порівняльний методи та інструментарій соціальної психології.

Висновки. Особова та архівно-кримінальна справа слідчого НКВС Соломона Соломоновича Брука, а також інші архівні документи радянських органів держбезпеки дозволяють проаналізувати кількісні та якісні характеристики кадрового потенціалу ВЧК-ДПУ-НКВС. З моменту створення більшовицької таємної поліції існували труднощі підбору в силове відомство осіб, які мали бодай середню освіту. Поповнення чекістських структур в 1920-1930-ті роки відбувалося за рахунок демобілізованих військовослужбовців, комсомольських та профспілкових активістів, партійно-радянських активістів. На діяльність співробітника радянських органів держбезпеки в 1920-1930-ті роки негативно впливали правовий нігілізм, внутрішні регуляторні акти, наявність владних повноважень; перевантаження на роботі (стислість термінів, що відводилися на розслідування кримінальної справи), напруженість пов'язана з великими фізичними і психічними навантаженнями. За 17 років Соломон Брук пройшов шлях від непідготовленого чекіста з числа комсомольських активістів до навченого співробітника секретно-політичного відділу НКВС УРСР зі спеціалізацією слідчого та фахівця агентурно-оперативних комбінацій. Основою слідчої діяльності капітана держбезпеки С. Брука, залученого до масових каральних акцій радянської влади (справа «СВУ», «Весна», «Українська військова організація», «Польська військова організація», справа Об'єднаного троцькістсько-націоналістичного блоку (бойової організації) в Україні), було не поєднання права та моралі, а провокаційна робота з агентурою, адміністративно-управлінська поведінка з перевищенням службового становища, шантаж, участь в розправі над засудженими.

Ключові слова: Соломон Соломонович Брук, НКВС УРСР, справа «СВУ», «Весна», «Українська військова організація», «Польська військова організація», справа Об'єднаного троцькістсько-націоналістичного блоку (бойової організації) в Україні).

Oleh Bazhan (Kyiv)

candidate of Historical Sciences,
Senior researcher Department of History of State Terror
of the Soviet period of the Institute of History
of the National Academy of Sciences of Ukraine
E-mail: bazhanelio@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2328-4512>

Vadym Zolotaryov (Kharkiv)

candidate of technical sciences professor of Kharkiv
National University of Radioelectronics
E-mail: v.zolotaryov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-6214-7557>

«... I did the dirtiest work in the CHEKA» (Solomon Solomonovich Bruk)

The article traces the process of formation and career growth of the Soviet punitive institution representative – the Investigative People's Commissariat of Internal Affairs of the USSR S.S. Bruk. It also highlights the corporate behavior of employees of the NKVD secret political department in the days of the Great Terror. During the study, the authors relied on historical-genetic, historical-comparative methods and social psychology methodological tools.

Conclusions. The personal and archival-criminal case of the NKVD investigator Solomon Solomonovich Bruk, as well as other archival documents of the Soviet state security bodies allow to analyze the quantitative and qualitative characteristics of the personnel potential of the Cheka-DPU-NKVD. Since the creation of the Soviet secret police, there have been difficulties in recruiting people with at least secondary education to this organization. Replenishment of Chekist structures in the 1920-ies and 1930-ies took place at the expense of demobilized servicemen, Komsomol and trade union activists, and party-Soviet activists. The activities of an employee of the Soviet state security agencies in the 1920-ies and 1930-ies were negatively affected by legal nihilism, internal regulatory acts, and difficult responsibilities; overload at work (brevity of the time allotted for the investigation of a criminal case), tension that is associated with great physical and mental strain. For 17 years, Solomon Bruk made a career from an untrained KGB member as a Komsomol activist to a trained officer of the secret political department of the NKVD of the USSR with a specialization in investigation and specialist in intelligence and operational combinations. The basis of the investigative activity of the State Security Captain S. Bruk, who was involved in mass punitive actions of the Soviet government (case «IED», «Spring», «Ukrainian military organization», «Polish military organization», case of the United Trotskyist-nationalist bloc (combat organization) in Ukraine), was not a combination of law and morality, but the provocative work with the agents, excess of official position-administrative and managerial responsibilities, blackmail, participation in the massacre of convicts.

Key words: Solomon Solomonovich Bruk, NKVD of the Ukrainian SSR, case of «IED», «Spring», «Ukrainian military organization», «Polish military organization», Case of the United Trotskyist-nationalist bloc (combat organization) in Ukraine).

Останнім часом серед українських та зарубіжних істориків посилюється інтерес до так званої «чекістської біографістики». Опубліковано низку праць, в центрі уваги яких є доля керманічів, які за часів тоталітарного режиму

визначали зміст діяльності більшовицької таємної поліції на теренах країни Рад¹. Однак про безпосередніх виконавців великої чистки радянського суспільства від «експлуататорських класів», «ворогів народу» в 1920-1930-х роках на

¹ Див. наприклад: Петров Н., Янсен М. «Сталинский питомец» - Николай Ежов. – М.: Российская политическая энциклопедия; Фонд Первого Президента России Б.Н. Ельцина, 2000.- 464 с.; Шаповал Ю.И., Золотарев В.А. «Гильотина Украины»: нарком Всеволод Балицкий и его судьба. – М.: Политическая энциклопедия, 2017. – 406 с.: ил. – (История сталинизма)

сьогодні відомо дуже мало. Об'єктивна інформація про життєвий шлях, чекістську кар'єру, особливі риси характеру, професійну поведінку співробітника секретно-політичного відділу ДПУ-НКВС Соломона Соломоновича Брука, причетного до фабрикації найбільш резонансних справ у 1930-ті роки («Спілка визволення України», «Українська військова організація» та ін.) проливає світло на специфіку і методи роботи радянських органів держбезпеки.

Соломон Соломонович Брук народився 5 серпня (за старим стилем) 1898 р. у с. Рудня – адміністративному центрі однойменної волості Оршанського повіту Могильовської губернії (нині місто Рудня – районний центр Смоленської області Російської Федерації). За свідченнями Соломона Брука його батько - Брук Шмуель-ЗалманЄвелєв - разом з іншою родиною орендував 2 десятини землі на яких розводивгородину. Господарювали на землі без найманої сили, оскільки у батька було 9 дітей, а його компаньйона – 14². Втім у довідці Руднянського райвідділу НКВС від 22 червня 1937 р. повідомлялося, що батько Брука, який за документами значився як Аркадій Семенович, був уродженцем Рудні та до революції займався орендою землі, сів город близько 2-х десятин, застосовуючи сезонну найману робочу силу до 10 осіб. З майна мав – будинок, корову і надвірну будову, а у 1927 р. був позбавлений виборчих прав³.

Втративши у 4-х річному віці матір⁴ Соломон не зумів отримати жодної освіти – «навчався вдома, знання мав [на рівні] 2-х класів церковно-парафіяльної школи»⁵. Низький освітній рівень Брука відзначався не лише в його офіційних характеристиках на кшталт «загальноосвітня підготовка не зовсім задовільна»⁶, але й в спогадах колег по службі, які відзначали, що Соломону Соломоновичу «заважав низький рівень освіченості»⁷.

Важка селянська праця не приваблювала хлопця тому у пошуках кращої долі він покинув рідне село. Починаючи з 1911 р. працював хлопчиком на складі борошна у містечку Дубровно-Оршанського повіту Могильовської губернії. З початком Першої світової війни Брук перебрався до міста Єлець Орловської губернії,

С.С.Брук (1930-ті рр.)

де влаштувався помічником у хлібну контору, а з 1916 р. працював паяльщиком на «Паровій самоварній фабриці спадкоємців І.Ф.Капирзина» у місті Тула⁸. В умовах глобального збройного конфлікту Соломон майстрував не знамениті тульські самовари, а виробляв корпуси для ручних гранат⁹. Праця понад рік на тульській фабриці дало Бруку підстави вказувати в анкетних даних свій соціальний стан - «з робітників». Однак «пролетарський хліб» йому прийшовся не до вподоби, оскільки у 1917 р. юнак подався працювати сторожем, а згодом прикажчиком на лісовому складі промисловця Черняка у селі Мостове – адміністративному центрі Десенської волості Подільського повіту Московської губернії¹⁰.

Соломон Брук тримався осторонь революційних процесів 1917-1920 років. У добу Гетьманату Павла Скоропадського 22-річний Соломон перебрався до Харкова та влаштувався прикажчиком на місцеву кондитерську фабрику Д.К.Кромського, на якій пропрацював до початку 1920 року. Ухилення в політичному житті міста дозволило С. Брука без жодного остраху пережити денікінську окупацію. Лише у листопаді 1919 р. коли у

² ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 9.

³ Там само, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т.2, арк. 55.

⁴ Там само, ф. 12, спр. 2472, арк. 5зв.

⁵ Там само, арк. 1 зв.

⁶ Там само, арк. 34.

⁷ Там само, ф. 5, оп. 1, спр. 64826, т. 2, арк. 339.

⁸ Там само, ф.12, спр. 2472, арк. 9.

⁹ Бритенкова Л.В. Капырзин Иван Федорович и наследники, купцы, фабриканты-самоварщики (конец XIX – начало XX вв.). Летопись тульского предпринимательства. - Тула, 2016. - С. 100-102.

¹⁰ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 9.

місті Харкові остаточно утвердилася радянська влада Соломон нарешті визначився зі своїми політичними уподобаннями. Наприкінці 1919 р. він став одним з організаторів комсомольського осередку на кондитерській фабриці, а в січні наступного року вступив до лав більшовицької партії. У лютому 1920 р. за путівкою Холодногорського районного партійного комітету став навчатися в центральній партійній школі при ЦК КП(б)У в Харкові¹¹. Наприкінці квітня 1920 р., у розпал радянсько-польської війни, весь особовий склад партійної школи був направлений у розпорядження політвідділу Південно-Західного фронту Робітничо-селянської Червоної армії. Призваний по партійній мобілізації Соломон Брук був оформлений агентом інформаційного відділку управління постачання Південно-Західного фронту. За кілька тижнів цей підрозділ влився до спеціального відділу Центрального управління надзвичайних комісій і особливих відділів (ЦУПНАДКОМ). Так у травні 1920 р. Брук розпочав свою чекістську кар'єру¹² на посаді оперативного комісара з обшуків і арештів. У Харкові так званий штаб ЦУПНАДКОМу окрім підготовки масових операцій з ліквідації контрреволюційних організацій очищав тодішню столицю УСРР від буржуазного та спекулятивного елементу, відправляв «представників буржуазного класу» на примусові роботи, вилучав зброю та «продовольчі надлишки», вилучував дезертирів і осіб, що ухилялися від мобілізації до Червоної Армії¹³. Тодішній керівник оперативно-слідчої частини цього штабу Олександр Борисович Розанов¹⁴ не без гордості пригадував, що «у штабі мені довелося провести велику роботу по розбиванню м. Харкова майже на кожен квартиру»¹⁵.

У цей час в столиці Української СРР працював Фелікс Дзержинський, який писав заступнику голови ВЧК Івану Ксенофонову, що зробить все, аби дати «можливість зміцнити ЧК, захищаючи її від українщини»¹⁶. Ще більш промовисті слова Ф. Дзержинський написав В. Леніну з Харкова 26 червня 1920 р. (подаємо мовою оригіналу): «*Местные коммунисты какие-то недоноски, живут мелкими интересами. Руссопьятства я не замечал, да и жалоб не слышал. В области моей специальности – здесь обильный урожай. Вся, можно сказать, интеллигенция средняя украинская – это петлюровцы...* Громадній помехой в боротьбе – отсутствие чекистов-украинцев»¹⁷. (прикметно, що виділені нами слова не увійшли до радянських¹⁸ та сучасних російських видань, присвячених діяльності Ф.Е. Дзержинського¹⁹).

Харків. Літо 1920. Сидять зліва направо: Василь Манцев – начальник ЦУПНАДКОМу, Фелікс Дзержинський, Всеволод Балицький – заступник начальника ЦУПНАДКОМу.

¹¹ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 9.

¹² Там само, арк. 10.

¹³ ВЧК-ГПУ. Документи и материалы / Ред.-составитель Ю.Г. Фельштинский. - М.: Изд-во гуманитарной литературы, 1995. - С. 146.

¹⁴ Біографічний нарис про О.Б. Розанова див: Бажан О., Золотарьов В. Перший секретар ВУЧК (Сторінки біографії старшого майора державної безпеки Олександра Розанова) // Краєзнавство. – 2013. - № 2. - С.197-205.

¹⁵ ГДА СБУ (м. Одеса), спр. 2151, арк. 2.

¹⁶ Ф.Э. Дзержинский- председатель ВЧК-ОГПУ. 1917-1926 / Сост. А.А. Плеханов, А.М. Плеханов. - М.: МФД: Материк, 2007. - С. 188.

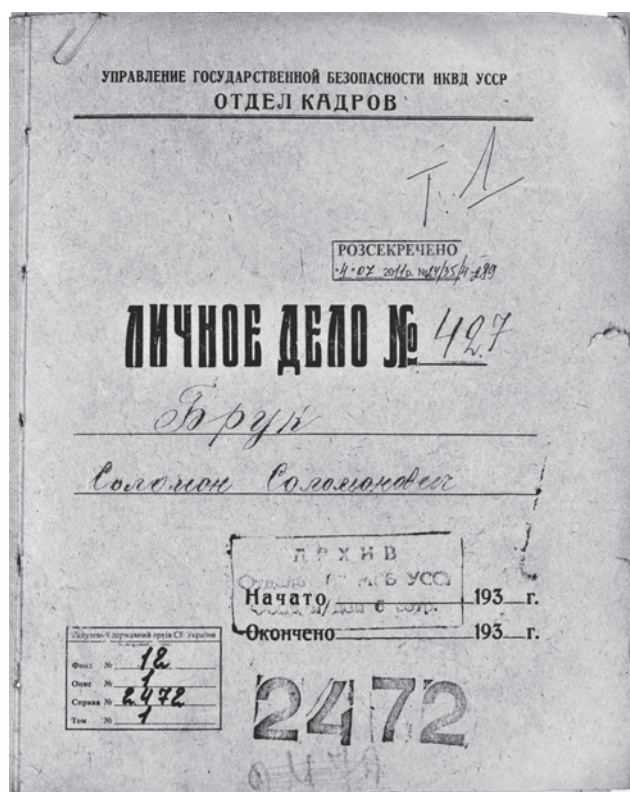
¹⁷ Большевицкое руководство. Переписка. 1912-1927. - М.: РОССПЭН, 1996. - С. 137-138.

¹⁸ В.И. Ленин и ВЧК. Собрание документов (1917 – 1922 гг.). - М.: Политиздат, 1975. - С. 389.

¹⁹ Ф.Э. Дзержинский -председатель ВЧК-ОГПУ... С. 192.

Невдовзі Брук був переведений до Харківської губернської ЧК. У регіональній структурі репресивного органу радянської влади обіймав посади: співробітник для доручень (з 5 липня 1920 р.); старший співробітник оперативної частини (з 1 січня 1921 р.); секретар комуністичного осередку (з 24 березня 1921 р.); помічник уповноваженого загальної групи Харківської губ. ЧК (з 11 травня 1921 р.); черговий слідчий (з 1921 р.); помічник уповноваженого загальної групи (з 13 січня 1922 р.); старший черговий слідчий секретно-оперативного відділу (з січня 1922 р.); т.в.о. чергового слідчого секретно-оперативного відділу (з 2 лютого 1922 р.); черговий по оперативному відділку (з 8 березня 1922 р.); т.в.о. начальника оперативного відділку (з 24 червня 1922 р.); начальник оперативного відділку Харківського губвідділу ДПУ (з 24 липня 1922 р.); комендант (з 22 вересня 1922 р.)²⁰.

Матеріали, які б висвітлювали конкретну роботу Брука у лавах ЧК-ДПУ на початку 1920-х років у його особовій справі відсутні.

Обкладинка особової справи С.С. Брука

Перші ж чотири записи стосуються дисциплінарних стягнень: 8 вересня 1921 р. – заарештований на 15 діб; 12 червня 1922 р. – винесено догану за невірну видачу автомашин в гаражі; 7 липня 1922 р. – зроблено зауваження за неприйняття заходів для налагодження замків; 22 вересня 1922 р. – оголошується догана за звернення не за формою до ДПУ УСРР²¹. Однак лист Брука до наркома внутрішніх справ СРСР М.І.Єжова у 1937 р. дещо проливає світло на деякі епізоди його початкової фази чекістської кар'єри в Харкові: «По роду своєї служби я виконував найчорнішу роботу ЧК. На подібних людей тоді дивилися як на чорних людей...»²². Можна припустити, що «найчорніша робота» за визначенням С. Брука полягала у виконанні смертних вироків, які в органах радянської державної безпеки, зазвичай, виконували спеціальні співробітники під керівництвом комендантів. Нині неможливо встановити, коли Брук почав виконувати роботу ката – коли став комендантом чи раніше? Втім не викликає сумніву той факт, що його сходження щаблями чекістської кар'єри розпочалося з розстрільних підвалів Харківської губернської ЧК.

16 листопада 1922 р. Брук «здав справи комендатури, сховища, стола зброї та арештованих до ДПУ УСРР». Переведення Брука на оперативну роботу, ймовірно, сталося завдяки реорганізації силової структури. Харківський місцевий відділ ДПУ, який у господарському відношенні став обслуговуватися господарським апаратом ДПУ УСРР²³ і тому посаду коменданта було скасовано. З 22 грудня 1922 р. Брук почав працювати помічником уповноваженого секретного відділу Харківського місцевого відділу ДПУ²⁴.

Секретний відділ Харківського місцевого відділу ДПУ 27 листопада 1922 р. очолив Наум Маркович Райський-Лехтман, в службовій атестації якого відзначалося: «Вперше в Харківській ГЧК організував таємну агентуру по а/р і політ-партіям всесоюзного масштабу у 1921–1924 рр. у Харкові. Викрив архів Харківського комітету та Лівобережного бюро правих есерів у 1922 році. Виявив ініціативу та активність у викритті кількох складів ЦК меншовиків у 1922, 1923 р. у Москві. Викрив підпільну друкарню Лівобережного бюро

²⁰ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 13 зв.

²¹ Там само, арк. 51.

²² Там само, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 111.

²³ Державний архів Харківської області, ф. 1, оп. 1, спр. 857, арк. 23.

²⁴ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 13 зв.

правих есерів у 1923 р. у Харкові. Викрив Всеросійський з'їзд меншовицької спілки молоді у Москві. Виявив ініціативу та активну участь у викритті підпільної друкарні ЦК меншовиків у 1923 р., одночасно з ОДПУ викрив підпільний з'їзд анархістсько-синдикалістського Інтернаціонала на Україні у 1924»²⁵. Вірогідно, що Соломон Брук, як підлеглий Наума Райського, був задіяний до погрому найбільш масових та впливових партій в часи Лютневої революції 1917 року. Наум Райський характеризував Брука як вмілого організатора і адміністратора, який має здібності до секретно-оперативної роботи, «виявляє ініціативу, енергію, вміє володіти собою та визнавати свої помилки». 2 червня 1923 р. Соломон Соломонович отримав першу в своєму послужному списку подяку «за особливо цінну для відділку роботу»²⁶.

Н.М.Райський
(середина 1930-х рр.)

Восени 1923 р. начальник Харківського місцевого відділу ДПУ Семен Ізраїльович Западний²⁷ за сумісництвом став заступником начальника секретного відділу секретно-оперативної частини (СОЧ) ДПУ УСРР²⁸. На початку жовтня 1923 р. С. Западний пролобіював для С. Брука посаду помічника уповноваженого²⁹. Коли ж 25 січня 1924 р. на посаду

начальника секретного відділу ДПУ УСРР був призначений Н. Райський, то здавалося, що на Соломона Соломоновича очікує стрімкий кар'єрний злет. Проте через еміграцію батька, колишнього власника великої друкарні у Харкові, до Палестини Н.Райський 7 травня 1924 р. був усунутий з посади невдовзі відправлений за межі України.

Валерій Михайлович
Горожанин (друга
половина 1920-х рр.)

липня 1924 р. перемістив С. Брука в так званий резерв призначень³¹ з наступною характеристикою: «потребує солідної чекістської школи... і поки в підходах керується інстинктом, ніж вмінням.. Серйозний фізичний недуг впливає на працездатність і психіку цього товариша. Політично розвинутий слабо»³².

Попри здоровий спосіб життя Соломон Брук постійно бідкався на безсоння, дратівливість, емоційність. Маючи діагноз «неврастенія»³³ регулярно відпочивав в санаторіях Кисловодська (1923 р.), Одеси (1924 р., 1926 р., 1928 р.), південного берега Криму (1927 р.)³⁴. Підправивши

Новопризначений начальник секретного відділу ДПУ УСРР Валерій Михайлович Горожанин не бачив С. Брука у своїй команді та намагався відправити його на Донбас «через необхідність підсилення роботи по економічній лінії і по боротьбі з бандитизмом»³⁰. Коли ж це призначення не відбулося то В. Горожанин на початку

²⁵ Тумишис М.А., Золотарьов В.А. Евреи в НКВД СССР. 1936-1938. Опыт биографического словаря – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Университет Дмитрия Пожарского, 2017. – С. 523.

²⁶ ГДА СБУ, ф.12, спр. 2472, арк. 51.

²⁷ Докладно про С. І. Западного див: Золотарьов В.А. ЧК-ДПУ-НКВС на Харківщині, Харків:Фоліо, 2003. – С. 56-66; Золотарьов В., Бажан О. Секретар Одеської підпільної контррозвідки: штрихи до портрету комісара державної безпеки 3-го рангу С.І. Западного // Південний Захід. Одесика. Історико-краєзнавчий науковий альманах. - Одеса, 2012. – Вип.15. – С. 209 – 228.

²⁸ ЦДАВО України, ф. 288, оп. 7, спр. 561, арк. 4-4зв.

²⁹ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 13 зв.

³⁰ ГДА СБУ, Київ, ф. 12, спр. 2472, арк. 22

³¹ Там само, арк. 13 зв.

³² Там само, арк. 51зв.

³³ Там само, арк. 24.

³⁴ Там само, арк. 32 зв.

здоров'я у відомчому пансіонаті в Південній Пальмірі чекіст 1 листопада 1924 р. прибув у розпорядження Київського губернського відділу ДПУ, де за 12 днів був затверджений помічником уповноваженого секретного відділу³⁵. Це призначення відбулося не без участі помічника начальника Київського губвідділу ДПУ Семена Западного, який знову взяв Брука під свою опіку.

Стан здоров'я Соломона Соломоновича серйозно непокоїв його шефа - начальника секретного відділу Київського губвідділу ДПУ Олександра Васильовича Карпилова, який у червні 1925 р. серед «особливих недоліків» підлеглого вказував на його «хворобу та нервовість»³⁶. Наприкінці 1925 р. атестаційна комісія Київського окружного відділу ДПУ (організованого з розформованого у серпні губернського відділу) теж акцентувала увагу на психічному стані С.С. Брука: «тямущий помічник уповноваженого, знає агентурну роботу, але хворий, психіка надломлена, «чомусь завжди чимось незадоволений», потрібно слідкувати за його роботою»³⁷.

Вади здоров'я не стали перепоною для розвитку кар'єри чекіста. Навесні 1930 р. в нагородному листі на старшого уповноваженого секретного відділу Київського окружного відділу ДПУ голова ДПУ УСРР В.А.Балицький відзначав: «Тов. Брук в секретно-оперативній роботі виявив себе здібним, енергійним, наполегливим і рішучим працівником. Має заслуги там же в області боротьби з антирадянськими партіями, працюючи в цьому напрямку з 1923 року. Викрив кілька активних анархістських груп і підпільних організацій політичних антирадянських партій. З 1927 р. працює в області боротьби з українською контрреволюцією, виявив себе як видатний агентурник і відмінний оперативний працівник.

Приймав активну участь у розробці і ліквідації Київської групи «Спілка Визволення України», яка являла собою всеукраїнську повстанську організацію, що прагнула підняти збройне повстання та повалити радянську владу при підтримці іноземних інтервентів і шляхом організації терористичних актів проти вождів партії і представників радянської армії.

У справі ліквідації «СВУ» тов. Брук відіграв видатну роль і своєю наполегливістю та рішучістю, застосовуючи складні агентурно-оперативні комбінації, він досяг викриття ролі центральних фігур у справі «СВУ», керівника «СВУ» - академіка Єфремова, члена центру «СВУ» - Дурдуківського, керівника терористичного бойового загону молоді – Павлушкова та ряду інших видних учасників організації, внаслідок чого була викрита повстанська сутність ліквідованої організації»³⁸.

Ще в червні 1929 р. Всеволод Балицький інформував ЦК КП(б)У, що ця «організація об'єднувала антирадянські настроєну інтелігенцію, колишніх знаних учасників петлюрівського руху, діячів автокефальної церкви та представників куркульства... Незважаючи на те, що багато учасників ліквідованої нині органами ДПУ України контрреволюційної організації «Спілка визволення України» були в різний час амністовані Радянською владою, вони не відмовилися від подальшої злочинної контрреволюційної діяльності і створили організацію, що мала на меті об'єднати навколо себе українські антирадянські елементи і шляхом масової агітації, пропаганди і шкідництва, спираючись на підтримку міжнародної буржуазії, викликати повстання проти Радянської влади...»³⁹.

Процес «СВУ», який сучасники вдало називали «театром у театрі», оскільки він відбувався в приміщенні Харківського оперного театру (нині будівля харківської обласної філармонії). Судовий розгляд тривав з 9 березня по 19 квітня 1930 року. На лаві підсудних опинилось 45 осіб, серед яких були 2 академіки ВУАН, 15 професорів вузів, 2 студенти, 1 директор середньої школи, 10 вчителів, 1 теолог, 1 священник УАПЦ, 3 письменники, 5 редакторів, 2 кооператори, 2 правники і 1 бібліотекар. 15 підсудних працювали в системі ВУАН. Понад 30 осіб були пов'язані в минулому з діяльністю українських політичних партій та державних інституцій у часи Української революції 1917-1921 років. Цей процес став свого роду закликком для наступу проти представників старої, передусім академічної, інтелігенції, а також діячів Української автокефальної

³⁵ ГДА СБУ, Київ, ф. 12, спр. 2472, арк. 13 зв.

³⁶ Там само, арк. 51зв.

³⁷ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 51зв.

³⁸ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк. 52-53.

³⁹ ЦДАГО України, ф.1, оп. 20, спр. 2994, арк. 185, 186, 190.

православної церкви. Недаремно С.С. Брук, як згадував один із підсудних, на допитах повторював: «Нам треба українську інтелігенцію поставити на коліна, це наше завдання - і воно буде виконане; кого не поставимо - перестріляємо!»⁴⁰.

Брук був людиною запальної вдачі та мав репутацію брутального та цинічного слідчого. Засуджений у справі «СВУ» завідувач 1-ю київською трудовою школою В.Ф. Дурдуківський говорив, що «Брук гіпнотизує та вганяє в нестерпний жах»⁴¹. Редактора «Словника живої мови» Г.К. Голоскевича, який також проходив у справі «Спілки визволення України» вразили висловлювання слідчого Брука щодо «українського питання»: «Ех, слід би всю Україну перестріляти, та, на жаль, - не можна. Але вас, українських інтелігентів, ми всіх знищимо»⁴².

Між тим зберігся і інший опис методів роботи Брука. Юрій Юркевич, якого Соломон Соломонович допитував у 1929 р. в Києві пригадував: «Слідчий Брук сам прийшов до мене і повів із в'язниці до головного корпусу, через вулицю, перекинувши пістолета із штанів до піджачної кишені. Сів до задрипаного столу, посадив мене на стілець навпроти. Бруку років з 30–35, вродливий єврей, італіянський, смаглявий, синьо-чорне кучеряве волосся, очі, ніби сливи. На зріст – нижче середнього. Допит тягся 2-3 години. Говорив Брук зі мною дуже спокійно, без крику, на ви... Заповнюючи сторінку за сторінкою протоколу, Брук давав мені їх підписати. Але ось що мене здивувало – проте ще не насторожило, - Брук усе намагався сформулювати почуте по-своєму. Наприклад, якщо йшлося про те, як я інколи з кимось бачився, то записувалося: «підтримував зв'язок». Зустрівся з кимось у товаристві – то вже було «зборище групи» і тому подібне...

Підписав я протокол й питаю в Брука: як би це швидше відправитися додому, бо на носі іспити. Той спокійно відповів, що сумнівається,

чи зможу я взагалі продовжувати навчання. Це мене настільки ошелешило, що я навіть не повірив йому»⁴³.

Заслуги С. Брука та інших співробітників секретно-політичного відділу були належним чином оцінені республіканським партійним керівництвом і 28 квітня 1930 р. на засіданні політбюро ЦК КП(б)У було ухвалено рішення «Про нагородження співробітників ДПУ за викриття СВУ» орденом Червоного Прапора. Найвищу нагороду країни пропонувалося вручити начальнику секретного відділу ДПУ УСРР В.М. Горожанину; начальнику 2-го відділку секретного відділу ДПУ УСРР Б.В. Козельському; начальнику Київського окружного відділу ДПУ В.Т. Іванову; начальнику Миколаївського окружного відділу ДПУ О.Б. Розанову; начальнику Дніпропетровського окружного відділу ДПУ Ф.Я. Леонюку; начальнику секретного Київського окружного відділу ДПУ Г.Б. Загорському; уповноваженому контррозвідального відділу ДПУ УСРР З.М. Ушакову, а також старшому уповноваженому секретного Київського окружного відділу ДПУ С.С. Бруку⁴⁴.

Цікаві нюанси про роботу Брука по «СВУ» містяться в атестації, підписаній Г.Загорським «провів дуже успішно слідство по ряду основних фігурантів справи «СВУ». Водночас з безпосередніми допитами арештованих він вміло обробляв їх агентурним шляхом»⁴⁵.

Пізніше, у листі до М.Єжова С.Брук представлятиме себе чи не головною особою у фабрикації процесу «СВУ»: «Я беру на себе сміливість сказати, що першим, хто вніс

Григорій Борисович
Загорський-Зарицький
(1930-ті рр.)

⁴⁰ Снегірьов Г. Набої для розстрілу (Ненько моя, ненько...). Лірико-публіцистична розвідка.- К., 1990. - С. 110.

⁴¹ Пристайко В.І., Шаповал Ю.І. Справа «Спілки визволення України»: Невідомі документи і факти. - К., Інтел, 1995. - С. 415.

⁴² Білокін С. Справа «Спілки визволення України» й перспективи її дальшого вивчення // Історіографічні дослідження в Україні. - 2012. - Вип. 22. - С. 385-442.

⁴³ Юркевич Ю. Спогади 1929 – 1934 років // Зона. - 1992. - № 1. - С. 9-10.

⁴⁴ ЦДАГО України, ф.1, оп. 6, спр. 184, арк. 87.

⁴⁵ Там само, арк. 37.

масовість в нашій роботі – це я, починаючи зі справи С.В.У. Я цю справу провів з великими боями з моїм керівництвом, яке не звикло та лякалося великих справ. Про це на Україні знає кожний, хто має хоч маленьке відношення до оперативної роботи...»⁴⁶.

Однак у Москві з якихось причин відхилили клопотання українського керівництва, орденом Червоного Прапора був нагороджений лише В.Горожанин, а С. Брук у якості компенсації отримав знак «Почесний працівник ВЧК-ДПУ» (V) за № 664.

Упродовж 1930-1931 років старший уповноважений секретного відділу Київського оперативного сектора ДПУ УСРР Соломон Брук був задіяний у каральній операції радянських органів державної безпеки проти військових спеціалістів – колишніх генералів та офіцерів Російської імператорської армії, які перейшли на службу до Червоної армії (справа «Весна»). Віддаючи належне С. Бруку у розробці та ліквідації так званого антирадянського угруповання «СВУ», керівництво наркомату внутрішніх справ УСРР було вкрай незадоволено діями слідчого у реалізації справи Всесоюзної військово-офіцерської контрреволюційної організації «Весна». 1 березня 1931 р. голова ДПУ УСРР В.А. Балицький підписав наказ за № 51 про накладання адміністративного стягнення на старшого уповноваженого секретного відділу Київського оперативного сектора ДПУ Брука, в якому відзначалося, що «в процесі роботи по справі «Весна» ... Брук, досягнувши цілого ряду досягнень, замість подальшої невтомної праці над арештованими для закріплення цих досягнень – припустив низку грубих помилок, внаслідок чого могла бути нанесена шкода слідству по дорученій йому групі арештованих. При роздачі вказівок працівникам ДПУ УСРР по ознайомленню з ходом

Всеволод Аполлонович
Балицький (1932 р.)

слідства, тов. Брук виявив виняткову недисциплінованість, грубість і нетактовність. Така поведінка чекіста, особливо саме тепер, в умовах напруженої бойової роботи, що вимагає виняткової чіткості всього апарату ДПУ і беззастережного виконання директив центру, заслуговує на найсуворіше покарання, але враховуючи багаторічну роботу тов. Брука в органах ДПУ – на цей раз обмежимося оголошенням йому суворої догани з попередженням»⁴⁷.

Ймовірно Соломон Брук зробив певні висновки оскільки в черговій характеристиці начальника Київського оперативного сектора ДПУ УСРР Василя Тимофійовича Іванова підкреслювалась «посидючість, ініціативність і наполегливість доброго агентуріста та слідчого Брука», який за останній період «добре попрацював» і, зокрема в останній період вмilo проробив і ліквідував повстанські справи «Втікачі» і «Компанія», досяг позитивних результатів у слідчій роботі по справі «Весна». Разом з тим начальник Київського оперативного сектора ДПУ відзначив, що Брук «в роботі використовує ризиковані методи, які можуть звести нанівець його успіхи у слідчій роботі. Як і раніше він недостатньо витриманий і дисциплінований, крім того під впливом успіхів в роботі в ньому виявляється риса чванливості. З великим трудом визнає свої помилки. Керувати підлеглими йому співробітниками ще не навчився та відмовляється. По посаді, що займає, потребує підсиленого керівництва та тиску»⁴⁸.

Василь Тимофійович
Іванов (1937 р.)

Навесні 1931 року Брука відряджають на оперативну роботу до Сумського оперсектора ДПУ УСРР, де протягом 10 місяців обіймав посаду помічника начальника, а потім начальника секретно-політичного відділку Сумського оперсектора ДПУ. Перед від'їздом Брука з Сум його

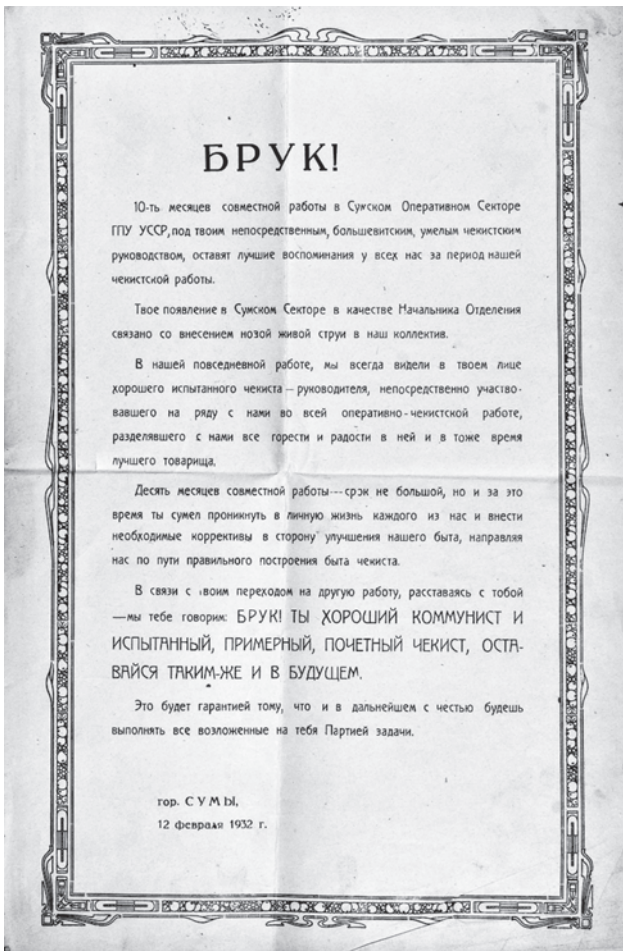
⁴⁶ ЦДАГО України, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 120.

⁴⁷ Там само, ф. 12, спр. 2472, арк. 55.

⁴⁸ Там само, арк. 47.

підлеглі вручили йому саморобну грамоту, датовану 14 лютого 1932 р.:

«Брук! 10 місяців сумісної роботи... під твоїм безпосереднім, більшовицьким, вмілим керівництвом залишить у нас кращі спогади за весь період нашої чекістської роботи. Твоя поява... пов'язана з внесенням нового живого струменя в наш колектив... Ти зумів проникнути в особисте життя кожного з нас і внести необхідні корективи в сторону поліпшення нашого побуту, направляючи на шлях правильної побудови побуту чекіста».

Грамота Колегії ОДПУ про нагородження С. Брука вогнепальною зброєю. Березень 1932 р.

Після Сум Брук опиняється в столиці УСРР у кріслі оперуповноваженого 1-го відділку секретно-політичного відділу ДПУ УСРР. У лютому 1932 року «за нещадну боротьбу з контрреволюцією» Соломона Брука було нагороджено пістолетом системи «МАУЗЕР»⁴⁹.

7 серпня 1932 р. Соломон Соломонович призначається помічником начальника секретно-

політичного відділу (СПВ) обласного відділу ДПУ. Як керівник слідчої групи він здійснював розробку та ліквідацію агентурних справ стосовно «українського підпілля» на Поділлі (справи «Інтелігенти», «Невдоволені», «Українська військова організація», «Польська організація військова — «ПОВ»). Арсенал хитрощів та всіляких вивертів, які застосовував С. Брук під час досудового слідства, детально описав у квітні 1934 року у своїй заяві на адресу генерального прокурора по спец справам Когана заарештований у справі «ПОВ» інспектор Вінницького обласного відділу народвіти Андрій Якович Григорович: «Техніка і методи слідства були так організовані, що будь-яка людина в кінцевому результаті повинна була спасувати в силу різних тих політичних міркувань, які велись слідством... Сам процес мого слідства з самого початку був представлений в такому ключі, що розвиток даної к/р організації особливо ПОВ є нічим іншим як політичною « демократизацією». Я нічого не міг повідати про таку організацію і не міг нічого написати. Врешті-решт слідчий склав мені схему-конспект по якій я повинен писати, все ж писати я не міг нічого і не знав, що писати. Тов. БРУК прийняв мене доволі люб'язно і почав зі мною говорити. Перші його слова він сказав: «Раз ви заарештовані органами ДПУ потрібно бути маленьким. Ви, говорить, не у себе в кабінеті, а в ДПУ... Почалася розмова про організацію ПОВ. Всі наші розмови звелися до того, що я зрозумів не інакше як дійсно політичною необхідністю... Коли почали писати знову протокол у нас знову виникла неузгодженість з показами заарештованих. Так вийшло з Т. Гольдом. Я нічого не міг сказати, бо зовсім не знав, що писав Гольд. Гольд розвів таку теорію у своїх показах, що потрібно заарештовувати усіх поголовно. Тоді нас посадили в одну камеру де ми писали два дні, підряд. Я і Гольд були впевнені в тому, що це як система, фантазія, більше нічого, яку потрібно тримати в секреті. В кінці кінців з мене зробили націоналіста і контрреволюціонера заставили мене писати, мене спровокували під приводом допомоги ДПУ, запевняли мене, що мені нічого не загрожує, що я член партії повинен зрозуміти для чого все це потрібно. Таким чином я став жертвою обману»⁵⁰.

⁴⁹ Там само, арк. 102.

⁵⁰ Там само, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 183.

Скаргу Григоровича було взято до розгляду апеляційною інстанцією, а Брук був змушений виправдуватися. Щоразу пригадуючи про службове розслідування у справах «ПОВ» та «УВО», Брук наполегливо обіляв свою репутацію: «Справи у Вінниці я лишив і поїхав. В той час ізоляція арештованих була порушена, арештованих посадили до одного вагону. В Києві вони сиділи в

Давид Мойсейович
Соколинський
(початок 1930-х рр.)

одній камері, змовились і почали писати заяви у всі кінці, вигадуючи всякі небилиці про нібито невірне ведення слідства. Особливо зло писав такий собі Матвеев, якого підтримували брати-комуністи. Мене весь 1934 рік то у Харкові, то у Києві форменим способом тероризували. Я писав сотні пояснень. Викликали мене з відпустки. По справі Матвеева був влаштований свого роду суд і тільки завдяки тому, що я зібрав документи, які викривали Матвеева у брехні, мене виправдали, а його все-таки звільнили. Заяви не припинялися, надходили... Заяв цих було десятки, а навколо мене було створено надзвичайно напружену та тяжку атмосферу. Я писав пояснення, отримував запити із Москви, відкликався із відпустки. Перебував у пригніченому стані»⁵¹.

Попри нагінки з боку начальства Брук у своїй подальшій роботі з успіхом продовжував активно використовувати внутрішньо камерну обробку арештованих. Незважаючи на численні перегини у слідстві, Бруку на початку 1934 року було запропоновано крісло начальника 1-го відділку секретно-політичного відділу ДПУ УСРР. Своє призначення в центральний апарат ДПУ УСРР Брук нібито зустрів без особливого піднесення: «У 1933 р. я працював у Вінницькому облуправлінні, керував слідством по двом великим справам «УВО» та «ПОВ». Коли слідство в основному було закінчено, мене викликав у центр тоді ще заступник начальника СПВ Ко-

зельський та запропонував прийняти перший відділок СПВ центру. Він повинен був лишитися начальником СПВ, а Александровський повинен був перейти начальником особливого відділу. Я відмовився прийняти відділок, мотивуючи це тим, що туди, як правило, йдуть на відпочинок, а я ще його не потребую та поїхав до Вінниці. Через місяць у лютому 1934 р. я був викликаний до Харкова телеграмою на ім'я начальника обласного відділу ДПУ Соколинського, і був поставлений перед фактом, підписаним наказом про моє призначення»⁵².

Переведення Брука до Києва продиктоване формуванням власної команди новим начальником СПВ ДПУ УСРР Борисом Володимировичем Козельським, який призначив Соломона Соломоновича керувати 1-м відділком (антирадянські партії), яким був сконцентрований на: викриття, пророблення та облік антирадянського елемента на виробництві, висвітлювання політичних настроїв серед робітничого класу; насадження агентури та викриття і ліквідація терористичних груп серед робітничої молоді на промислових підприємствах; агентурно-оперативне обслуговування всіх учбових закладів і установ, що обслуговують промисловість; розробка антирадянських політичних партій та

антипартійних організацій і угруповань (троцькісти, анархісти, меншовики, бундівці, сіоністи, децисти, грузинські меншовики, дашнаки).

Борис
Володимирович
Козельський
(1920-ті рр.)

Восени 1934 р. секретно-політичним відділом НКВС УСРР було розпочато активну оперативну гру навколо голови Держплану УСРР Юрія Михайловича Коцюбинського, з метою прив'язати відомого громадського діяча до міфічного «всеукраїнського троцькістського центру». На початку листопада 1934 р. політбюро ЦК КП(б)У ухвалила постанову наступного змісту: «Коцюбинського Ю.М. – за прикриття дворушництва контрреволюціонера троцькіста

⁵¹ Там само, ф. 6, спр. 50045-ФП, арк. 71.

⁵² Там само.

Наумова – з роботи голови Держплану УСРР звільнити і внести Пленуму ЦК КП(б)У шляхом опитування пропозицію про вивід його зі складу ЦК КП(б)У. Коцюбинського відкомандувати в розпорядження ЦК ВКП(б)»⁵³. У Москві Ю.М. Коцюбинський не зміг довести свою невинність і був висланий до Алма-Ати, а у лютому 1935 р. заарештований. Утримувався він спочатку на Луб'янці, але під час слідства було вирішено розробляти його «українські зв'язки». Для допитів Юрія Коцюбинського з Києва були викликані Борис Козельський і Соломон Брук, який згодом свідчив: «Я допитував Коцюбинського разом з Петровським (йдеться про начальника 1-го відділку СПВ ГУДБ НКВС СРСР В.Г. Петровського – авт.) і Козельським у Москві протягом 3-4 днів... При допитах керівну роль відігравав Козельський, я фіксував під його диктовку, а Петровський був просто присутнім⁵⁴... Коцюбинський знав московське троцькістське керівництво і був зв'язаний з ним. Я бачив, що Козельський був дуже м'яким з Коцюбинським. Під час розмови в номері готелю з Козельським, коли я спитав, чому він такий м'який з Коцюбинським, він відповів: “Так треба. Його слід забрати на Україну”»⁵⁵. Після етапування колишнього керівника Держплану УСРР до Києва за свідченнями Соломона Брука його було усунуто від слідства нібито за «невдалу роботу з Коцюбинським у Москві»⁵⁶.

Заява на ім'я наркома внутрішніх справ УСРР В. Балицького, написана власноруч Ю. Коцюбинським переконливо демонструє, як з ним «працювали», яких саме свідчень вимагали від нього слідчі, в тому числі й Соломон Брук: «викласти всі мої свідчення про мою минулу троцькістську діяльність у вигляді заяви... Мені в цьому ... відмовлено. Козельський, Брук, Григоренко сказали, що папір та чорнило мені будуть надані тільки для опису діяльності троць-

кістського центру на Україні в період 1931-1934 рр., що минуло для них і так зрозуміле і їх не цікавить»⁵⁷. І хоча під час слідства Ю.М. Коцюбинський рішуче відкидав всілякі звинувачення про приналежність до троцькістської організації, 17 травня 1935 р. він був засуджений особливою нарадою при НКВС СРСР «за контрреволюційну троцькістську діяльність» (без кваліфікації дій за статтями кримінального кодексу) до заслання строком на 5 років і висланий до Західно-Сибірського краю.

Трішки раніше, 1 квітня 1935 р., постановою тієї ж наради були засуджені 25 осіб ніби причетних до «всеукраїнського троцькістського центру». Це були в основному комуністи-керівники, яким інкримінувалося створення троцькістської організації у ВУАМЛІНі та в Держплані УСРР (колишній голова правління видавництва УРЕ Ісай Фалькевич⁵⁸, заступник головного редактора «УРЕ» І.-Б. Шведов, начальник сектору легкої промисловості Держплану УСРР Д. Наумов-Лека, начальник техніко-економічного сектору Укргіпроводу Б. Рапопорт-Дар'їн, начальник сектору палива й металургії Держплану УСРР Я. Тун, завідувач сектору капітального будівництва Держплану УСРР С. Крамер, заступник завідувача партійним відділом газети «Комуніст» Е. Штейнберг, колишній віце-президент ВУАМЛІН, на час арешту – ректор Київського держуніверситету Р. Левік та ін.)⁵⁹

З середини жовтня 1935 року Соломон Брук брав участь у слідчих діях на підставі агентурної справи секретно-політичного відділу під назвою «Об'єднання»⁶⁰ (на сайті меморіального проекту «Бессмертний барак» згадується як «справа професорів»⁶¹ - авт.) на осіб причетних до антирадянської троцькістської терористичної організації в Україні, яка нібито готувала замах на керівників правлячої партії – Йосипа Сталіна, Станіслава Косіора, Павла Постишева. Опираючись на сфаль-

⁵³ ЦДАГО України, ф. 1, оп. 1, спр. 341, арк. 83.

⁵⁴ Там само, ф. 263, оп. 1, спр. 45886-ФП, арк. 108-109.

⁵⁵ ГДА СБУ, ф. 6, спр. 57428-ФП, арк. 201-202.

⁵⁶ ЦДАГО України, ф. 263, спр. 45886-ФП, арк. 108-109.

⁵⁷ ГДА СБУ, спр. 38485-ФП, т. 8, арк. 142.

⁵⁸ Див. докладно: *Борчук С.* Ісай Фалькевич (1883–1937) - революціонер, прокурор, цензор, голова правління «УРЕ», «прихований троцькіст» // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. - 2012. - №1. - С. 226-242.

⁵⁹ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т.2, арк. 253.

⁶⁰ Там само, арк. 251.

⁶¹ Див.: https://bessmertnybarak.ru/article/delo_professorov/

сифіковані матеріали попереднього слідства за участі С. Брука та його колег з секретно-політичного відділу Військова колегія Верховного суду СРСР 21 жовтня 1936 р. засудила до розстрілу 37 осіб, більшість з яких були викладачі українських вузів та наукові співробітники Всеукраїнської асоціації марксистсько-ленінських інститутів (ВУАМЛІН) та АН УСРР. Серед них: професор фізики Київського університету Лев Штрум; професор кафедри стародавньої історії Київського університету (1930-1936) Григорій Лозовик⁶²; викладач історії в Київському педінституті ім. О. М. Горького Лев Сахновський⁶³; філософ Яків Розанов (у 1922-1928 рр. завідувач Київською Центральною Робітничою бібліотекою ім. ВКП(б)); викладач діамату у Київському лісотехнічному інституті в 1931-1934 роках Гнат Звада⁶⁴, професор математики Київського університету, доктор фізико-математичних наук, член-кореспондент АН Української СРР Михайло Орлов та ін. Як свідчать архівні документи Соломон Брук в якості помічника начальника СПВ УДБ НКВС УСРР був присутній в ніч на 22 жовтня 1936 року у спецкорпусі внутрішньої тюрми НКВС УСРР під час процедури умиротворення педагогічних працівників та вчernih і своїм підписом засвідчив акт розстрілу 37 учасників української троцькістсько-націоналістичної бойової організації.

Борис Ізраїльович
Борисов-Коган
(1950-ті рр.)

Підлеглий Соломона Брука слідчий секретно-політичного відділу НКВС УСРР Борис Ізраїльович Борисов (Коган), будучи допитаним у лютому 1956 р. у якості свідка по справі Ю.М. Коцюбинського, розповів про специфіку роботи секретно-політичного відділу УДБ НКВС УСРР та оперативні методи С. Брука у руслі агентурної справи «Об'єднання»: «У 1935 році

Сергій Аполлонович
Пустовойтов
(1930-ті роки)

працівників слідчої групи СПВ УДБ НКВС УСРР почали знайомити з численними протоколами арештованих по обвинуваченню в троцькістській організації, які надходили із СПВ ГУДБ НКВС СРСР. У цих протоколах, наскільки я пам'ятаю, були наведені диверсійні акти або шкідницькі дії, здійснені членами троцькістської організації, та майже у всіх говорилося про підготовку терористичних актів. В СПВ УДБ НКВС УСРР на той період розгортання слідства ще не було... Слід сказати, що згодом як Козельський, так і помічник начальника СПВ УДБ НКВС УСРР Брук, який безпосередньо керував слідчою групою, під час ознайомлення з протоколами ряду заарештованих майже у всіх слідчих вимагали допитувати підслідних про терористичні наміри троцькістської організації по відношенню Косіора, Постишева та Балицького...

Разом зі слідчою групою була організована в СПВ УДБ НКВС УСРР оперативно-облікова група, яка розмножувала протоколи допитів, знайомлячи з ними слідчих, готувала витяги зі свідчень арештованих та, за особистою вказівкою Брука, розміщувала арештованих у камери. До речі, розміщенням того або іншого арештованого у камери займався Брук. Він, звичайно, намагався розмістити арештованих так, щоб

ті арештовані, які вже зізналися, були розміщені до однієї камери з тими, хто ще не зізнався. Розміщенню арештованих Брук, та і сам Козельський надавали великого значення. На мою думку вони це робили для того, щоб деякі арештовані, які вже зізналися, позитивно впливали на арештованих, які ще не зізналися.

⁶² Шевченко Л. Григорій Натанович Лозовик // Зневажена Клію :Зб. ст. / Голов. ред. Ю.З. Данилюк. - К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. - С. 298-304 .

⁶³ Шевченко Л. Лев Натанович Сахновський // Зневажена Клію :Зб. ст. / Голов. ред. Ю.З. Данилюк. - К.: Ін-т історії України НАН України, 2005. - С. 413-416 .

⁶⁴ Кравченко Н. Реабілітований історією: Звада Гнат Гнатович // Гілея: науковий вісник.- 2013. - № 77. - С. 63-65.

Розміщенням арештованих по камерах, як я вже показав, займався особисто Брук. Коли ж він був зайнятий або його не було, він чомусь доручав цю справу Пустовойтову або Грушевському. Обидва тоді були начальниками відділків. Грушевський намагався розставити арештованих так, щоб ті, хто зізнався, обов'язково потрапили у камери до тих, хто не зізнався. На мою думку для того, що ті арештовані які зізналися, зможуть вплинути на тих, хто не зізнався. Було багато випадків, як я згадую, коли ті арештовані, які зізналися, в камерах потрапляли під вплив тих, хто не зізнався, і невдовзі відмовлялися від своїх свідчень. Після закінчення слідства, як я згадую, після складання обвинувального висновку, справи здавалися до обліково-оперативної групи, яка закінчувала їхнє оформлення для направлення за підсудністю...

Само ж слідство по багатьом справам велося все-таки однобоко. Свідки по справах не викликалися, практичну діяльність арештованого не вивчали... Слід сказати, що ні Козельський, ні Брук ніколи не давали настанов слідчим і навіть відзначали, щоб цим не займалися, в частині з'ясування та уточнення протиріч, які були у свідченнях арештованих у частині висвітлення ними того або іншого факту про діяльність іншого арештованого... По деяким справам (точно сказати по яким, зараз не пам'ятаю) не сходилися дати вербування в організацію. Ці обставини ні Бруком, ні Козельським не викривалися і слідчим не давалися вказівки, а навіть заборонялося уточнювати свідчення арештованих... Пам'ятаю, що після закінчення слідства матеріали справи обвинуваченому не пред'являлися. Цього не вимагалося ні з боку керівництва СПВ УДБ НКВС УРСР, ні з боку прокуратури зі спеціальних справ, яка спостерігала тоді за слідством»⁶⁵.

1 січня 1936 року із ГУДБ НКВС СРСР надійшла телеграма, у якій повідомлялося про те, що у Горькому викрито «емісара Троцького» – викладача горьківського педагогічного інституту В.П. Ольберга. Прочитавши телеграму, Козельський сказав Бруку: «Тепер бачиш? Мої побоювання підтвердилися, справа йде до розв'язки!»⁶⁶ Зрозумівши, що репресії вийшли з-під контролю

і за ґратами опиняться близькі йому люди, Козельський наступного дня застрелився. На що Брук заявив своїм товаришам по службі: «Інтелігент смердючий, злякався!»⁶⁷ і мабуть ніколи він ще не говорив такої щирої правди.

8 січня 1936 р. Бруку було присвоєне спеціальне звання капітана державної безпеки, яке дорівнювало загальноармійському полковнику. В поданні керівництво НКВС УСРР відмічалися заслуги «старого чекіста» в «агентурно-оперативній роботі: розробив і ліквідував ряд контрреволюційних анархістських груп і антирадянських партій, справу керівника терористичного бойового загону молоді «Спілка української молоді» Павлушкова; брав активну участь в розробці та ліквідації контрреволюційної організації «Спілки визволення України»; брав участь в ліквідації ряду контрреволюційних підпільних організацій – справи «Втікачі», «Компанія», «Весна», «Український національний центр», «Української військової організації», «Польської організації військової», троцькістського центру в Україні – справи «Конгломерат» і бойової терористично-меншовицько-троцькістської організації (агентурна справа «Об'єднанні»⁶⁸.

Соломон Брук продовжував натхненно працювати і новий начальник секретно-політичного відділу УДБ НКВС УРСР Пейсах Меєрович Рахліс у службовій характеристиці зазначив, що за період з 1-го січня по 1-ше липня 1936 р. його підлеглий «Здійснює керівництво агентурою по троцькістам у кількості 4-х чоловік. По тому ж об'єкту керує агентами периферії у кількості 6 чоловік. По меншовиках має на особистому зв'язку 2-х агентів, по сіоністам 3-х інформаторів. Брав участь у вербовці двох цінних агентів по троцькістам і меншовикам. За звітний період керував агентурною розробкою і слідством по справі великої троцькістської організації в Україні – агентурні розробки «Об'єднання» і «Угодовці». Брав участь у допитах 48 арештованих, в той же період вів агентурну розробку і слідство з ліквідації серйозної контрреволюційної організації «Народна партія» (агентурна розробка «Мрія») і брав активну участь у допиті 8 арештованих»⁶⁹.

⁶⁵ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 338-343.

⁶⁶ Наше минуле. – К., 1993. – С. 124.

⁶⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп. 1, спр. 45886-ФП, арк. 166.

⁶⁸ ГДА СБУ, ф. 12, спр. 2472, арк.80.

⁶⁹ Там само, арк. 31.

Керівництво УСРР на жовтневій демонстрації 1936 року.
У нижньому ряду другий зліва вірогідно Пейсах Меєрович Рахліс.

За таку ударну роботу Балицький у червні 1936 р. клопотав перед наркомом внутрішніх справ СРСР про нагородження Брука урядовою нагородою в числі «чортової дюжини» провідних українських співробітників секретно-політичного відділу⁷⁰, втім і цього разу Соломон Соломонович лишився без ордену. У якості компенсації Балицький 19 жовтня 1936 р. підвищив Брука у посаді до помічника начальника секретно-політичного відділу спочатку за сумісництвом з посадою начальника 1-го відділку, а 9 січня 1937 р., коли СПВ вже називався 4-м відділом УДБ НКВС УРСР, зробив Соломона Соломоновича просто помічником начальника відділу. Тепер Брук безпосередньо керував роботою 1-го та 2-го відділків 4-го відділу, які займалися боротьбою з троцькістами, правими та колишніми членами антирадянських партій та, за свідченням його колишнього підлеглого Володимира Михайловича Казакевича «мав безпосереднє відношення до всіх справ, які виникали у підлеглих

йому відділках»⁷¹. У відділі був заведений порядок, коли слідчі не могли фіксувати в протоколах допитів нові прізвища без згоди на то Рахліса або Брука.

Про неповторний стиль спілкування С.Брука з арештантами розповість пізніше одна з його жертв Б.А. Веселий: «Ми знаємо, що ви безкозирна двійка у цій колоді, але так потрібно»⁷²;

«запам'ятайте, романтику, що у нас таке саме виробництво, як і інші фабрики та заводи. Нехай дають побільше сировини, ми вже як-небудь випустимо готову продукцію»⁷³.

Володимир
Михайлович
Казакевич
(1930-ті рр.)

⁷⁰ ГДА СБУ, ф. 13, спр. 408, т. 1, арк. 187.

⁷¹ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 333.

⁷² Там само, арк. 266.

⁷³ Там само, арк. 267.

Втім Соломон Соломонович не помічав, що поступово з круп'є перетворюється у безкозирну карту. Його особова справа у 1936 р. стала поповнюватися матеріалами, які кидали тінь на «світлий образ» чекіста-слідчого. Стало відомо, що у 1935 році в Ленінграді був заарештований і наступного року засуджений до 3-х років позбавлення волі рідний брат колишній чекіст – Ілля, «який прикриваючись партійним квитком» вороже відгукувався про керівництво партії та уряду, поширював анекдоти про вбивство С.М. Кірова, і виказував контрреволюційні погляди про ліквідацію куркульства і колективізацію⁷⁴.

Потім почали «впливати старі гріхи». 22 листопада 1936 р. начальник відділу кадрів НКВС СРСР М.Й. Литвин запросив у начальника відділу кадрів НКВС УРСР Р.А. Чирського партійну характеристику на Соломона Соломоновича та результати проходження ним перевірки партійних документів, оскільки в атестації за 1928 р. відзначалося, що «в партіях не твердий, прихильник абсолютної демократії в партії, але фракційної роботи або навіть агітації не веде»⁷⁵.

Роман Антонович Чирський

Черговий тест на відданість комуністичній партії С. Бруку довелося пройти у травні 1937 року, коли партійний комітет УДБ НКВС СРСР розглянув його персональну справу. З'ясувалося, що «Брук не виявляв у 1926–1928 рр. «троцькістських коливань», але не повідомив товаришів по партії про свій виступ у 1926 р., на якому він пропонував розгорнути дискусію в партії, нібито для виявлення троцькістів». Партком, враховуючи «непримиренність Брука до троцькістів і визнання ним своєї помилки», обмежився зауваженням⁷⁶.

⁷⁴ Там само, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т.2, арк. 57.

⁷⁵ Там само, ф. 12, спр. 2472, арк. 19.

⁷⁶ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 60.

⁷⁷ ЦДАГО України, ф. 263, оп.1, спр. 45886-ФП, арк. 172.

⁷⁸ Там само, арк. 173

⁷⁹ ГДА СБУ, ф. 5, оп.1, спр. 64826, т. 2, арк. 113.

Новим потрясінням для Брука стало призначення 11 травня 1937 р. Балицького начальником УНКВС по Далеко-Східному краю. У 4-му відділі більш за всіх панікував Брук, який розпочав складати списки співробітників для від'їзду до Хабаровська разом з колишнім наркомом⁷⁷.

Коли в наркоматі почали знімати портрети Балицького співробітники були здивовані та почали хвилюватися. За свідченням помічника начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР старшого лейтенанта державної безпеки Миколи Олексійовича Григоренка «Брук почав хвилюватися більше за всіх, його буквально неможливо було пізнати. Я і Грушевський (начальник українського відділку 4-го відділу УДБ НКВС УРСР – авт.) його не раз питали, чому він так сильно хвилюється. Він відповідав лайкою та казав, що ми нічого не розуміємо»⁷⁸.

Своє хвилювання Брук згодом так пояснював наркомові внутрішніх справ СРСР Миколі Єжову: «Я був впевнений (я це виказував товаришам), що на Україну приїде товариш Леплевський, з яким у мене також були зіткнення – неприємні, а головне я у квітні цього року допитав обвинуваченого Пашуканіса (у 1936 – 1937 рр. – заступник наркома юстиції СРСР – авт.), який показав про Ягоду та інших, у тому числі о браті Леплевського (Леплевський Григорій Мойсейович – у 1934-1938 рр. помічник прокурора СРСР – авт.). Знаючи товариша Леплевського як людину злопам'ятну, я був переконаний, що він мені не простить цього. В цьому я не помилився»⁷⁹.

Новий нарком внутрішніх справ УРСР Ізраїль Мойсейович Леплевський не поспішав заарештовувати Брука та надіслав його до Харкова, до якого на суд виїзної сесії Військової Колегії СРСР звозили троцькістів з усієї Лівобережної України. 3 липня 1937 р. він прибув до колишньої столиці УСРР та зайшов до начальника обласного УНКВС Самійла Соломоновича Мазо. Комісар державної безпеки 3-го рангу не забажав слухати доповідь Брука про підготовку судового процесу, а спитав про побиття заарештованих співробітників, про що

Соломон Соломонович пізніше писав так «І раптом, не зв'язано, нібито він розмовляє сам з собою – «але я бити не дамся». При цьому він відразу почервонів, зрозумів, що сказав зайве. Я ухопився за це, спитав: «Чому ти думаєш, що тебе заарештують, за що тебе можуть заарештувати». Він зовні менш роздратовано відповів: «Хіба тепер потрібно мати за що? Письменному (заарештований начальник 6-го відділу УДБ НКВС УРСР – авт.) або Александровському (заарештований заступник начальника Головного розвідувального управління РСЧА – авт.) дадуть у боки і вони почнуть говорити «фунфасрінфунвасер» (не точний переклад з єврейської, це означає що вони почнуть говорити всілякі небилиці). Тебе візьмуть і доведи потім, що ти не верблюд»⁸⁰. Наступного дня, довідавшись про своє виключення з кандидатів у члени ЦК КП(б)У, Мазо застрелився у власному кабінеті.

Самуїл Соломонович Мазо (1937 р).

Брук же намагався довести свою відданість справі Сталіна та нещадність до ворогів народу: «я через хворобу прокурора та зайнятість голови Колегії, сам, за їхнім дорученням, провів операцію по виконанню вироків над 75 троцькістами (це може підтвердити голова Колегії, що засідала у Харкові 8, 9, 10 і 11 липня)⁸¹.

11 липня, закінчивши розстріли троцькістів, Брук, скоріш за все літаком, повернувся до Києва і вже за кілька годин був заарештований

у своєму робочому кабінеті заступником особливоуповноваженого НКВС УРСР Юрієм Михайловичем Толкачевим, оперуповноваженим Василем Корнійовичем Козаченком і заступником начальника 4-го відділу УДБ НКВС УРСР Матвієм Михайловичем Герзоном. Серед іншого вилучили револьвер системи «Браунінг» № 2, з якого ще кілька годин тому Соломон Соломонович розстрілював троцькістів⁸².

Того ж дня помічник оперуповноваженого 2-го (оперативного) відділу УДБ НКВС УРСР Йосиф Абрамович Лихолатников, записавши у поняті свою колегу по відділу Елю Нахимовну Спектор та двірника Федора Гавриловича Приходька, вчинив трус вдома у Брука за адресою: вулиця Виноградна⁸³ № 18, квартира № 18. Було вилучено звинувачувальний вирок у справі «СВУ», що мав гриф «цілком таємно», фотоапарат «ФЕД» та вогнепальну зброю (маузер, револьвер «Наган», пістолет «Браунінг»)⁸⁴.

Йосиф Абрамович Лихолатников (кінець 1940-х рр.)

Дружина Брука Ганна⁸⁵ в той час відпочивала з дітьми - Броніславом (1929 р.н.) і Зінаїдою (1930 р.н.) у будинку відпочинку НКВС УРСР імені Дзержинського в Одесі. Про арешт чоловіка довідалася під час телефонної розмови в ніч з 14 на 15 липня 1937 р. від Герзона, який зайняв кабінет Соломона Соломонович⁸⁶. За місяць, після вилучення з квартири меблі, посуду і постільної білизни, Анна з дітьми виїхала до вітчима у Рудню⁸⁷.

⁸⁰ Там само, т. 1, арк. 51.

⁸¹ Там само, т. 2, арк. 112.

⁸² ГДА СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 64826, т. 1, арк. 6.

⁸³ Нині вулиця Пилипа Орлика.

⁸⁴ ГДА СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 64826, т. 1, арк. 8-8зв

⁸⁵ Ганна Львівна Брук-Спектор (1909 р. н.) з січня 1926 р. по серпень 1930 р. Працювала друкаркою в розвідувальному, економічному, контррозвідувальному та секретному відділках Київського окружного відділу ДПУ. З Бруком познайомилася у 1926 році, а через два роки вийшла за нього заміж (ГДА СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 64826, т. 2, арк. 154 – 154 зв.)

⁸⁶ Там само, арк. 154зв.

⁸⁷ ГДА СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 64826, т. 2, арк. 156 зв.

Слідчий, старший лейтенант держбезпеки Юрій Толкачов звинуватив свого колишнього колегу у причетності з 1927 року до контрреволюційного троцькістського підпілля, приховуванні інформації про суїцидальні настрої Мазо, у недолугому веденні слідства стосовно діяльності законспірованого троцькістського центру на чолі з колишнім заступником голови РНК УСРР Юрієм Коцюбинським.

Ізраїль Мойсейович Леплевський (1937 р.)

Для спростування висунутих звинувачень Брук обрав форму письмової заяви на адресу наркома внутрішніх справ УРСР І. Леплевського. «Знаю завчасно, – зауважував С. Брук у своєму зверненні від 12 липня 1937 року до очільника республіканського силового відомства, – «що детальна заява мені нічим не допоможе, участь мою вирішив сам факт арешту. Не для того саджати чекіста, щоб він коли не будь побачив білий світ, але все ж пишу і дуже прошу Вас розпорядитися долучити її до моєї справи»⁸⁸. У заяві колишній чекіст прагнув переконати наркома І. Леплевського в тому, що він не належить до ворожого угруповання, наводячи при цьому доволі кумедну історію особистого протистояння з представниками троцькізму в лавах ДПУ: «з 1926 р. активно боровся з троцькістами. При першій операції по троцькістам мене активний троцькіст (здається Плесецький) вдарив портретом Троцького при спробі зняти його зі стіни». Категорично не погоджувався С. Брук з твердженням слідчого Ю Толкачова, що призначення його начальником 1 відділку секретно-політичного відділу ДПУ УСРР в 1934 року було результатом лобістських зусиль прихованих троцькістів, які проникли центральний апарат силового відомства. Ініціатива висунення на відповідальну посаду як свідчив Соломон Соломонович належала заступнику начальника секретно-політичного відділу УДБ НКВС Борису Козельському: «Я схильний пояснити і це безумовно так. Що взяв він мене на троцькістів тому, що відділку потрібно було

довести що при мені він запрацює, а загальновідомо, де б я не сидів – були справи»⁸⁹.

Аргументи опального чекіста ніяк не вплинули на комісара держбезпеки 2-го рангу Ізраїля Леплевського і допити Соломона Брука щодо його зумисного гальмування розслідування причетності високопосадовців Георгія П'ятова, Івара Смілги, Євгена Преображенського до московського троцькістського центру продовжилися. Ось як описував Соломон Брук у зверненні до наркома внутрішніх справ СРСР М. Єжова застосування до нього тортур

Юрій Михайлович Толкачов (1920-ті рр.)

та навмисні форми жорстокого поводження під час ув'язнення: «З перших днів слідства я відчув, що на об'єктивність мені чекати нічого, погрози бути побитим і зойки, що роздирають душу, осіб яких били у сусідній кімнаті, привели мене спочатку до невдалої спроби накласти на себе руки, а потім мені спала думка написати Вам, щоб ви викликали мене зі справою до Москви, де об'єктивність покаже, що я не винен. Коли в ніч з 26/VII на 27/VII я прийшовши на допит передав слідчому заяву на ваше ім'я, він відповів «Ми тобі зараз покажемо Москву», в кімнаті в той час були Козаченко, Зелений, а потім зайшов особливоуповноважений Блюман, який прочитав заяву та віддав наказ – дослівно: «Бийте його, покажіть йому де Москва знаходиться», вийшов і зателефонував моєму слідчому Толкачову, щоб мене забрали до іншої кімнати. Мене повели до кімнати, де на дверях був наклеєний папірець «стороннім особам вхід суворо заборонений», або просто «вхід заборонений». З цього приводу Толкачов іронізував: «бачиш, а тебе пускаємо». Щойно я зайшов, закрили завісу, першим розпочав Толкачов. За ним Зелений, затиснув голову мою між своїми ногами та розпочав, як він при цьому промовляв, відбивати нирку. Потім теж саме виробляв Козаченко. Після цього методу Козаченко почав бити

⁸⁸ Там само.

⁸⁹ Там само, арк. 35.

мене кулаками в живіт, коли я намагався руками захистити себе від ударів в обличчя. Він мене по обличчю, коли я намагався руками захистити себе від ударів в живіт. Так тривало майже півгодини. Коли це не допомагало, Козаченко вийшов з кімнати, приніс з собою велику дубову палку, а Зелений приніс складений в кілька разів електричний провід і почалася форменне катування. Як я не налаштовував себе до цього биття, обіцяного слідчим, я, на свій сором, не витримав і став на злочинний шлях обмовлення себе та людей... Переживання мої, тов. ЄЖОВ, описати на папері я не всилах. Кожен підйом на допит до слідчого, під руку виводного (сам я ходити не мав спроможності), який за декілька тижнів до цього водив заарештованих до мене, а тепер веде мене в такому стані, коштувало мені здоров'я мабуть більше, чим саме побиття. Найобурливіше було знущальне ставлення після «допиту», нібито питання – «ну, як здоров'я», може звернешся до лікаря» на моє небажання. Що це не зручно, він заперечив: «Дурниці, що ти соромишся, ми не заперечуємо», продовжуючи ось чуєш всі ці зойки (в цей момент були чутні крики тих кого били з інших вікон будівлі), це все в центрі міста. Ми знаємо, що народ чує, хай чує, знову заарештовані швидше покажи дадуть... Протокол мій писався таким чином. Спочатку слідчий говорив зі мною, питаннями, що наводять, показував, що йому потрібно. Потім він фіксував, окремі місця пропускав, пропонуючи мені виправити їх своєю рукою для того, щоб придати протоколу більше правдоподібності. Що це, ніби то, пише не сам слідчий, а точно зі слів арештованого, останній навіть виправляє... 14 вересня я був викликаний до слідчого і мені було повідомлено ним, що я викликаюся до Москви... При цьому мені слідчий Толкачов заявив, що зі мною можливо буде говорити товариш Єжов, і спитав у мене, чи буду я говорити про побиття. Я прямо відповів, що буду, оскільки не вірю, що мене били, як було заявлено, з відома та згоди товариша Єжова. На що Толкачов, посміхнувшись, відповів «Переконаєшся», додавши іронічно «а секретарю ЦК потрібно говорити, звичайно, правду. Може статися, що наше побиття, проти московського, тобі покажеться ласкою»⁹⁰.

⁹⁰ Там само, арк. 114-115.

⁹¹ Там само, т. 1, арк. 67, 69.

⁹² Там само, арк. 101-103.

⁹³ Там само, арк. 141-142.

⁹⁴ Там само, т. 2, арк. 53-54.

Після виснажливих допитів наприкінці липня 1937 року у заяві на ім'я І. Леплевського Соломон Соломонович визнав свою участь в антирадянській організації в лавах НКВС УРСР на чолі з колишнім наркомом Всеволодом Балицьким. Серед учасників змови С. Брук назвав співробітників секретно-політичного відділу НКВС УРСР в 1934-1936 роках: Бориса Козельського, Пейсаха Рахліса, Семена Долинського-Глазберга, Олександра Шерстова, Миколу Григоренка, Сергія Пустовойтова, а також керівників обласних управлінь наркомату внутрішніх справ в Українській РСР⁹¹. Крім того, Брук визнав за собою провину в тому що всілякими хитромудрощами відтягував арешт замаскованих троцькістів – третього секретаря ЦК КП(б)У Миколу Попова, наркома землеробства УРСР Лева Паперного, першого секретаря Донецького обкому КП(б)У Саркіса Саркісова, першого секретаря Київського міськкому КП(б)У Івана Сапова, директора Інституту історії України АН УРСР Арташеса Сараджева⁹².

Теку компрометуючих матеріалів на С. Брука поповнили і свідчення заарештованих колег. Зокрема лейтенант держбезпеки Микола Дмитрович Грушевський повідав про незаконні методи слідчої та агентурно-оперативної роботи Соломона Соломоновича: «Свідчення складались заарештованими в камерах. Для цього в окремих камерах спеціально збирались визначені арештанти. Показання складались колективно. Розсадженням в камерах відав БРУК про чому він і керував зізнаннями заарештованих. Було достатньо, щоб БРУК захотів, зізнання заарештованого було забезпечено і слідчий мав успіхи. Потрапивши в немилість до БРУКА слідчий сидів без результатів слідства. Камерна робота при якій заарештованим часто підказували потрібні прізвища продовжувалася на самих допитах. Брались тільки вигідні покази. Невигідні або не брались взагалі, або покази приховувались»⁹³. У середині серпня 1937 р. до справи С. Брука долучили заяву секретного агента НКВС «Леонтєва» (Юхима Берковича Кравця). Сексот «Леонтєв» стверджував, що під впливом куратора Соломона Брука підготував вигадані відомості про існування в Києві нелегальної меншовицької організації⁹⁴.

Прекрасно усвідомлюючи роботу безжального репресивного механізму в країні Рад, Соломон Соломонович все таки не полишав надію відвести від себе каральний меч радянської Феміди, намагався чіплятися за будь-яку найменшу можливість вийти зі скрутного становища. Шанс врятуватися з'явився несподівано. За словами колишнього начальника 8-го (обліково-реєстраційного) відділу ГУДБ НКВС СРСР В.Є. Цесарського коли «з України був привезений альбом на учасників контрреволюційної організації, що складалася з співробітників НКВС УРСР, на них обвинувачені Брук і Григоренко (начальник 4-го відділу УДБ УНКВС Чернігівської області – авт.) викривали Глебова, колишнього заст. нач. 4-го відділу (СПВ) ГУДБ. Мені Литвин (начальник 4-го відділу ГУДБ НКВС СРСР – авт.) говорив, щоб я Брука і Григоренка викликав до Москви для переговорів, оскільки вони дають свідчення на Глебова. Я отримав санкцію колишнього заст. наркома Фриновського на виклик їх для передопиту до Москви»⁹⁵.

15 вересня 1937 р. Брук оселився в Бутирської тюрми та прагнув показати себе у вигідному світлі під час зустрічі з начальником 8-го (обліково-реєстраційного) відділу ГУДБ НКВС СРСР, старшим майором держбезпеки Володимиром Цесарським. Однак сподівання на краще майбутнє не виправдалися. Попри грікі розчарування Брук продовжував уповати на підтримку наближеного до наркома Єжова високопосадовця та в черговий раз звернувся до нього з проханням:

Зіновій Наумович
Глебов-Юфа
(1930-ті роки)

«СТАРШОМУ МАЙОРУ ГОСУДАРСТВЕННОЙ БЕЗОПАСНОСТИ НКВД тов. ЦЕСАРСКОМУ від ув'язненого Брука С.С. Продовжую перебувати в 66 камері Бутирки, де замість 25 осіб сидить 135, сплять під нарами, говорять, що сюди саджають за провину, за що мене карають, невже за мій чистосердечну роз-

мову з Вами. Проте ця бесіда моя з Вами краще, чим поведінка моя в Києві, де я оговорив себе та людей, хоча я відмовився від своїх показів. Саджають інколи у подібні камери за погану поведінку – «шкідливі роздуми» в камері, цього у мене не має і бути не може. Я сидів на слідстві безперервно 8 років і знаю, як потрібно себе тримати, керував агентурою в цьому напрямку. Ніяк не можу зрозуміти, за що мене тримають в таких умовах, жахливих, ускладнюється ще моє становище і тим, що окремі з заарештованих мене упізнали (а я кажу, що я військовий). Вибачте мене, тов. ЦЕСАРСЬКИЙ, я набридаю Вам тому, що мені розповіли в Києві, що я їду у Ваше розпорядження. Ще раз дуже прошу викликати мене до себе, я згадав дещо про ту особу, про яку я говорив з вами. Ще прохання, якщо в Києві не приклали моїх заяв про відмову прикладіть довідку до справи у дусі моєї бесіди з Вами 20/9. Ув'язнений БРУК камера № 66»⁹⁶.

Не отримавши відповіді від В. Цесарського та не відчувши на собі послаблення режиму утримання у слідчому ізоляторі, Брук став домагатися особистої зустрічі з Миколою Єжовим у справі, в якій фігурують «дуже видатні члени ЦК ВКП(б)»⁹⁷. Ретельні зусилля Брука домогтися рандеву з очільником союзного наркомату внутрішніх справ теж виявилися марними.

Володимир Юхимович
Цесарський
(1930-ті роки).

За даних обставин Соломон Соломонович вирішив підготувати розлогий лист (10 аркушів) на адресу господаря Луб'янки, в якому вважав за корисне викласти усі свої заслуги під час роботи в ЧК-ДПУ-НКВС: «Я вступив в партію і в наші органи на початку 1920 р. і без жодного дня перерви працював до свого арешту. Розпочав роботу на самій низькій ступені, як тоді називалось, з оперативного комісара, тобто комісара по обшукам та арештам, потім перейшов в чергові

⁹⁵ Выписка из протокола допроса Цесарского Владимира Ефимовича, быв.нач. УНКВД Московской обл. от 2 января 1939 года/ Ксерокопія – Особистий архів авторів.

⁹⁶ Там само, арк. 131.

⁹⁷ Там само, арк. 75.

коменданти, потім комендантом Харківської ЧК... Ви вперше в 1936/1937 р. належним чином оцінили цю роботу, представивши цих працівників до вищої нагороди Союзу – до Ордену, а тоді повторюю нас не особливо цінували. Ця звичка не цуратися чорної роботи залишилась зі мною до останнього моменту. І в оперативній роботі я завжди вникав в самі дрібниці справи, любив сам починати і довести справу до кінця, так я почав і довів справу С.В.У., за яку я був представлений до ордену «Червоного прапора» (отримав його не я, а як тоді велося, начальство – БАЛИЦЬКИЙ), справу військово-офіцерської організації, української військової організації, польської військової організації і нарешті троцькістські організації і групи. Не має жодного троцькіста (а їх було заарештовано сотні), щоб не допитував або не допомагав слідчому в процесі слідства конкретними порадами... З гордістю заявляю, що не має на Україні жодного периферійного оперативного співробітника, який би мене не знав чи не поважав, це можливо самохвальство, але це так... Мій підпис є на актах з виконання вироків над троцькістами. Всього лише за день до свого арешту в Харкові, де були стягнуті для суду Військової Колегії троцькісти лівобережжя України, я у зв'язку з хворобою прокурора та зайнятості голови Колегії сам, за їх дорученням, провів всю операцію з виконання вироку над 75-ма троцькістами (це може підтвердити голова Колегії, що засідала в Харкові 8,9,10 і 11 липня), як бачите я почав і закінчив свою роботу в наших органах самою чорною, але разом з тим її почесною частиною. Мій партійно чекістський шлях бездоганний, якщо не вважати невдалий виступ на зборах восени 1926 року це були перші збори про опозицію в партії... Мені ще 39 років, я відчуваю себе спроможним ще не одну справу повернути, якщо мені буде надана можливість. Прошу Вас тов. ЄЖОВ зрозумійте мене і не дайте загинути. Врятуйте мене головним чином в інтересах нашої партії»⁹⁸.

Благальний лист С. Брука зовсім не розчужив генерального комісара держбезпеки. Не допомогла і відмова від брехливих свідчень на Гле-

бова на допиті 11 січня 1938 р.⁹⁹. За словами Цесарського Брука та Миколу Олексійовича Григоренка «передопитував колишній заст. наркома Фриновський у присутності заст. прокурора Союзу Рогинського, голови військової колегії Ульріха та моєму... Вони відмовилися від свідчень на Глебова і у відношенні своєї контрреволюційної діяльності. Григоренку у частині зняття свідчень на Глебова і себе повірили і він був звільнений та відновлений у правах співробітника НКВС»¹⁰⁰.

Микола Олексійович
Григоренко
(кінець 1940-х рр.)

У лютому 1938 р. старшого лейтенанта державної безпеки Григоренка призначили начальником 11-го (водного) відділу УДБ УНКВС Сталінградської області. Поталанило йому вціліти і під час «беріївської чистки», коли він відбувся звільненням з НКВС «через неможливість подальшого використання». Під час другої світової війни служив в органах військової контррозвідки.

Вже за кілька днів начальником відділку 8 відділу ГУДБ НКВС СРСР, капітаном держбезпеки Мойсеєм Ланцєвицьким було підготовлено обвинувальний висновок у справі С. Брука. У процесуальному документі були викладені, на думку слідства, факти злочинної діяльності колишнього помічника начальника 4 відділу УДБ НКВС УРСР. Серед них: приховування слідчих матеріалів, які могли б попередити вбивство партійного діяча Сергія Кірова та участь у контрреволюційній троцькістській змові, яка існувала в лавах НКВС УРСР. 8 лютого 1938 року С. Бруку в особливому порядку було винесено смертний вирок, який того ж дня було виконано у Москві¹⁰¹.

⁹⁸ Там само, арк. 111-120.

⁹⁹ Там само, арк. 142.

¹⁰⁰ Выписка из протокола допроса Цесарского Владимира Ефимовича, быв.нач. УНКВД Московской обл. от 2 января 1939 года/ Ксерокопия – Особистий архів авторів.

¹⁰¹ Там само, арк. 110.

А.Л. Брук-Спектор лише у 1939 р. було повідомлено, що чоловіка засуджено до 10 років без права переписки¹⁰². Лише в часи «хрущовської відлиги», у грудні 1954 року Анна Брук наважались звернутися до Комітету держбезпеки при Раді міністрів СРСР з проханням встановити подальшу долю зниклого безвісти чоловіка та переглянути його справу на предмет

реабілітації. У ході службової перевірки співробітники КДБ встановили, що Брук в якості слідчого НКВС застосовував до заарештованих незаконні методи дізнання та фальсифікував справу. У посмертній реабілітації Соломона Соломоновича було відмовлено. У 1989 р. родичі поновили клопотання, але висновок прокуратури у справі Брука лишився незмінним.

References

- Bazhan, O., Zolotarov, V. (2013) Pershyi sekretar VUChK (Storinky biohrafii starshoho maiora derzhavnoi bezpeky Oleksandra Rozanova) . Kraieznavstvo, 2, 197-205. [in Ukrainian].
- Bilokin, S. (1999). Masovyi teror yak zasib derzhavnoho upravlinnia v SRSR (1917–1941 rr.): Dzhireloznavche doslidzhennia. T. 1. Kyev. [in Ukrainian].
- Bilokin, S. (2012). Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy» y perspektyvy yii dalshoho vyvchennia. Istoriohrafichni doslidzhennia v Ukraini, 22, 385-442. [in Ukrainian].
- Bolshevystskoe rukovodstvo. Perepyska. 1912-1927. (1996). Moscow: ROSSPЭN. [in Russian].
- Borchuk, S. Isai Falkevych (1883–1937) – revoliutsioner, prokuror, tsenzor, holova pravlinnia «URE», «prykhovanyi trotskist» (2012). Z arkhiviv VUChK-HPU-NKVD-KHB, 1, 226-242. [in Ukrainian].
- Brytenkova, L.V. (2016). Карыгзын Yvan Fedorovich y naslednyky, kuptsy, fabrykanty-samovarshchyky (konets XIX – nachalo XX vv.). Letopys tul'skoho predprynimatel'stva. Tula. [in Russian].
- Ф.Э. Dzerzhynskiy - predsedatel VChK-OHPU. 1917-1926 / Sost. A.A. Plekhanov, A.M. Plekhanov (2007). Moscow: MFD: Materyk. [in Russian].
- Kravchenko, N. (2013). Reabilitovanyi istoriiei: Zvada Hnat Hnatovich. Hileia: naukovyi visnyk, 77, 63-65. [in Ukrainian].
- Nashe mynule. (1993). Kyev. [in Ukrainian].
- Petrov, N., Yansen, M. (2000) «Stalynskiy pytomets» - Nykolai Yezhov. Moscow. [in Russian].
- Prystaiko, V.I., Shapoval Yu.I. (1995). Sprava «Spilky vyzvolennia Ukrainy»: Nevidomi dokumenty i fakty. Kyev: Intel. [in Russian].
- Shapoval, Yu. Y., Zolotarev, V. A. (2017) «Hylytyna Ukrainy»: narkom Vsevolod Balytskyi y eho sudba. Moscow: Polytycheskaia entsyklopedyia. [in Russian].
- Shevchenko, L. (2005). Hryhorii Natanovich Lozovyyk. Znevazhena Klio: Zb. st. / Holov. red. Yu.Z. Danyliuk. Kyev: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 298-304. [in Ukrainian].
- Shevchenko, L. (2005). Lev Natanovich Sakhnovskiy. Znevazhena Klio: Zb. st. / Holov. red. Yu.Z. Danyliuk. Kyev: In-t istorii Ukrainy NAN Ukrainy, 413-416 . [in Ukrainian].
- Sniehirov, H. (1990). Naboi dlia rozstrilu (Nenko moia, nenko...). Liryko-publitsyistychna rozvidka. Kyev. [in Ukrainian].
- Tumshys, M.A., Zolotarëv, V.A. (2017). Evrey v NKVD SSSR. 1936-1938. Opyt byohrafycheskoho slovaria. Moscow: Unyversytet Dmytryia Pozharskoho. [in Russian].
- VChK-HPU. Dokumenty y materyaly / Red.-sostavyytel Yu.H. Felshtynskiy. (1995). Moscow. [in Russian].
- V.Y. Lenyn y VChK. Sobrane dokumentov (1917–1922 hh.). (1975). M.: Polytyzdat. [in Russian].
- Yurkevych, Yu. (1992). Spohady 1929–1934 rokiv. Zona, 1, 9-10. [in Ukrainian].
- Zolotarov, V.A. (2003). ChK-DPU-NKVS na Kharkivshchyni, Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
- Zolotarov, V., Bazhan, O. (2012). Sekretar Odeskoi pidpilnoi kontrozvidky: shtrykhy do portretu komisara derzhavnoi bezpeky 3-ho ranhu S.I. Zapadnoho. Pivdennyi Zakhid. Odesyaka. Istoryko-kraieznavchyi naukovyi almanakh. - Odesa, 15, 209 - 228. [in Ukrainian].

¹⁰² ГДА СБУ, ф. 5, оп. 1, спр. 64826, т. 2, арк. 154зв.

Олександр Гончаров (м. Київ)

кандидат історичних наук,
доцент кафедри етнології та краєзнавства
Київського національного університету
імені Тараса Шевченка,
голова Київської міської організації НСКУ.
E-mail: olexandr.goncharov@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5504-9889>

«Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура»

В кінці минулого року вийшов друком збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції: «Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура»¹, яка відбулася 27 березня 2020 р. на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Організували конференцію Київський національний університет імені Тараса Шевченка (історичний факультет, кафедра етнології та краєзнавства), Національна спілка краєзнавців України (Київська міська організація) та Софійський університет «Св. Климент Охридський» (історичний факультет, кафедра етнології).

У зв'язку з пандемією COVID-19 та запровадженням карантину оргкомітет конференції прийняв рішення відмовитися від традиційного формату проведення заходу й провести його дистанційно (укласти програму конференції в електронному вигляді, видати збірник матеріалів у друкованому вигляді та розмістити електронний варіант в мережі Інтернет).

У конференції взяли участь 106 учасників – співробітники наукових установ, викладачі закладів вищої освіти, аспіранти, працівники бібліотек та музеїв, краєзнавці, студенти. Третина учасників конференції – члени Національної спілки краєзнавців України. Крім того, учасниками конференції були науковці з Болгарії, Білорусі, Греції та Німеччини. У програмі конференції було представлено 98 доповідей, у збірник матеріалів конференції увійшло 65 статей (73 автори).

Науковий форум розглянув широку києвознавчу тематику, яка відображена у традиційних вже для цих конференцій тематичних напрямках програми, а в збірнику – у відповідних розділах.

Відкриває збірник, а заодно й перший розділ «Дослідники історії Києва. Діяльність наукових установ та товариств, закладів освіти у галузі києвознавства», стаття *Наталії Терес* (канд. істор. наук, доцентка кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка) та *Міри Маркової* (канд. істор. наук, доцентка, декан історичного факультету Софійського університету «Св. Климент Охридський») про співпрацю двох університетів в галузі етнології та історико-культурного туризму, яка розвивається на основі безстрокової Угоди про партнерство від 7 грудня 2001 р.

В низці статей цього розділу висвітлюється києвознавча діяльність дослідників XIX–XX ст.: Домініка П'єра де ля Фліза (*Галина Денисенко*, канд. істор. наук, ст. наук. співробітниця Інституту історії України НАН України), Михайла Грушевського (*Віталій Хоменко*, канд. істор. наук, викладач Індустріально-педагогічного технікуму Конотопського інституту Сумського державного університету), Володимира Щербини (до 170-річчя від дня народження) (*Зінаїда Зайцева*, д-р. істор. наук, професорка Київського національного економічного університету імені Вадима Гетьмана). Становлення наукових товариств

¹ Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура. Збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції (Київ, 27 березня 2020 р.) / Редкол.: О. П. Реєнт (голова), В. П. Капелюшний, І. К. Патриляк, О. П. Гончаров, Н. В. Терес. – К.: «Фоліант», 2020. – 436 с.

на землях України, в тому числі і в Києві, аналізується у публікації *Федора Медвідя* (д-р. наук в галузі політології, канд. філос. наук, професор Навчально-наукового інституту права Міжрегіональної академії управління персоналом), *Анатолія Твердохліба* (аспірант) та *Максима Урбанського* (магістрант). У статті *Лариси Рєви* (канд. філол. наук, чл.-кор. Національної академії наук вищої освіти України) через призму творчої діяльності професорки, бібліографіні, укладачки систематичного покажчика змісту журналу «Життя й революція» (1925–1934) Н. М. Рєви йдеться про складні питання розвитку періодичної преси 20–30-х років, зокрема київського часопису «Життя й революція», що зіграв важливу роль у консолідації письменницьких сил. Києвознавчу тематику, яка міститься на сторінках видання Національної спілки краєзнавців України – наукового журналу «Краєзнавство», висвітлює *Олександр Гончаров* (канд. істор. наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка).

Найбільшим за обсягом є другий розділ збірника «Маловідомі сторінки історії Києва. Дослідження топонімії та соціально-економічного розвитку». Його відкриває стаття канд. фіз.-мат. наук, доцента, професора «БІП-Інститут правознавства» (м. Мінськ, Білорусь) *Анатолія Астапенка* – «Кієвські ландшафт і вибітнія беларускія дзеячы», в якій йдеться про видатних білоруських діячів, які навчалися в закладах освіти України, зокрема й київських, що вплинуло на вибір їх подальшого життєвого шляху.

Д-р. істор. наук, професорка Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка *Наталія Яковенко*, аналізуючи питання англо-саксонського коріння київських князів, зазначає, що подальше вивчення стародавніх родинних зв'язків київських правителів може скоректувати та дещо змінити наші традиційні уявлення про їх генеалогію, довести щільнішу близькість та спільність витоків і спадкоємства щодо правлячих династій Київської Русі та королівських домів Європи.

Андрій Блануца (канд. істор. наук, ст. наук. співробітник Інституту історії України НАН України) висвітлює зміст низки документів з фонду «Помісно-вотчинні архіви Південно-Західних земель XVI–XIX ст.» Російського державного архіву давніх актів, які містять цікавий матеріал із життя київських міщан та шляхти другої по-

ловини XVI–XVII ст. Дослідник вважає, що в перспективі було б корисним здійснити публікацію усіх документів з цього фонду, що стосуються Києва та Київського повіту.

Наукова співробітниця Національного музею історії України *Олена Кохан* на основі архівних джерел та наукових праць 20–30-х років минулого століття здійснила спробу відтворити образ Києва першої половини XIX ст. *Надія Орлова* (ст. наук. співробітниця Літературно-меморіального будинку-музею Т. Г. Шевченка – філії Національного музею Тараса Шевченка) на основі історіографічного доробку з костюмарознавства, мемуарів, епістолярію та архівних матеріалів дослідила й уточнила київські адреси Миколи Костомарова.

В низці статей розглядаються питання економічного розвитку краю у XIX ст. – торгівлі лісом у Київській губернії в першій половині століття (*Любомир Губицький*, канд. істор. наук, доцент Київського національного торговельно-економічного університету, *Ганна Мельник*, канд. істор. наук, доцентка Київського університету імені Бориса Грінченка) та розвитку ярмаркової торгівлі у Києві в 60–70-х роках (*Віталіна Горова*, канд. істор. наук, доцентка, ст. наук. співробітниця ІМФЕ ім. М. Т. Рильського НАН України).

Тетяна Горбань (д-р. політ. наук, професорка Київського національного університету імені Тараса Шевченка) аналізує аспекти теоретичної і практичної діяльності «Клуба руських націоналістів» на початку минулого століття, спрямованих на боротьбу з українським рухом.

Низка статей присвячена періоду Української революції 1917–1921 рр. Так, *Валерій Капелюшний* (д-р. істор. наук, професор, чл.-кор. НАПН України, завідувач кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка) та *Марина Чубата* (канд. юрид. наук, асистентка цього ж університету) в статті «Національна символіка в умовах розгортання подій Української революції 1917–1921 рр. у Києві: відоме, маловідоме, дискусійне» простежують, як саме і за яких обставин національні символи в досліджуваний період перетворювались в державні. Історіографічний аналіз проблеми дозволив авторам виокремити одну із важливих особливостей розвитку державної символіки доби визвольних змагань 1917–1921 рр. – це її спадкоємність, адже символіка,

прийнята в ході дискусій Центральною Радою, уточнювалась, удосконалювалась при Гетьманаті, ЗУНР, Директорії, але основні її атрибути залишались незмінними на всіх етапах цієї доби. *Стефан Машкевич* (д-р. фіз.-мат. наук, провідн. наук. співробітник Інституту теоретичної фізики ім. Боголюбова НАН України) у публікації «Хроніка непокори. Повстання проти влади в Києві в 1917–1920 роках» простежує драматичні події революції, коли за 39 місяців, від березня 1917 до червня 1920 року, влада в Києві змінилася 14 разів. *Ігор Левитський* (член НСКУ) зосереджується на огляді пам'ятних місць і пам'яток, що пов'язані з активною життєдіяльністю у Києві Левитського Миколи Васильовича – громадського і державного діяча України, члена Української Центральної Ради, «артільного батька» української кооперації.

Кілька публікацій висвітлюють міжнародні аспекти, пов'язані з Києвом часів Української революції. Так, *Світлана Мотрук* (канд. істор. наук, доцентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка) у статті «Київ в історії формування чехословацької державності (1914–1918 рр.)» на основі аналізу джерел та літератури доходить висновку, що «Київ відіграв визначну роль у розвитку антигабсбурзького руху опору, реалізації концепції вирішення чеського та словацького питань. Саме на берегах Дніпра було закладено фундамент нової європейської держави – Чехословаччини». *Віктор Пулипенко* (канд. істор. наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка) описує місце розташування й умови перебування дипломатичного представництва Фінляндії в Києві (1918 – початок 1919 р.).

Джерелами розвідки *Сергія Берегового* (канд. істор. наук, доцент Національного університету харчових технологій) – «Борис Лазаревський – Галина Кузнецова: київська ностальгія паризьких емігрантів (за матеріалами «щоденників» 1928–1933 рр.)» є два «щоденники», які вели у Франції в еміграції Б. Лазаревський та Г. Кузнецова – письменники, кияни. З них автор статті виокремлює матеріали на київську тематику, зокрема листи і записки Г. Кузнецової до Б. Лазаревського, фрагменти яких публікуються вперше. Ці джерела, наповнені тугою за батьківщиною, проливають світло на цікаві та почасти трагічні аспекти київського повсякдення тих років.

Привертає увагу в цьому розділі також написана на багатому джерельному матеріалі стаття *Володимира Сергійчука* (д-р. істор. наук, професор, завідувач кафедри історії світового українства Київського національного університету імені Тараса Шевченка) про втрати Київщини в 1932–1933-х рр. Автор зазначає, що трагедія Голодомору-геноциду боляче зачепила Київщину. Одна з найбільших областей УСРР вона і зазнала чи не найбільших втрат серед усіх регіонів України. На жаль, через знищення більшовицькою владою великого масиву статистичних документів улітку 1941 року досі не встановлено конкретних даних про кількість жертв столичної області навіть і в її нинішніх межах, хоч останнім часом і з'явилося чимало досліджень на цю тему. Дослідник наголошує, що, незважаючи на відсутність і справді вкрай необхідних у цьому випадку статистичних матеріалів, зокрема первинних даних обліку міського й сільського населення в 1931 році, а також результатів Всесоюзного перепису 1937 року, все-таки необхідно максимально опрацювати ті первинні документи, які збереглися. Частина таких матеріалів переховується в Державному архіві Київської області, аналіз яких дає можливість відтворити рух населення в 1932–1934 роках, що необхідно для висновків з даної проблематики. На думку ученого, навіть встановлена ним за доступними офіційними документами кількість жертв на Київщині в тодішніх її межах щонайменше в півтора мільйона осіб не може вважатися остаточною – вона може збільшитися ще на сотні тисяч загиблих. Автор статті упевнений, що пропонований підхід до визначення реальних результатів втрат від Голодомору-геноциду 1932–1933 років може прискорити розв'язання важливої наукової проблеми.

Низка статей розділу присвячена політичним репресіям 30-х років. Так, *Микола Бривко* (наук. співробітник НІМЗ «Биківнянські могили») на основі вивчення низки архівно-кримінальних справ репресованих учителів міста Києва польської національності наводить основні факти фальсифікування цих справ та приклади звинувачень освітян. *В'ячеслав Оліцький* (канд. істор. наук, ст. викладач Сумського державного педагогічного університету імені А. С. Макаренка) аналізує матеріали, які стосуються масових поховань розстріляних на території спецділянки НКВС УРСР у Биківнянському лісі.

Тарас Мітулінський (член НСКУ та НСЖУ) розповідає про життя й діяльність Мітулінського Тараса Спиридоновича, якого у вересні 1937 р. було обрано на посаду голови Київської міськради, а вже через два дні заарештовано і в листопаді розстріляно.

Кілька публікацій стосуються передвоєнних, воєнних та повоєнних років. У статті *Андрія В'яльця* – заступника генерального директора з наукової роботи Національного історико-архітектурного музею «Київська фортеця» – йдеться про передумови, історію будівництва, сучасний стан та перспективи музеїфікації загадкових «Сталінських» тунелів під Дніпром. *Сергій Вакулишин* (києвознавець, методист Святошинського центру позашкільної роботи) на основі спогадів очевидців, документальних джерел, літератури здійснив спробу вірогідної реконструкції подій, пов'язаних з бомбардуванням німецькими літаками Києва на світанку 22 червня 1941 р., оскільки різні друковані джерела, згадуючи про цю миттєвість Другої світової війни, подають різні деталі, часом суперечливі, або й позбавлені здорового глузду. Трудовій звитязі працівників Південно-Західної залізниці в роки Другої світової війни присвятив свою розвідку (до 150-літнього ювілею залізниці) член НСКУ *Володимир Лазаренко*.

Про прояви та місця опору радянській тоталітарній ідеології в Києві в 1960–1970-ті рр. на основі архівних матеріалів йдеться у публікації *Валентини Плетяк та Дмитра Лук'яненка* – студентів ДВНЗ «Київський національний економічний університет імені Вадима Гетьмана». *Олег Бажан* (канд. істор. наук, ст. наук. співробітник Інституту історії України НАН України) використовуючи переважно архівні джерела висвітлює так званий «київський допартійний період» партійного і державного діяча Української РСР Петра Шелеста, зокрема його перебування на посаді директора столичного авіаційного заводу. Цей аспект є важливим для творення мультирівневого біографічного портрету П. Шелеста, адже у публікаціях здебільшого йдеться про його перебування на посаді першого секретаря Центрального комітету Комуністичної партії України. *Олена Петасюк* (канд. істор. наук, доцентка Київського національного університету імені Тараса Шевченка) у статті «Образно-символічний бік міста Києва» зазначає, що актуалізація тематики образного сприйняття світу внаслідок сучасних

епохальних динамічних змін поживила увагу не тільки загалом до «образів нації», а й до образів окремих міст, що репрезентують певну націю, розуміння того, що було головним у минулому, на що орієнтуватися у майбутньому. У зв'язку з цим дослідниця аналізує знаково-символьні ряди сприйняття образу Києва, підкреслюючи, що осмислення образу міста у різних його виявах є не тільки важливим науковим завданням. Держава має бути зацікавлена у створенні як матеріальних, так і символічних ресурсів просування свого образу через образи окремих міст. Завершує другий розділ низка статей, в яких висвітлюються питання розвитку туризму у столиці, туристичного потенціалу міста.

Третій розділ «*Наука, освіта, культура та мистецтво Києва*» містить передусім статті, які стосуються освітньої та наукової діяльності різного профілю закладів освіти Києва. Зокрема, *Андрій Шановал* (канд. істор. наук, ст. наук. співробітник, завідувач відділу археографії Інституту архівознавства Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського) у публікації «На шляху до Університету св. Володимира в Києві: епістолярний дискурс (до 150-річчя від дня народження В. М. Перетца)» ґрунтуючись на аналізі архівних документів з'ясовує мотиви, що змусили молодого талановитого вченого, уродженця Санкт-Петербурга, випускника історико-філологічного факультету Петербурзького університету покинути Північну Пальміру та переїхати до міста на Дніпрі й присвятити своє життя українській науці. У статті *Руслани Маньковської* (д-р. істор. наук, провідн. наук. співробітниця Інституту історії України НАН України) «Освіта в музейних практиках Києва» йдеться про музейну педагогіку, як перспективний міждисциплінарний напрям музеології та педагогіки, презентується розроблений науковцями та освітянами столиці проєкт «Музейна педагогіка в культурно-освітньому просторі Києва: досвід, проблеми, перспективи», мета якого – реалізувати педагогічний потенціал музеїв у освітньому просторі Києва.

Кілька статей викладачів та студентів Київського національного університету імені Тараса Шевченка присвячені розвитку мистецтва у Києві, зокрема відображення міста у живописі XVII – початку XX ст. (*Марія Криштопа* – студентка магістратури); висвітленню внеску у розвиток київського світлопису київських

фотографів польського походження у другій половині XIX – на початку XX ст., які становили свого роду професійну еліту галузі, долучилися до творення культурного простору модерного Києва (*Геннадій Казакевич* – д-р. істор. наук, професор); київським етюдам в монументальній творчості Івана Їжакевича (*Лілія Іваницька* – канд. істор. наук, доцентка).

У заключному розділі «*Антропология міста: духовність, етнічність, повсякдення*» вміщено низку статей з історії Києво-Печерської лаври, духовного життя представників різних конфесій як у минулі роки, так і сьогодні, а також історії повсякденного життя мешканців міста у XIX–XX ст.

Проведення конференції «Треті киевознавчі читання: історія та етнокультура» (перша відбу-

лася 27 березня 2014 р., друга – 29 березня 2017 р., інформація про конференції публікувалася в журналі «Краєзнавство», 2014, № 2; 2017, № 1-2, за їх результатами видані збірники матеріалів) свідчить про започаткування певної традиції в проведенні «Киевознавчих читань» в Київському національному університеті імені Тараса Шевченка. Всього у трьох збірниках матеріалів конференцій загальним обсягом 1 414 сторінок міститься 250 статей і матеріалів. Більшість статей написана із залученням архівних джерел. Таким чином, конференції «Киевознавчі читання: історія та етнокультура» зайняли певну нішу в наукових киевознавчих заходах і здійснюють свій внесок у розвиток киевознавства та київщинознавства.

Засідання круглого столу, присвяченого 460-й річниці створення «Пересопницького Євангелія» (Переяслав, 5 лютого 2021 р.)

5 лютого 2021 року в Університеті Григорія Сковороди в Переяславі відбулося засідання круглого столу, присвяченого 460-й річниці створення «Пересопницького Євангелія».

У рамках заходу, в якому взяли участь представники НСКУ, професорсько-викладацького складу, науковці, музейники, краєзнавці, громадськість, місцева влада та ін., відбулася презентація факсимільного видання Пересопницького Євангелія, виготовленого зусиллями видавничого дому «АДЕФ-Україна». Присутні обговорили значення Пересопницького Євангелія для української духовності й культури, художню цінність та роль як символу збереження традицій української державності. Це дійсно національне надбання, справжній шедевр європейського книжкового мистецтва XVII ст.

Серед учасників зібрання: голова НСКУ, заступник директора Інституту історії України НАН України, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт, ректор Університету Григорія Сковороди в Переяславі, заступник голови НСКУ, академік НАПН України Віктор Коцур, директорка підприємства «Видавничий дім “АДЕФ-Україна”» Алла Істоміна, видавець і науковець Ігор Шпак, громадський і культурний діяч, директор Міжнародного інституту афонської спадщини Сергій Шумило та один із співмеценатів придбання Пересопницького Євангелія, міський голова Переяслава Вячеслав Саулко.

На початку 2021 року університет за підтримки меценатів придбав для власної бібліотеки коштовне факсимільне видання Пересопницького Євангелія, тож у рамках круглого столу відбулася також урочиста церемонія його передачі закладу.

Важливо, що більш, ніж півтора століття Пересопницьке Євангеліє зберігалось у Переяславі. Спочатку у 1701 році гетьман Іван Мазепа подарував його Переяславському кафедральному собору. Через майже сто років книгу було передано до Переяславської духовної семінарії, створеної незадовго до цього на базі Переяславського колегіуму. Коли заклад у 1862 році перевели до Полтави, туди вирушило і Євангеліє.

На початку роботи круглого столу про основні етапи та особливості виготовлення книги, яка має цілком автентичний із оригіналом вигляд, розповіли видавці: директорка підприємства “Видавничий дім «АДЕФ-Україна»” Алла Істоміна та президент групи компаній «Адеф» Ігор Шпак. Фахівці забезпечили відтворення первісної неповторності книги методом електронної реставрації. Видання повністю відповідає оригіналу за розміром, вагою, тактильними

характеристиками; всі історичні дефекти (шкіри та тексту, забруднення, краплі воску, тощо), колір тла сторінок, чорнила, пошкодження, плями, позначки та автографи збережено; обкладинку відновлено за описами і згадками у джерелах.

Своїми думками про важливість події поділився голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт. *«Меценати Переяславицини і колектив Університету Григорія Сковороди вкотре продемонстрували патріотизм і пошанування історичної пам'яті, на яких базується цивілізаційний поступ Української держави. Подібні заходи завжди мають правильний україноцентричний задум, це процес культурного та духовного виховання не лише студентів і викладачів, а й загалом місцевої громади, всього суспільства. Можна сказати, що Пересопницьке Євангеліє повернулося додому, до Переяслава!»* – відзначив у своєму виступі Олександр Реєнт.

За його словами, університет Григорія Сковороди під керівництвом ректора Віктора Коцура, долучившись до ініціативи, вкотре продемонстрував свій статус авторитетного науково-освітнього центру в Україні.

«Саме у Переяславі Пересопницьке Євангеліє було знайдене, досліджене і уведене до наукового обігу видатним діячем, істориком Осипом Бодяньським. Сьогоднішня подія вчергове засвідчує, що Університет Григорія Сковороди в Переяславі є спадкоємцем тих добрих традицій, які були закладені ще Переяславським колегіумом і що Переяслав є важливим політичним, культурним та духовним центром нашої тисячолітньої історії» – долучився до обговорення директор Міжнародного інституту афонської спадщини Сергій Шумило.

Один із співмеценатів перевидання Пересопницького Євангелія, міський голова Переяслава Вячеслав Саулко пообіцяв, що найближчим часом такі екземпляри з'являться у стінах Вознесенського собору та міської ради. В. Саулко

планує започаткувати традицію складання присяги очільниками Переяслава, поклавши долоню на книгу (на кшталт президентських інавгурацій).

«Із прибуттям цієї книги у нас з'явилося більше духовної впевненості у світлому майбутньому, успішному здійсненні наших творчих, наукових та освітніх планів і бажань. Я думаю, що доля не випадково звела людей для того, щоб вони реалізовували проекти подібного масштабу, творили прекрасне для наступних поколінь. У вікопомному Переяславі – центрі формування української народності, визвольної боротьби, державництва і свободи, в Університеті Григорія Сковороди Пересопницьке Євангеліє єднатиме покоління, освячуватиме сіяти розумне, добре, вічне на многії і благії літа» – підкреслив ректор університету, академік НАПН України Віктор Коцур.

Упродовж майже двогодинної розмови обговорювалася історія вікопомного видання від його витоків до сьогодення, його важливість для історії нашої державності та, власне, міста Переяслава. Учасники мали змогу ознайомитися із презентованим Пересопницьким Євангеліє, зробити світлини на згадку. Почесним гостям було вручено університетські відзнаки за плідну співпрацю у науково-освітній сфері.

Керівники Національної спілки краєзнавців України (Олександр Реєнт), Університету Григорія Сковороди у Переяславі (Віктор Коцур) та Міжнародного інституту афонської спадщини (Сергій Шумило) домовилися продовжувати співпрацю та запланували її подальші напрями, зокрема проведення кількох заходів науково-освітнього і культурного спрямування.

Наприкінці заходу голова НСКУ Олександр Реєнт презентував бібліотеці університету кілька книг на історичну та краєзнавчу тематику. Насамкінець, учасники круглого столу оглянули університетські книжкові, мистецькі та художні експозиції й виставки.

В. Милько

Робота Президії Національної спілки краєзнавців України в умовах карантину (осінь 2020 – весна 2021)

У зв'язку із карантинними обмеженнями для проведення масових культурних заходів, Президія Національної спілки краєзнавців України останнім часом працювала у дистанційному, онлайн- та комбінованому форматі (залежно від періоду)

Засідання 29 вересня 2020 р.

На порядку денному стояв розгляд питань про визначення щорічних лауреатів спілчанських премій (імені Героя України Михайла Сікорського та імені Дмитра Яворницького), вручення відзнак та прийом нових членів.

Насамперед було затверджено лауреатів Премії імені Героя України Михайла Сікорського НСКУ 2020 р.:

- *Коломієць Олег Родіонович* (Київська обласна організація, м. Переяслав) – краєзнавець, поет, перекладач з іспанської та болгарської мов, музейний та культурний діяч, активний учасник Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, член Всеукраїнського товариства «Просвіта» ім. Т.Г. Шевченка, член Національної спілки письменників України (з 1990 р.), Почесний громадянин міста Переяслав-Хмельницький (2011 р.), автор численних краєзнавчих розвідок;

- *Скрипник Ганна Аркадіївна* (Київська міська організація) – академік НАН України, директорка Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України, авторка понад 300 наукових праць із проблем української етнографії та етнографічного музейництва, духовної культури українців, етнопсихології та етнонаціональних відносин (зокрема монографій «Етнографічні музеї України: становлення і розвиток» (К., 1989); «З історії української етнографії» (К., 2002) та ін.), лауреатка Державної премії України в галузі науки і техніки (2014).

Щорічними лауреатами Премії імені Дмитра Яворницького стали:

- *Григор'єв Віталій Миколайович* (Полтавська обласна організація) – краєзнавець, публіцист, громадський діяч, член Національних спілок журналістів (2007) та краєзнавців України (2012), автор численних краєзнавчих праць («Роде наш прекрасний» (2007), «На вітрах історії» (2012), «Історія Глобинського району в біографічних нарисах» (2019) та ін.), лауреат регіональних

премій імені Олексія Бутовського, Самійла Величка та Володимира Малика;

- *Офіцинський Роман Андрійович* (Закарпатська обласна організація) – історик, доктор історичних наук, професор (2008), автор понад 200 наукових праць (серед них кілька монографій – «Політичний розвиток Закарпаття у складі Угорщини (1939–1944)» (1997), «Новоселиця у минулому і сьогодні (1371–2008)» (2009), «Іван Франко в історіографічному трикутнику: інтерпретації, джерела, взаємини» (2011), «Народні перекази Закарпаття» (2016) та ін.), заступник голови правління Закарпатської облорганізації НСКУ;

- *Цепенда Ігор Євгенович* (Івано-Франківська обласна організація) – доктор політичних наук, професор, ректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника, автор понад 70 наукових публікацій з історії українсько-польських відносин ХХ століття та сучасних двосторонніх взаємин України і Польщі, організатор низки міжнародних науково-практичних конференцій, всеукраїнських наукових форумів, лауреат Премії імені академіка Петра Тронька НСКУ (2014).

З огляду на карантинні обмеження було прийнято рішення вручення премій частково здійснювати на засіданнях керівних органів регіональних організацій.

Також відбулося урочисте вручення кандидату історичних наук, члену Правління НСКУ *Подкуру Роману Юрійовичу* найвищої спілчанської відзнаки – «Почесний краєзнавець України». Відповідне рішення приймалося Президією НСКУ з урахуванням значного внеску Р.Ю. Подкура у розвиток краєзнавчого руху, збереження національної історико-культурної спадщини України та з нагоди 50-річчя, яке він відзначив нещодавно. Вручення здійснив голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт. Насамкінець було схвалено кілька заяв про вступ до лав Національної спілки краєзнавців України.

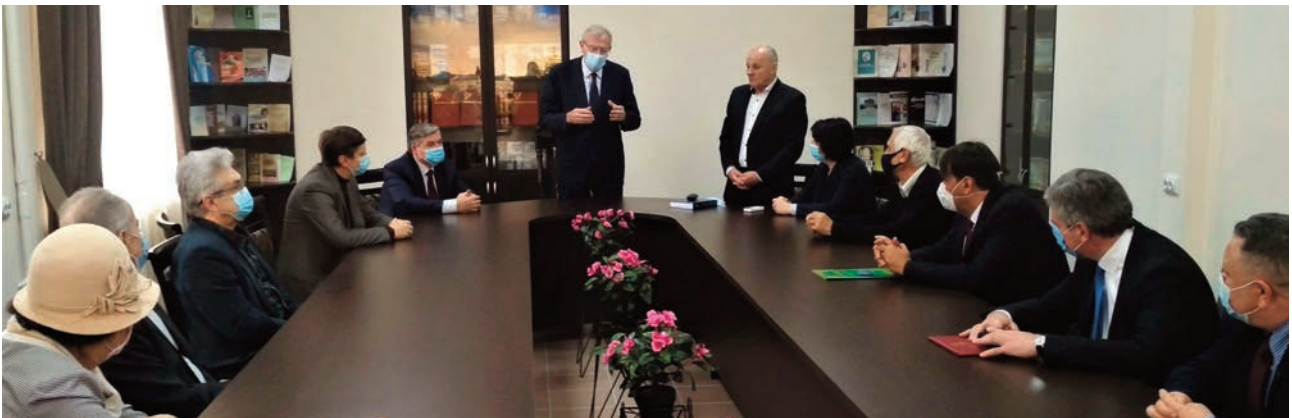
Засідання 4 листопада 2020 р. (вручення премій)

4 листопада 2020 року засідання Президії НСКУ відбулося з дотриманням карантинних обмежень та соціальної дистанції. Безпосередню участь у заході взяли представники кількох інститутів, університетів і закладів позашкільної освіти. Прийняття рішень також відбувалося частково у онлайн та дистанційному форматах.

Засідання мало, головним чином, урочистий характер. На ньому голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт вручив Спільчанські премії та відзнаки. Зокрема, Премію імені Героя України Михайла Сікорського було вручено Скрипник Ганні Аркадіївні, академіку НАН України, директорці Інституту мистецтво-

знавства, фольклористики та етнології імені М.Т. Рильського НАН України. Премію імені Дмитра Яворницького отримав Цепенда Ігор Євгенович, доктор політичних наук, професор, ректор Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника.

Вручаючи відзнаки голова НСКУ Олександр Реєнт детально охарактеризував науково-педагогічні здобутки лауреатів та підкреслив важливість їх роботи. Особливу увагу він приділив діяльності Івано-Франківської обласної організації Спілки, плідній співпраці із Прикарпатським національним університетом імені Василя Стефаника. У своїх виступах лауреати Премій подякували за відзнаки і високо оцінили роботу Національної спілки краєзнавців України.

Насамкінець, свідоцтво «Почесного краєзнавця України» вручено *Орлику Василю Михайловичу*, доктору історичних наук, професору, завідувачу кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи кафедри суспільних наук, інформаційної та архівної справи Центральноукраїнського національного технічного університету.

Голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт подякував краєзнавцям за роботу і побажав подальшої плідної та відданої праці на краєзнавчій і науково-педагогічній ниві, на благо Українського народу!

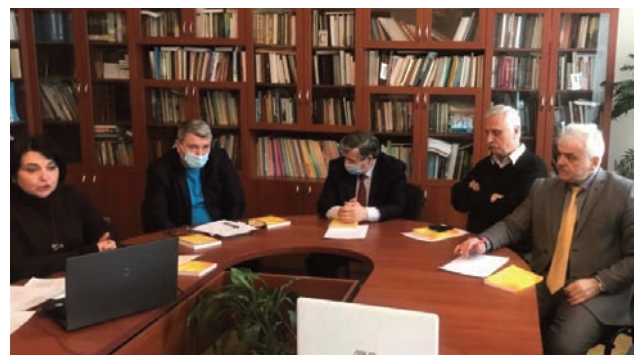
Засідання 24 грудня 2020 р. (підсумкове)

24 грудня 2020 року засідання Президії НСКУ відбулося в дистанційному форматі (на платформі Zoom). Основним питанням порядку денного стало обговорення роботи Спілки у поточному році. Мова йшла про організаційну (засідання керівних органів) та видавничу діяльність, проведення низки конференцій і круглих столів, традиційне щорічне вручення премій НСКУ (імені академіка Петра Тронька, імені Героя України Михайла Сікорського, імені

Дмитра Яворницького), співпрацю із органами влади та громадським сектором, популяризацію краєзнавства у ЗМІ, тощо. Члени Президії підкреслили, що карантинні обмеження, хоч і знизили інтенсивність проведення запланованих на весну 2020 р. заходів, однак у подальшому несуттєво вплинули на загальну динаміку, зумовивши домінування дистанційного (онлайн) формату. У цілому, діяльність НСКУ та її регіональних осередків у поточному році було оцінено позитивно.

Учасники засідання також заслухали звітну інформацію про роботу Міжвідомчої координаційної ради з питань краєзнавства, яка функціонує при Президії НАН України. Після цього було обговорено питання щодо підготовки та організації Комітетом з питань гуманітарної та інформаційної політики Верховної Ради України парламентських слухань на тему «Державна підтримка творчих спілок в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення». У зв'язку з цим, Спілка надала інформацію про свою діяльність та пов'язані з нею проблеми згідно листа опитування.

Zoom Конференція

Крім того, було розглянуто кілька поточних питань, зокрема затверджено заяви на вступ у члени НСКУ від обласних організацій, прийнято рішення про відзначення краєзнавців нагородами та ін. Особливо згадано заплановане на кінець січня 2020 р. проведення наукового круглого столу «Розвиток національного краєзнавства та історико-регіональних досліджень на Поділлі і Південно-Східній Волині: досвід, проблеми, перспективи», присвяченого 75-річчю від дня народження професора Лева Баженова, голови Хмельницької обласної організації. Насамкінець, голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт подякував всій краєзнавчій спільноті, об'єднаній під егідою Національної спілки краєзнавців України, за самовіддану і плідну роботу у такий складний час.

Засідання 11 лютого 2021 р.

Проведення заходу мало комбінований формат, адже частина учасників зібралася в центральному офісі НСКУ, а решта (насамперед представники регіональних організацій) долучилася із використанням онлайн-платформи Zoom. На порядку денному стояло кілька поточних питань та обговорення планів роботи на 2021 р.

На початку засідання члени Президії НСКУ вшанували хвилиною мовчання пам'ять відомих краєзнавців, які нещодавно відійшли у вічність: лауреата Премії імені Дмитра Яворницького, члена Президії НСКУ в 1990–2012 рр. *Михайла Іщенка*, лауреата Премії імені Дмитра Яворницького *Віталія Григор'єва* та лауреата Премії імені академіка Петра Тронька, Почесного члена Всеукраїнської спілки краєзнавців *Анатолія Ситника*.

Робоча частина розпочалася із заслуховування та обговорення плану заходів НСКУ на 2021 р. За пропозицією голови Спілки, члена-кореспондента НАН України Олександра Реєнта члени Президії схвалили проведення кількох краєзнавчих конференцій, круглих столів та семінарів, експедицій тощо. Відповідну роботу буде узгоджено із Постановою Верховної Ради про відзначення пам'ятних дат і ювілеїв. Крім того, у 2021 р. передбачено проведення планових вручень кількох краєзнавчих премій (імені П. Тронька, М. Сікорського, Д. Яворницького) та відзначення 28 травня Всеукраїнського дня краєзнавства, що вже стало усталеною і популярною традицією.

Про підсумки проведених слухань у Комітеті Верховної Ради України з питань гуманітарної та інформаційної політики на тему «Державна підтримка творчих спілок в Україні: проблеми та шляхи їх вирішення» розповіла заступниця голови НСКУ, докторка історичних наук Руслана Маньковська. Вона ознайомила членів Президії НСКУ із підсумковими рішеннями та вказала на важливість проведення подібних заходів за участі органів державної влади. За її словами, слухання вкотре продемонструвало, що творчі спілки є помітним і дуже важливим культурно-просвітницьким явищем у державі. У підсумковому рішенні Комітету цілком справедливо зазначено, що саме творчі спілки «щороку організовують та проводять сотні культурно-мистецьких заходів як всеукраїнського, так і регіонального рівнів в усіх областях нашої держави, здійснюють велику просвітницьку роботу серед усіх верств населення, проводять семінари,

конференції, майстер-класи, засідання за круглим столом тощо. Спільчанська творча спільнота складає помітну частину тих, хто створює сучасний культурний простір України та забезпечує його інтеграцію у світовий контекст».

Важливо, що учасники комітетських слухань, серед іншого, висловилися позитивно щодо необхідності підготовки звернення до Президента України із пропозицією щодо встановлення на державному рівні 28 травня Всеукраїнського дня краєзнавства. Заступник голови НСКУ, член-кореспондент НАПН України Олександр Удод підкреслив важливість реалізації на практиці прийнятих Комітетом з питань гуманітарної та інформаційної політики рішень і запропонував від імені усіх творчих спілок підготувати звернення до парламенту щодо проведення аналогічних слухань у Верховній Раді України.

Під час подальшої роботи голова НСКУ Олександр Реєнт ознайомив членів Президії НСКУ із інформацією щодо призначення краєзнавцям державних стипендій як видатним діячам культури і мистецтва. За його пропозицією було схвалено кілька кандидатур від регіональних організацій для підготовки офіційних подань.

Про вступ нових членів та відзначення краєзнавців нагородами НСКУ доповів відповідальний секретар Спілки, кандидат історичних наук Володимир Дмитрук. Він зазначив, що відповідні подання і документи надійшли від Волинської, Донецької, Київської та Чернігівської обласних організацій. Серед іншого, було прийнято рішення про відзначення з нагоди 150-річчя від дня народження Лесі Українки працівників Колодяжненського літературно-меморіального музею

Лесі Українки, Волинського національного університету імені Лесі Українки та Науково-дослідного інституту Лесі Українки у його складі.

Наприкінці засідання голова НСКУ Олександр Реєнт проінформував членів Президії про круглий стіл, присвячений 460-й річниці створення «Пересопницького Євангелія», який на початку лютого відбувся в Університеті Григорія Сковороди в Переяславі, та презентував кілька нових видань:

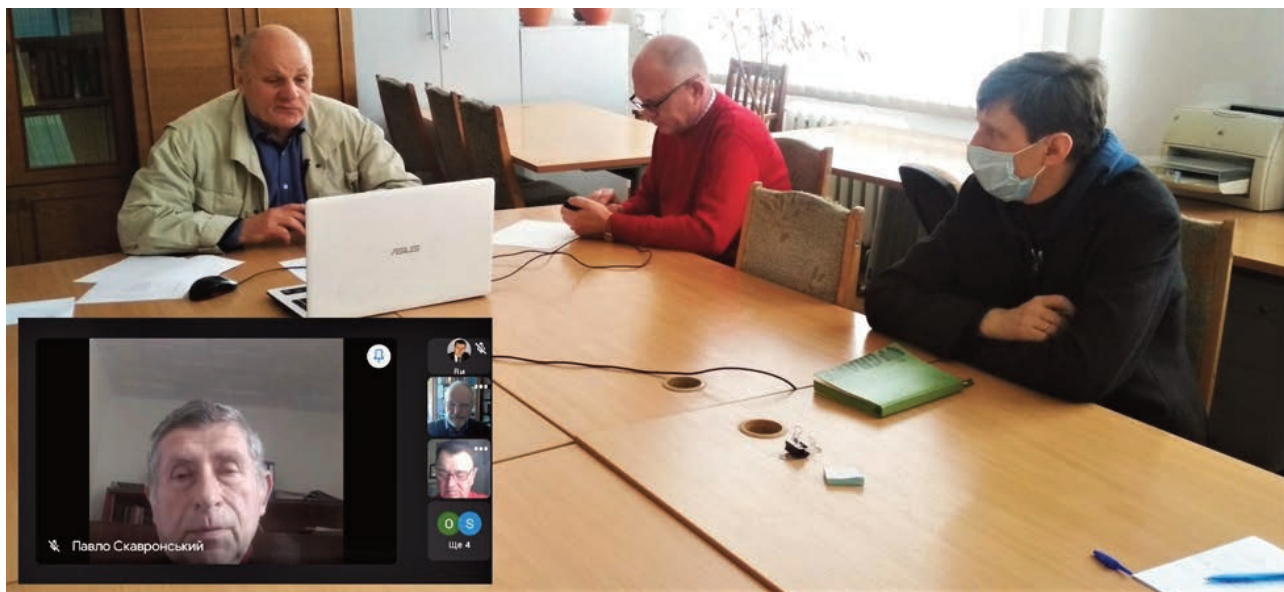
- черговий номер журналу «Краєзнавство» (2020, №1/4);

- збірник матеріалів Міжнародної науково-практичної конференції «Треті києвознавчі читання: історія та етнокультура»;

- збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції «Участь бібліотек у збереженні культурної спадщини та відновленні історичної пам'яті народу» (П'яті краєзнавчі читання пам'яті академіка Петра Тронька).

Голова Спілки акцентував увагу на процесі оновлення редколегії журналу «Краєзнавство» з метою формального надання йому статусу наукового фахового видання України, що входить до категорії «Б». Також Олександр Реєнт нагадав, що на початку наступного 2022 р. має відбуватися черговий VII з'їзд Національної спілки краєзнавців України, тож у поточному році потрібно провести відповідну підготовчу роботу.

Насамкінець присутні привітали очільників кількох обласних організацій НСКУ із ювілеями, які вони нещодавно відсвяткували: Хмельницької – Лев Васильович Баженов, Волинської – Геннадій Васильович Бондаренко, Чернігівської – Олександр Борисович Коваленко.

Засідання 14 травня 2021 р.

Більшість членів Президії НСКУ приєдналася дистанційно (насамперед представники регіональних організацій), із використанням платформи Google Meet.

Засідання відкрив голова НСКУ, член-кореспондент НАН України Олександр Реєнт, який привітав члена Президії, керівника Центру досліджень історико-культурної спадщини України Інституту історії України НАН України Сергія Кота із нещодавнім успішним захистом докторської дисертації. Далі увага зосередилася на кількох робочих питаннях.

Насамперед учасники засідання обговорили та рекомендували до друку/перевидання кілька краєзнавчих видань, зокрема:

- Основи краєзнавства. Підручник для студентів закладів вищої освіти (колектив авторів) (видання 2-ге, доповнене), К., 2021;
- Реєнт О.П. Краєзнавство в Україні: історичні традиції і стратегія розвитку (видання 2-ге, доповнене), К., 2021;
- Коляда І., Кириєнко О., Камбалова Я. Історичне краєзнавство. Як написати науково-дослідницьку роботу: запитання та відповіді, К., 2021.

За словами голови НСКУ Олександра Реєнта особливо важливо завершити цю роботу до чергового VII з'їзду НСКУ, який по плану має відбутися на початку 2022 р.

Далі члени Президії обговорили подання від обласних організацій на здобуття цьогорічних спілчанських Премій імені академіка Петра Тронька та імені Героя України Михайла Сікорського, а також щодо присвоєння звання «Почесний краєзнавець України» і призначення державних стипендій видатним діячам науки, освіти, культури і мистецтва.

У процесі спілкування щодо поточної роботи висловилося кілька представників керівних органів Спілки, зокрема:

- голова Київської обласної організації *Григорій Савченко* проінформував про проведення,

за організаційної участі НСКУ, вебдискурсу «Українське державотворення новітньої доби: контроверсійні питання» і заплановані наступні засідання;

- голова Івано-Франківської обласної організації *Михайло Косило* нагадав про 150-літній ювілей славетного українського новеліста Василя Стефаника та розповів про проведення урочистостей з нагоди цієї пам'ятної дати;

- голова Черкаської обласної організації *Василь Мельниченко* повідомив, що два проекти місцевих краєзнавців нещодавно було підтримано обласною адміністрацією та окреслив заходи, заплановані до проведення з нагоди Всеукраїнського дня краєзнавства;

- голова НСКУ *Олександр Реєнт* підкреслив, що Спілка проводить серйозну роботу по комунікації із центральними органами виконавчої влади щодо затвердження Всеукраїнського дня краєзнавства на державному рівні;

- заступник голови НСКУ *Олександр Удод* розповів про наукові конференції краєзнавчого характеру, які нещодавно відбулися у Кропивницькому та Харкові;

- голова Житомирської обласної організації *Павло Скавронський* анонсував проведення 21 травня Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції «Бердичівщина в історії України» і закликав долучатися до участі;

- член Президії НСКУ *Юрій Телячий* анонсував плани щодо активізації краєзнавчої діяльності у Національній академії керівних кадрів культури і мистецтв, де від нещодавна він працює на посаді першого проректора закладу.

Таким чином, незважаючи на екстраординарні карантинні часи, Президія Національної спілки краєзнавців України продовжила свою активну діяльність, пристосувавши формати роботи до безпекових норм та забезпечивши успішну реалізацію традиційних проектів (вручення краєзнавчих премій, проведення публічних заходів, видавництво літератури та ін.).

Галина Кязимова (м. Одеса)

кандидат історичних наук,
доцент кафедри українознавства,
історико-правових та мовних дисциплін
Одеського національного морського університету
E-mail: sineva2009@gmail.com
ORCID : <https://orcid.org/0000-0001-7453-015X>

VIII міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» (м. Одеса, 4, 14 червня 2021 р.)

4 червня 2021 року на кафедрі українознавства, історико-правових та мовних дисциплін Одеського національного морського університету відбулася VIII Міжнародна наукова конференція «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри», присвячена 30-й річниці незалежності України.

До участі в організації конференції долучилися у різній мірі очільники й представники наступних поважних установ України: Інститут історії України НАН України, Південний міжрегіональний відділ українського інституту національної пам'яті, Національна спілка краєзнавців України, Державна наукова установа «Інститут модернізації освіти», Державна наукова установа «Енциклопедичні видання», архівосховища та книгозбірні півдня України.

Свій вагомий внесок в роботу міжнародної конференції зробили вчені з Німеччини, з кафедри історії, філософії та теології Університету «Нижній Дунай» (Румунія, м. Галац), Національної ради із вивчення архівів спецслужб та Інституту із розслідування злочинів комунізму і пам'яті румунської еміграції (Румунія, м. Бухарест), Університету «Олександра Іона Куза» (Румунія, м. Яси), Молдовського державного університету (Республіка Молдова, м. Кишинів), Литовського нового державного архіву (Литва, м. Вільнюс). За результатами заходу видано збірник наукових праць, до якого увійшли виступи на круглому столі та наукові статті й інші матеріали під назвою – *Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри. Випуск 8. / Відп. редактор Микола Михайлуца, Херсон: ОЛДІ ПЛЮС, 480 с.*

На конференції було представлено більше 70 доповідей, авторами яких стали провідні вчені та науковці з України, Румунії, Республіки Молдова, Німеччини і Литви, а також молоді дослідники – аспіранти та студенти. Тільки когорта докторів наук нараховувала понад 30 осіб, відомих фахівців у різних напрямках історичної науки. Науковий форум обговорив різноманітну історичну, релігієзнавчу та мовознавчу проблематику, але головною складовою стало засідання круглого столу «Становлення державної незалежності: історична практика й історична пам'ять (кінець ХХ – перша чверть ХХІ ст.)».

Конференцію відкрив її модератор – завідувач кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін, доктор історичних наук, про-

фесор Микола Михайлуца. З вітальним словом до учасників форуму звернулася заступниця голови

Професор, д. і. н. Микола Михайлуца

Вітання учасників конференції у онлайн

правління Національної спілки краєзнавців України, провідний науковий співробітник Інституту історії НАН України, докторка історичних наук, професорка Руслана Маньковська, керівник Південного міжрегіонального відділу Українського інституту національної пам'яті Сергій Гуцуляк. Вони зазначили, що кафедра проводить вже восьму конференцію, яка, незважаючи на умови пандемії, зібрала провідних науковців для обговорення нагальних практичних та теоретичних питань та сприятиме розвитку наукових зв'язків різних дослідницьких центрів як України, так і за її межами.

З вітальним словом до учасників круглого столу звернувся проректор з наукової роботи Одеського національного морського універси-

тету, кандидат технічних наук, доцент Олексій Немчук, відзначивши активну роботу кафедри українознавства, історико-правових та мовних дисциплін ОНМУ у науково-дослідному просторі, у вихованні студентства та побажав успіхів у роботі конференції. Круглий стіл, присвячений 30-й річниці незалежності України, складався з трьох тематичних блоків на яких відбувалося обговорення актуальних питань: «Незалежність: державне будівництво й історична практика», «Державна незалежність: виклики зовнішньої політики», «Державна незалежність: суспільство і пам'ять».

Розпочав наукову частину роботи круглого столу Юрій Земський, д.і.н., професор Хмельницького національного університету, виступивши з доповіддю «Тридцятиліття українського державобудівництва: ідеологія сприяння та спротиву цьому процесу». Доповідач наголосив на тому, що Україні необхідно культивувати національну ідеологію, і саме такий підхід стане запорукою наших успіхів, як у внутрішній, так і в зовнішній політиці.

Ігор Тодоров, д.і.н., професор Ужгородського національного університету в своїй доповіді «Євроатлантичне покликання України в контексті становлення державної незалежності» провів ретельний аналіз документів, які визначали зовнішньо-політичний курс нашої держави, зокрема

Вступне слово Олексія Немчука

й у напрямку євроінтеграції та вступу до НАТО. Від перших років незалежності і до наявності чіткого курсу України саме на ці перспективи в плані зовнішньої політики, адже євроатлантичне покликання відкриє для країни нові та продуктивні економічні перспективи.

У цікавому руслі аналізу зовнішньополітичних проблем була представлена доповідь Артема Филипенка, магістра державного управління, завідувача сектору досліджень південного регіону Національного інституту стратегічних досліджень та докторанта з Республіки Молдова Георге Балана «Нові підходи до вивчення історії Придністровського конфлікту в контексті російської агресії проти України». Дослідники роблять висновки та формулюють уроки для України з досвіду Придністровського конфлікту в плані вирішення проблеми війни на Сході України.

Цікавою і актуальною був виступ Алли Киридон, докторки історичних наук, професорки, Заслуженої діячки науки та техніки України, очільниці Державної наукової установи «Енциклопедичне видання» про демаркацію простору взаємодії держави, церкви та суспільства 1991–2021 рр. Доповідачка висвітлила різні етапи стосунків держави, церкви та суспільства за роки незалежності і дійшла висновків, про те, як сформувався новий і досить непростий формат цих стосунків. Такий формат, переконана науковиця, має неодмінно характеризуватися відкритістю та прозорістю, ставати платформою взаємодії у формулюванні спільних задач та цілей.

Вчені з Румунії – Джордже Єнаке, доктор історії, професор Університету «Нижній Дунай» поділився досвідом Румунської держави у будівництві модерної нації та проголошенні «Дня нації», а відомий вчений, професор Молдавського державного університету Анатоль Петренку зупинився на головних етапах, досягненнях та сучасних проблемах Республіки Молдови на шляху до виборювання незалежності. Магістерка наук, директорка Литовського нового державного архіву (м. Вільнюс) Дануте Контрімавічене розповіла про досвід литовського державного архіву по комплектуванню документів, про зміни в інформаційно-комунікаційній діяльності архівів. Вона підкреслила, що головна задача архівів стати активними учасниками інформаційної середовища, а не пасивними зберігачами інформації.

Професор О.Лисенко та к.і.н. Т.Пастушенко (Інститут історії України НАН України) презентували учасникам круглого столу державну Кон-

цепцію комплексної меморіалізації Бабиного Яру як відображення цивілізаційних, історичних, пам'яттєвих та соціальних викликів сучасної української держави..

Незважаючи на спілкування в режимі «онлайн», учасники конференції жваво обговорювали доповіді, ставили досить гострі питання та розгортали дискусії.

Після завершення круглого столу почалася робота в секціях. З метою більш детального аналізу історичної свідомості народів та етносів Півдня України, а також факторів, які сприяли їх формуванню і трансформації, організатори конференції запропонували кілька тематичних напрямків, тематика яких була сконцентрована у роботі шістьох секцій.

Секція 1. «Історія народів та етносів Півдня України в часи імперій, тоталітаризму, демократії». Модератор – д. і. н., проф. О. Бачинська (м. Одеса), д. і. н., проф. Ю. Котляр (м. Миколаїв), д. і. н., доцент В. Савченко (м. Одеса), д. і. н., проф. А. Тулуш (Румунія).

Секція 2. «Проблеми української та іноземної термінології і термінографії, мовні взаємовпливи». Модератор – д. філол., наук, доц. С. Форманова, к. філол. наук, проф. В. Стовпець (м. Одеса).

Секція 3. «Духовність, традиції та обрядовість української та «сусідніх» етнокультур». Модератор – д. і. н., доц. Т. Вінцовський, д. філол., наук, доц. О. Стовпець (м. Одеса).

Секція 4 «Історія християнських церков та долі інших конфесій у регіоні». Модератори – д. і. н., проф. Н. Діанова (м. Одеса), д. і. н., проф. О. Тригуб (м. Миколаїв).

Секція 5 та 6 «Роль архівних установ, музеїв та виставок у збереженні та популяризації культурно-історичної спадщини», «Краєзнавство і туризм, природні, соціально-економічні та культурно-історичні складові». Модератори – д. і. н., проф. І. Тюрменко (м. Київ), д. екон. н., проф. І. Савельєва (м. Одеса), д. і. н., проф. Л. Бабенко (м. Полтава).

Цікаві, актуальні, часто дискусійні доповіді та матеріали до збірки конференції представили доктори та кандидати наук Бачинська Олена, Вінцовський Тарас, Гончарук Тарас, Діанова Наталія, Світлана Форманова (Одеський національний університет ім. І.І. Мечникова), Савченко Віктор (Південноукраїнський національний педагогічний університет ім. К.Д. Ушинського), Сінкевич Євген (Черкаський національний університет ім. Б. Хмельницького), Шишко Олек-

сандр (Одеська національна академія харчових технологій), Микола Михайлуца, Ірина Савельєва, Олександр Стовпець, Росіна Шевченко та Віктор Пахмурний (Одеський національний морський університет), Циганенко Лілія (Ізмаїльський державний гуманітарний університет), Олександр Тригуб, Морозова Ольга (Чорноморський національний університет ім. Петра Могили. м. Миколаїв), Стівпець Олександр, Крамар Юрій (Волинський національний університет ім. Лесі Українки), Петренко Ірина (ВНЗ Укоопспілки Полтавський університет економіки і торгівлі), Бабенко Людмила (Полтавський національний педагогічний університет ім. В.Г.Короленко), Тюрменко Ірина (Національний авіаційний університет м. Київ), Олег Бажан (Інститут історії України НАН України) та В.Золотарьов (ХНУР), Сусоров Віктор (Херсонський національний технічний університет), Житков Олександр (Центральноукраїнський державний педагогічний університет ім. В.Винниченка. м. Кропивницький), Вайзе Християн (Німеччина).

За синхронного перекладу, заслухавши виступи наших іноземних колег з провідних університетів та інститутів Румунії, Німеччини, Молдови: Миту Іоана-Марія, Тома Тетяна, Міхаїл Раріца, Преуту Христина, Тулуш Артур-Віорел (Румунія), Вайзе Християн (Німеччина), Філат Василе (Республіка Молдова). У роботі конференції взяли участь також аспіранти, краєзнавці – шкільні вчителі та співробітники наукових бібліотек, представники ВМС ЗС України.

Приємно відзначити, що на науковому форумі з провідними вченими спілкувалися аспіранти та студенти.

Студенти ОНМУ – зацікавлені учасники презентації

В умовах складної економічної та епідеміологічної ситуації організатори забезпечили високий науковий та організаційний рівень конференції. До постійних учасників наукового форуму, відомих вчених істориків, краєзнавців, релігієзнавців, мовознавців залучилися нові дослідники, небайдужі до історії та долі України. Всього в науковому заході взяли участь 84 учасника, серед яких 29 докторів наук та 26 кандидатів наук.

Колеги-учасники філологічної секції

За багаторічною традиції ще до відкриття форуму була видана збірка наукових праць, до якої увійшли наукові статті, виступи та матеріали круглого столу, а також матеріали Міжнародної конференції. Кожний учасник конференції, наукові бібліотеки України безкоштовно отримали свій примірник. Видання Збірника стало можливим завдяки підтримці голови Одеської обласної державної адміністрації, Почесного громадянина м. Одеси та Одеської області Сергія Рафаїловича Гриневецького. Враховуючи важливість і значущість історичної події в українському державотворенні – 30-річчя незалежності України, організатори і співорганізатори висловили йому сердечну вдячність за розуміння проблем науковців.

Голова Одеської обласної адміністрації Сергій Гриневецький спілкується з науковцями

У продовження другої частини форуму 14 червня 2021 р. в Одеській обласній універсальній науковій бібліотеці імені М.І. Грушевського відбулася презентація Збірки наукових праць. Випуск 8. «Південь України: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний виміри» та

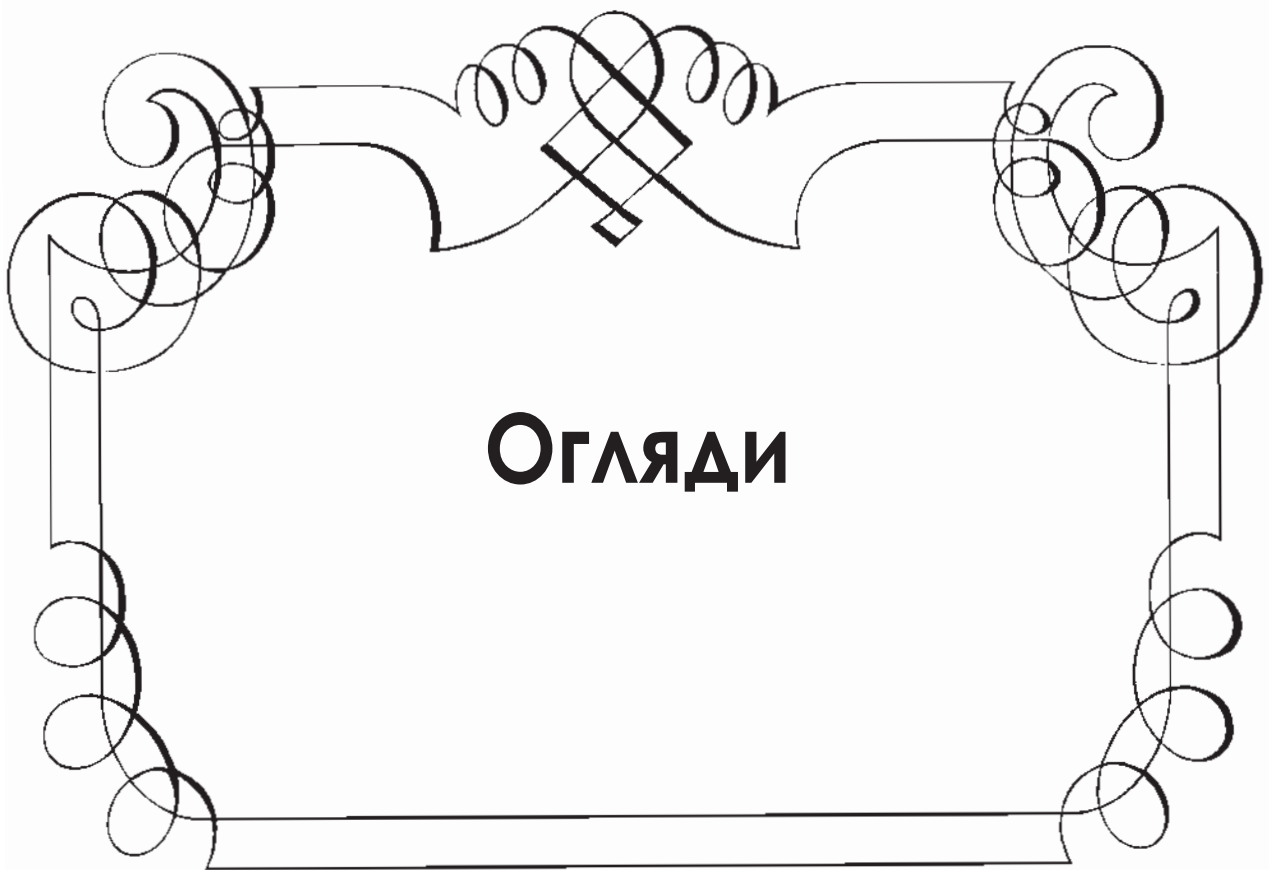
круглого столу «Становлення державної незалежності: історична практика й історична пам'ять (кінець ХХ–1-а чверть ХХІ ст.)».

Захід був приурочений до 30-річчя незалежності України та до 25-ї річниці Конституції України. Були запрошені представники державних органів влади, наукових установ та громадської спільноти, студенти ОНМУ. Зустріч пройшла за участю голови Одеської обласної адміністрації Сергія Гриневецького. Звертаючись до учасників зібрання Сергій Рафаїлович підкреслив важливість даної конференції та її проблематики саме для Півдня України, де проживають понад 130 націй та народностей, які належать до 40 релігійних конфесій. Кожний напрямок роботи конференції: етноісторичний, мовний, культурний та релігійний актуальний в практичному житті, в процесі пошуку компромісів у вирішенні державою нагальних питань сьогодення – тут допомога вчених вкрай необхідна, бо будь яка реформа повинна мати науковий супровід. Далі модератори конференції: професори Віктор Савченко, Ірина Савельєва, Олена Бачинська висловили рекомендації щодо враховування в майбутніх проектах, саме зростання мусульманської спільноти на Одещині і доцільність залучити у сферу наукової проблематики й Туреччину, створити громадянську групу «Чорноморсько-Дунайська ініціатива», до якої увійшли би дослідники, суспільні діячі України, Румунії, Молдови, Туреччини, Болгарії.

У завершальному слові професор Микола Михайлуца висловив наміри на подальше продовження наукового співробітництва та щиро подякував учасникам форуму.

Колективне фото учасників презентації

Леся Іванченко (м. Київ),
кандидат історичних наук,
завідувачка науково-дослідного відділу
Музею книги і друкарства України,
E-mail: ivanch2008@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5635-2772>

Ірина Зіборова (м. Київ),
кандидат історичних наук,
бібліотекар Національної наукової
сільськогосподарської бібліотеки НААН,
E-mail: i.ziborova@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3276-1827>

Історики проти фейків

Рец. на: Проценко В. Домени Згурівської провінції : дослідження, історико-краєзнавчі нариси. Київ : СМО «Просвіта» ВУТ ім. Тараса Шевченка, 2019. 192 с.

Нині українське суспільство опанувало такі різноманітні джерела здобування інформації, що потерпає від масивних сплесків фальшування. Фейкові новини зустрічаються не тільки в дописах Інтернет-спільнот у онлайн-соціальних мережах, а й на сторінках газет, журналів, книг. Особливо це стосується історичних подій. Внаслідок ігнорування перевіркою відповідності фактичного та медійного матеріалу подається підроблена інформація реальних явищ історії.

Одним із варіантів набору різноманітних фейків є книга В. Проценка «Домени Згурівської провінції», спрямована на внутрішнього споживача. Оpubлікована робота має широкий спектр трактувань, які не витримують жодних, навіть поверхневих, перевірок на достовірність, але, незважаючи на це, вона поширена автором серед жителів Згурівки й інших зацікавлених читачів. Зметою протидії розповсюдженню неправдивої інформації дана стаття є докладною рецензією на вказані нариси.

Прозовий твір українського письменника В. М. Проценка «Домени Згурівської провінції» (далі – «Домени») репрезентовано як науково-популярне видання власних досліджень з історії Згурівського краю, оформлених у вигляді краєзнавчих нарисів. Особисту працю з інформативним матеріалом автор стверджує в передмові до книги: «Перегляньте список джерел, які стали основою нових досліджень, висвітлили нові факти історичних подій і вистроїли їх в логічний ряд на сторінках книги. ... У списку, за невеликим винятком, –

радянські видання, але з кожного з них довелось брати... істини», що «об'єднались у нариси»¹.

Ознайомившись зі списком джерел нарисів «Домени», рецензенти встановили, що перелік літератури складено лише з 87 назв, з яких – 82 взято з розділу «Список джерел та літератури» книги, написаної колективом авторів Л.А. Іванченко, І.В. Зіборової, Л.Г. Проценка «Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.) : історико-краєзнавчий нарис»² (далі – «Діяльність родини

¹ Проценко В. Домени Згурівської провінції : дослідження, історико-краєзнавчі нариси. - Київ : СМО «Просвіта» ВУТ ім. Тараса Шевченка, 2019. - С. 3.

² Іванченко Л. А., Зіборова І. В., Проценко Л. Г. Суспільна та культурна діяльність родини Кочубеїв у с. Дубовичі (кінець XVII – початок XX ст.) : історико-краєзнавчий нарис. 2-е вид., виправ. і доп. - Київ : НУБіП України, 2017. - С. 124–134.

Кочубеїв»). Також визначено, що джерела та літературу в «Домени» дублювали скануванням за допомогою спеціальної програми; збереглися, навіть, черговість запозичених найменувань. Але в результаті комп'ютерної обробки тексту утворилася значна кількість незрозумілих ієрогліфів, прізвищ і назвів помилками, які опоненти зафіксували в створеному В. Проценком першоджерел. Очевидно, що автор вважав зайвою справою вписувати чи вибирати потрібну літературу для своїх нарисів.

Проаналізувавши зміст примірника «Домени», ми з'ясували, що посилань на книгу «Діяльність родини Кочубеїв» у текстовій частині немає. Знайдено єдине посилання (106, с. 11) на с. 165 твору «Домени», яке збереглося неприбране після копіювання відповідної сторінки з книги «Діяльність родини Кочубеїв». Крім того, автором зроблено компіляцію фраз з книги «Діяльність родини Кочубеїв» (с. 10–11, 15–18, 49–59) у розділ «Знатні будівники осад. Родина Кочубеїв» нарисів «Домени». Це теж підтверджує факти вжиття змісту окремих сторінок з книги «Діяльність родини Кочубеїв» без належного цитування джерел.

Попри невідповідність тематики та хронологічних меж між рецензованою роботою «Домени» та книгою «Діяльність родини Кочубеїв», письменник офіційно подає документальну базу періоду кінця XVII – початку XX ст., афілійовану тільки з книгою «Діяльність родини Кочубеїв», як застосовану ним для повноцінного розкриття теми нарисів «Домени» та публікації «відомих подій і фактів утворення поселень Згурівського краю та його людності з часів панування Київської Русі до жовтневого перевороту», анованих автором на титульному листі.

Висновки оцінювачів надрукованої праці В. Проценка стосовно маніпулятивного використання джерельного наповнення та певної кількості тез, що окреслювали сільськогосподарську діяльність Кочубеїв, сімейні зв'язки, побутові події з життєвого шляху окремих представників роду Кочубеїв, а також виявлені при цьому поширення хибних думок, кривотлумачення запозичених авторських ідей і висновків, що не мають під

собою підґрунтя, висвітлено в спеціальній статті в міжвідомчому тематичному збірнику ННСБ НААН «Історія науки і біографістика»³.

Дослідження іншої частини нарисів «Домени», об'єднаної краєзнавчою тематикою, пропонуються в даній рецензії, оскільки ми, як історики, зобов'язані з'ясувати загальні масштаби застосування інформаційних фейків. Уважно прочитавши 184 сторінки представленого твору В. Проценка «Домени», ми виявили багато відхилень та невідповідностей. Основні з них класифікували за кількома категоріями й аргументуємо, надаючи пояснення та коментарі. Для кращої демонстрації наявних протиріч, ключові фрази виділені підкресленням.

І. Аграрні науки

1. «Згурівщина за фізико-географічним районуванням входить до Лісостепової зони Лівобережно-Дніпровської лісостепової провінції Північно-Дніпровської терасової низовини... Досліджуючи у XIX ст. цю територію В.В. Докучаєв прийшов до важливих висновків..., що тут у попередні епохи до кінця XIII ст. були великі масиви лісу, а на чорноземах, що знаходились на вододільних ділянках і луках, проростала трав'яниста рослинність»⁴.

2. «Дубово-соснові ліси тягнулися вздовж правого берега ріки Супій і берегів ріки Перевід. Великий лісовий масив існував у заплавно-борівній зоні від Галиці до Згурівки і нижче по течії, який місцеве населення здавна називало «Зелена діброва»... Постійними представниками межиріччя Переводу–Супою були ховрахи, тушканчики великі..., хом'яки, рідкісні тарантули та махаони, що дотепер водяться»⁵.

Коментар рецензентів: Територія сучасної Згурівщини, по якій протікають річки Перевід і Супій, впродовж 1802–1923 рр. частинами підпорядковувалась Пирятинському, Прилуцькому та Переяславському повітам Полтавської губернії. Докучаєв, дійсно, вивчав ґрунти Полтавщини з метою практичного обґрунтування своєї наукової концепції про чорнозем. При цьому в своїй праці «Наші степи колись і тепер» він підсумував: «Прадавніх лісів, ні в історичні, ні в

³ Зіборова І. В., Іванченко Л. А. Рецензія на науково-популярне видання «Проценка В. Домени Згурівської провінції: дослідження, історико-краєзнавчі нариси. - Київ: СМО «Просвіта» ВУТ ім. Тараса Шевченка, 2019. - 192 с.». Історія науки і біографістика: електронне наукове фахове видання – міжвідомчий тематичний збірник. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2019-3/>. – 9 с. (дата звернення: 18.01.2020).

⁴ Проценка В. Вказ. праця. С. 14.

⁵ Там само. С. 16.

доісторичні часи, ніколи не існувало в придніпровських повітах, таких як... Пирятинський..., західній половині... Прилуцького і двох південних третилах Переяславського повіту, – інакше кажучи, ніколи не було лісів в тих степах Полтавської губернії, які нижче (приблизно) 65 сажнів [138 м] над рівнем моря, незважаючи на безпосереднє сусідство... з заплавами Дніпра, і деяких інших більш-менш значних річок, можна сказати, від віку лісистих. Давні ліси... Полтавської губернії, і тоді утворили не одну суцільну смугу або велику ділянку, що прилягали, приміром, до Київського Полісся..., а були розкидані, як і тепер, окремими пасмами і острівцями по високим степовим прибережним нагір'ям Ворскли, Сули, Псла, Хорола, Удаю, Лохвиці та інших річок, де, з одного боку, зливалися з заплавами лісами, а з іншого, за 1–10 верст... від ріки, змінювалися нескінченними чорноземними степами»⁶.

Таким чином, в заплавах степових річок Супою та Переводу Згурівського краю, розташованих у Північно-Дніпровській низовині, не росли великі масиви дубово-соснового лісу. Натомість рівнинні ділянки були вкриті сінокісними травами: «Густий рослинний килим покривав колись і всю Полтавську губернію; тоді, за словами старожилів, як дерева стояли – тирса, бурунчук, горошок і ковила; «трави такі, що аж по груди хватають, а то що і більше, а роса по траві, як вода»⁷. В опонентів є питання щодо фауни межиріччя – звідки В. Проценковзяв фейкове повідомлення про існування місцевих тарантулів? Посилання на вихідне джерело немає.

3. «Розкопки навколишніх скіфських поховань свідчать, що для повного благополуччя померлого біля нього клали до 100 літрів виноградного вина. Тож слово Згурівка може походити від назви місцевого винограду зурівка...»⁸.

4. «Наші предки постійно покращували якість місцевого винограду і успішно його культивували по узбережжям річок. Найбільші його

плантації в часи Київської Русі знаходились в Переяславському князівстві, особливо обабіч Супою і Переводу. Про це згадано у письмових джерелах датованих X ст. Серед них, наприклад літопис Никона (1151 р.): «...торкиволост (союзники Ізяслава) і села пожгоша виногради присекоша». ...Про виноградники згадував мандрівник Михалон Литвин, що прибув до Києва у 1544 році. Він відмічав: «в Київщині «ростуть... виноградні лози з великими гронами, по під берегами річок»»⁹.

Коментар рецензентів: У даному випадку літератор вдався до маніпулювання цитатами для створення потрібного змісту. Так, у літописі Никона автор згадує монаха Антонія, який у 1051 р. заклав у лаврі «яблонный сад». Збереглися свідчення, що крім плодкових дерев, у лаврі на початку XI ст. були виноградники, які давали непогане вино. А Михалон Литвин писав (дослівно): «в Києві ростуть... виноградні лози з великими гронами, по під берегами річок зустрічається дикий виноград». Зазначені цитати взято з наукової статті О. П. Анікіної «Північне виноградарство в Україні: історичний аспект становлення та розвитку»¹⁰, але про це В. Проценко не вказав. У даній публікації дослідниця повідомляє, що багато свідчень знайдено в інших джерелах XVI ст., де згадується про успішні спроби культивування винограду в монастирських садах Києва. Однак наголошує, що, попри всі досягнення минулого, виноградарство в ті часи все ж не було ефективним – виноград визрівав не завжди, часто завдавали збитків морози.

Отже, констатуємо, що на заболочених берегах річок Супою і Переводу виноград в X ст. не вирощували, тим паче проміжку IV ст. до н. е. – початку I тис. н. е., коли у Степовому Подніпров'ї стали масовими скіфські поховання¹¹. В курганних могильниках Лівобережжя зафіксовані сліди місцевої металургії та металообробки і артефакти, що свідчать про активні торгові контакти з грецькими колоніями Північного Причорномор'я –

⁶ Докучаев В.В. Наши степи прежде и теперь. Издание в пользу пострадавших от неурожая. - Москва : Госиздат сельхозлитературы, 1953. - С. 59.

⁷ Там само. - С. 54.

⁸ Проценко В. Вказ. праця. - С. 37.

⁹ Проценко В. Вказ. праця. С. 38.

¹⁰ Анікіна О.П. Північне виноградарство в Україні : історичний аспект становлення та розвитку. Історія науки і біографістика : електронне наукове фахове видання – міжвідомчий тематичний збірник. URL : <http://inb.dnsgb.com.ua/2008-3/08aopasr.pdf> С. 2. (дата звернення : 28.09.2019).

¹¹ Ольговський С.Я. Скіфи. Енциклопедія історії України: електронна бібліотека. URL : <http://www.history.org.ua/?termin=Skify> (дата звернення : 28.09.2019).

завезена кераміка, зокрема амфори. Хоча землеробські племена скіфів-орачів вели осілий спосіб життя, займалися землеробством, скотарством і садівництвом, але навряд чи вони могли заготовити до сотні літрів вина, розлити його в спеціально привезені здалеку амфори, щоб потім захоронити з покійником. Вважаємо, що прозаїк спотворив факти з метою підтвердження власних ідей та ігнорував інформацію, яка цим ідеям суперечить. Тобто походження назви поселення Згурівка від сорту місцевого винограду гурівка – шахрайська підробка усталеної думки, імітація новизни.

II. Археологія

У цю категорію об'єднані фейкові повідомлення, що мають обмежену доступність до наукових джерел для їх спростування. Втім, досвідчені краєзнавці можуть запідозрити неправдивість інформації за наявністю поняттєвих помилок в археологічних термінах і географічною дезорієнтацією автора нарисів у розташуванні археологічних пам'яток.

5. «На землях Переяславщини археологи нині досліджують найбільше місто світу того періоду – Галон, яке було спалене під час походу персидського царя Дарія I Великого на Скіфію в 512 р. до н. е.»¹².

Коментар рецензентів: Звичайна стаття з Вікіпедії дає пояснення де знайдена археологічна пам'ятка: «Сучасні українські вчені ототожнюють Гелон з Більським городищем (велике трикутне городище скіфських часів, площею 4400 га; біля села Більськ, на річці Ворскла, на межі Полтавської та Сумської областей)». Сучасна Переяславщина, як адміністративно-територіальна одиниця, входить до складу Київської області.

6. «Пам'ятка археології, що розташована між Згурівкою і Новим Биковом свідчить про те, що поблизу цих поселень знаходилось городище з часів Київської Русі. Збереглися рештки фортеці на острові, площею близько 15 гектарів, обнесеного земляним валом та обгородженого стовпами»¹³.

Коментар рецензентів: Автор плутається в поняттях «городище» і «фортеця». Тож довідома: городищем вважають залишки стародавнього поселення, обгородженого земляними оборонними валами, ровами, дерев'яним частоколом, а фор-

теця – укріплений пункт з міцними капітальними спорудами, призначений для тривалої кругової оборони. В цитаті йдеться про Петрівське городище, що знаходиться між с. Красне Згурівського району Київської області та с. Петрівка Бобровицького району Чернігівської області. У матеріалах наукової конференції «Шлях із Булгара до Києва», проведеної вченими Казані та Києва 26–27 лютого 1991 р., є відомості про кругле городище біля села Петрівка на р. Супій, розташоване на острові в заболоченій заплаві верхньої течії річки¹⁴. В наш час земляні вали оточують округлу площадку 160x170 м і збереглися висотою до 3,7–4 м. Навколо – залишки неукріпленого посаду, на якому, окрім звичайного битого посуду, уламків жорен та інших решток господарської діяльності XI–XIII ст., траплялися уламки амфор; знайдено бойову сокиру. Цей пункт, крім виконання функцій манзіля (зупинки), міг використовуватися і як місце збору княжих дружин перед походами в Степ. На нашу думку, на городищі постійне населення не проживало, тому загороджувальні укріплення були непотрібні.

Зараз доступ на територію Петрівського городища вільний в будь-яку пору року, завдяки низькому рівню ґрунтових вод. Однак дослідник В. Проценко сюди не заходив, бо пише про загорожу зі стовпів, яку засновники посаду не будували. Крім того, письменник точно не знає місцевість, на якій збереглося городище, оскільки орієнтовні межі його розташування завеликі – замість радіусу 6,5 км (Красне–Петрівка) вказано відстань 15 км (Згурівка–Новий Биків). Проблему з визначенням географічних координат підкреслює наступна цитата (7): «Петрівка має свою давню історію. На околицях села, ближче до Нового Бикова, на правому березі Супою виявлено городище епохи бронзи (II тис. до н. е.), яке підтверджує, що сюди сягала кінна арійська цивілізація (кіммерійці) – попередники і прапращури козацтва. На території села виявлено городище часів Київської Русі (XII–XIII ст.)»¹⁵. Насправді село засноване на лівому березі р. Супій. Про місце знаходження Петрівського городища йшлося попередньо. А щодо наявності пам'яток археології в Петрівці, і в інших поселеннях, пропонуємо прочитати у наступній таблиці.

¹² Проценко В. Вказ. праця. - С. 24.

¹³ Там само. - С. 58.

¹⁴ *Иевлев М. М., Моця А. П.* Русский участок пути Булгар – Киев (особенности поселений и маршрута). Путь из Булгара в Киев. - Казань, 1992. - С. 23–30.

¹⁵ Проценко В. Вказ. праця. - С. 140.

Таблиця 1

Відповідність пам'яток археології реєстрам наукових фондів

Повідомлення в тексті нарисів	Каталог наукових фондів Інституту археології НАН України
8. «Петрівка [Бобровицького р-ну Чернігівської обл. – Авт.]... На околицях села, ближче до Нового Бикова, виявлено <u>городище епохи бронзи (II тис. до н. е.)</u> ¹⁶ .	У реєстрі «Колекції новобудовних експедицій» під № 956 вказано пам'ятки з курганного могильника доби бронзи, заліза, середньовіччя (Петрівка I) і кургану доби бронзи (Петрівка II), досліджені С. Н. Братченком (1980) на території <u>с. Петрівка, Станично-Луганського р-ну, Луганської обл.</u> ¹⁷ , а також під № 1006 – пам'ятки з кургану скіфського часу поблизу <u>с. Петрівське, Тарашанського р-ну, Київської області</u> , розкопаного Г. Т. Ковпаненко (1982) ¹⁸ .
9. «Скіфське і чорноліське поселення було досліджено під час проведення археологічних розвідок В.А. Круцем в 1964 році поблизу <u>села Войтове</u> » [Згурівський р-н Київської обл.: <u>Лівобережне Подніпров'я – Авт.</u>] ¹⁹ .	У реєстрі «Колекції новобудовних експедицій» під № 956 вказано пам'ятки з розкопок С. Н. Братченка на правому березі р. Євсуг (1980) курганних могильників: сарматського часу; доби бронзи; доби бронзи, заліза, середньовіччя) <u>с. Войтове, Станично-Луганського р-ну, Луганської обл.</u> ²⁰ .
9. <i>Коментар рецензентів:</i> На сьогодні досліджена Чорноліська культура поширена в межах кількох локальних варіантів: ворсклинський (басейн р. Ворскла), лівобережний (Самара, Оріль, Сіверський Дінець), правобережний (Правобережне Подніпров'я від Києва до Дніпропетровська) та дністровський (басейн Бугу та Дністра).	
10. «...Поряд з Усівкою, на околицях <u>села Софіївки [Згурівський район – Авт.]...</u> , розташоване <u>городище пізньої трипільської культури назване вченими «софіївська культура»</u> ²¹ . 11. «Біля Софіївки два кургани скіфського періоду др. пол. V – поч. IV віків до н. е., розвідані завідувачем археологічного відділу природно-історичного Полтавського губ. земства В. М. Щербаківським у 1915 році. ... <u>Поряд із селом Софіївка знаходиться поселення пізньої трипільської культури, датоване не раніше 2650 року до н. е. Про це свідчать матеріали експедиції 1963 року Інституту археології під керівництвом Ю. М. Захарука</u> ²² .	У реєстрі «Колекції новобудовних експедицій» під № 56 вказані окремі пам'ятки з тілопального могильника біля <u>с. Софіївка Броварського р-ну</u> (нині <u>Бориспільський р-н Київської обл.</u>), виявлені в 1947 р. І. М. Самойловським під час археологічних розвідок ²³ ; під № 91 – пам'ятки доби міді-бронзи з тілопального могильника, досліджені Ю. М. Захаруком (1948) поблизу <u>с. Софіївка Бориспільського району</u> ²⁴ ; під № 187 – колекція пам'яток доби енеоліту, трипільської культури з поселення Софіївського типу, знайдених на околиці <u>с. Софіївка Бориспільського району</u> та вивчених експедицією Ю. М. Захарука в 1950 р. ²⁵ .

¹⁶ Проценко В. Вказ. праця. С. 140.¹⁷ Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С., Денисова А.О., Карашевич І.В., Карнаух Є.Г., Корпусова В.М., Павленко Л.В., Сон Н.О. Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України. Каталог. - Київ : Академперіодика, 2007. - С. 234.¹⁸ Там само. С. 262.¹⁹ Проценко В. Вказ. праця. - С. 8.²⁰ Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С. та ін. Вказ. праця. - С. 234.²¹ Проценко В. Вказ. праця. - С. 96.²² Там само. - С. 117.²³ Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С. та ін. Вказ. праця. - С. 293.²⁴ Там само. - С. 296.²⁵ Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С. та ін. Вказ. праця. - С. 305.

Закінчення таблиці 1

Повідомлення в тексті нарисів	Каталог наукових фондів Інституту археології НАН України
12. «Підтвердженням факту проживання людей на верхньому Переводі є виявлені <u>могильники поблизу Турівки [Згурівський район – Авт.]</u> епохи Київської Русі. Одержані результати дослідження цих могильників дають підстави стверджувати, що вони відносяться до типу слов'янських і супроводжували поселення та городища XII–XIII століть» ²⁶ .	У реєстрі «Колекції новобудовних експедицій» під № 978 вказано колекцію пам'яток доби неоліту, енеоліту, бронзи, ДРЗ, слов'ян, Київської Русі, зібрану в 1980 р. у селах Київської області, серед яких названо с. Турівку Яготинського р-ну (тепер Згурівського р-ну), експедицією «Славутич» під керівництвом Д. Я. Телегіна ²⁷ . В каталозі не конкретизовано що саме досліджували в с. Турівка, але попередньо це міг бути скифський курган або давньоруський курганний могильник VII–VIII ст.
13. «Підтвердженням факту постійного проживання людей виявлені <u>могильники поблизу... Красного і Турівки [Згурівський район – Авт.]</u> . Одержані результати дослідження цих могильників дають підстави стверджувати, що вони відносяться до типу слов'янських і супроводжували поселення та городища XII–XIII ст., які виявлені поряд цих сіл» ²⁸ .	У реєстрі «Колекції новобудовних експедицій» під № 549 вказано пам'ятки курганного могильника доби бронзи, середньовіччя біля с. Красне, Скадовського р-ну Херсонської обл., розкопані О. М. Лесковим (1963) ²⁹ . Немає відомостей про відкриття поселень XII–XIII ст. поблизу сіл Красне і Турівка. Як повідомлено в п. 6, поблизу с. Красне Згурівського району досліджено Петрівське городище.

III. Щодо історії держави Київська Русь

14. «Поряд з назвою народу анти вживалася назва слов'яни, які населяли Волинь, Поділля, Переяславщину і Чернігівщину... «Повість врем'яних літ» перераховує слов'янські племена, які жили в XI столітті: «Се бо токмо Слов'їнескязыкъвъ Русі: Поляне, Деревляне, Новгородци, Полочане, Дьрьговичи, С'їверо, Бужане, заньс'їдять по Бугу, посл'ї же Волянне». Всі вони розмовляли однією мовою, яка до цього часу панує серед сільського населення українців»³⁰.

Коментар рецензентів: Вважаємо помилкою ототожнення антив і слов'ян. Візантійці називали антами ту частину східних слов'ян, що в IV–VII ст. були об'єднані в міцному міжплемінному Антському союзу. Анти склали, переважно (за Грушевським) чи меншу в порівнянні зі склавинами (за Залізняком), частину людності в етнічному формуванні українського народу. Слов'яни – велика група європейських народів, об'єднаних

близькістю мов і спільним походженням, що створили (за географічним критерієм) три складові гілки: східнослов'янську (українці, русини, білоруси, росіяни), західнослов'янську (поляки, кашуби, чехи, словаки, лужичани) і південнослов'янську (серби, хорвати, словенці, боснійці, болгары, македонці, черногорці). Слов'яни розмовляють слов'янськими мовами. Опоненти мають до В. Проценка запитання: «А що, слов'янська мова панує тільки серед сільського населення України? В містах всюди говорять іноземною?». В тексті відповіді немає.

15. «В XI ст. н. е., коли Київ, об'єднавши полян, древлян, сіверян, уличів та тиверців, а згодом торків і половців, став політичним центром східних слов'янських племен, утворивши Київську Русь»³¹.

Коментар рецензентів: Дійсно, Русь вперше об'єднала східнослов'янські племена в одну державу. Однак, половці й торки (гузи) це – племена тюркомовних кочівників, які були ініціаторами низки набігів на русинів³². Іноді вони

²⁶ Проценко В. Вказ. праця. - С. 100.

²⁷ Блажевич Н.В., Бурдо Н.Б., Вітрик І.С. та ін. Вказ. праця. - С. 335.

²⁸ Проценко В. Вказ. праця. - С. 125.

²⁹ Блажевич Н. В., Бурдо Н. Б., Вітрик І. С. та ін. Вказ. праця. С. 276.

³⁰ Проценко В. Вказ. праця. - С. 10–11.

³¹ Там само. - С. 125.

³² Квітницький М.В. Половці. Енциклопедія історії України: електронна бібліотека. URL : <http://www.history.org.ua/?termin=Polovtsi> (дата звернення : 28.09.2019).

брали участь у міжусобицях руських князів як союзники протилежних сторін, у спільних походах на сусідні держави, але ніколи не входили до складу Русі. На початку XI ст., після нищівної поразки від печенігів, невелика частина торків попросила притулку в київського князя. Ставши васалами руських князів, торки охороняли південні кордони Русі, здійснювали за відповідну платню походи проти степовиків, зокрема охоче проти половців. Вони осіли на Пороссі, де, створили військовий союз «чорних клобуків». Наприкінці XII ст. інтенсивність набігів половців на Русь значно зменшилась. Монголо-татарська навала (1236–1240) призвела до повного завоювання Половецької землі, яка стала частиною території Золотої Орди, а в IV ст. назва «половці» зникла з давньоруських джерел.

16. «Для захисту держави від степовиків він [Володимир Святославович – *Авт.*] будує низку укріплень і переводить до них кривичів, в'ятичів, словен, торків; створює порубіжну дружину»³³.

17. «[у 1015 р. – *Авт.*] Тут князь Володимир вперше заснував південні міста на Десні, Трубежі і Сулі. В міста були поселені «кращі мужі від Словен і від Кривич – і від Чуді і від Вятич». Це явне підтвердження, що місцеве сіверське населення було тоді занадто слабе, або ж його зовсім не було на цьому порубіжжі, або воно було витіснено чи відступило у безпечніші місця від нападів печенігів»³⁴.

Коментар рецензентів: Цитати 16 і 17 суперечать одна одній: вказані племена поселені на кордон для укріплення оборони чи в порожні міста замість місцевого населення? Ми вважаємо, що такими тезами автор висловлює своє бачення історії в кращих традиціях норманської теорії, поширеної російською цензурованою історіографією, на кшталт східнослов'янські племена були нездатні без допомоги запрошених варягів заснувати могутню Давньоруську державу. Все відбувалось з точністю навпаки. З середини IX ст. «йшла безперервна велика війна» з печенігами. Щоб протистояти постійній загрозі князь Володимир почав створювати розгалужену оборонну систему. Було побудовано низку городів (в значенні обгороджених територій,

прикордонних фортець, а не міст) на південь від Києва (над річкою Стугною) і на Лівобережжі (над Десною, Трубежем, Сулою). В результаті військової реформи замість найманців-варягів князю стали служити «мужі кращі» з різних племенних об'єднань Руської землі: Слов'ян (з Придніпров'я), Кривичів (з Двіни, Волги та Німану), Чуді (угро-фіни з Західного Сибіру), В'ятичів (з-за Оки та Москви-ріки). Південні кордони зміцнили величезною за розмірами системою укріплень, відомою як «Змієві Вали». З них легше було відбивати напади кочовиків.

18. «Назву місто Переяслав отримало від колишньої назви царства Славія... і включає нинішню назву міста *Пере-я-слав* дослівний зміст – *перед цим я Славія*»³⁵.

Коментар рецензентів: На наше переконання, під впливом аматорської творчості С. Плачинди, прозаїк пропонує нові тлумачення окремих назв міст і сіл, зокрема: Русанова (літописний Русотин), Пирятин, Яготин, київської Русанівки, Переяслава-Хмельницького, Гури (виноград і назва містечка) тощо. Книгу Плачинди «Словник давньоукраїнської міфології» виявлено в переліку використаної літератури нарисів «Домени». Значить для автора – це визнаний вчений, попри те, що його твори містять маргінальні, з точки зору історичної науки, ідеї. Відповідно до них історія українського народу починається від часів Мізинської стоянки (20–15 тис. років дон. е.), а пращурами українців є трипільці. Недарма ж на цьому тлі В. Проценку майже в кожному селі Згурівського району ввижаються залишки городищ, відкриті могильники чи розкопані старовинні поселення. Тут доречно буде згадати фіктивні пам'ятки археології (Порівняльна таблиця відповідності реєстрам наукових фондів), до яких можна додати ще кілька.

19. «Давнє поселення в межах нинішнього села [Усівка – *Авт.*] могло виникнути ще в часи Київської Русі. Адже в центрі села знаходиться острівець-городище, яке в свій час оточувала з усіх сторін вода. Місцеві жителі називають колишній острівець – місто»³⁶.

Коментар рецензентів: За інформацією місцевих краєзнавців відомо, що вперше в історичних джерелах с. Усівка згадується у другій чверті

³³ Проценко В. Вказ. праця. - С. 13.

³⁴ Там само. - С. 49.

³⁵ Проценко В. Вказ. праця. - С. 25.

³⁶ Там само. - С. 95.

XVII ст. Перші поселенці осіли в різних місцях села. Таких кутків було п'ять, серед них куток Город (а не місто!), зусібіч оточений водою. Дотепер інше значення назви неприйнятне.

20. «Створення комплексу укріплень Биків, Красне, Турівка, Серединка і Держикрай більше всього відноситься до 1125 року, коли Володимир Мономах наділив цими порубіжними землями свого зятя і половецького князя Сквир-Рожиновського»³⁷.

Коментар рецензентів: Бракує відомостей про будівництво вказаних оборонних споруд, як і не вистачає інформації про дати заснування одноїменних сіл. Авторська думка потребує підтвердження першоджерелами, а посилянь немає. Втім, акцентуємо увагу на назві Серединка. Саме так письменник перейменував село Середівку Згурівського району. На підставі чого це зроблено – невідомо.

IV. Історія Згурівського краю

Оскільки, на переконання В. Проценка, на степовій території Згурівщини в давнину шуміли непрохідні ліси (п. 1, 2), то до XVI–XVII ст. їх повинен був хтось знищити. Таким екологічним порушником автор «призначив» політичного і культурного діяча Великого Князівства Литовського, мецената Костянтина Острозького. Висновок підтверджується наступними цитатами.

21. «Найбагатший магнат [князь Костянтин-Василь Острозький – *Авт.*] поклав під сокиру не тільки Присупоївські ліси для виробництва поташу, але розкопав на Супою десятки городищ Київської Русі, використовуючи перетлівші укріплення для виробництва селітри»³⁸.

22. «Острозький ... в 1585 році... заснував нові поселення на межі «Вишневецьчини». ... На території Присупоївських лісових масивів в районі нинішньої Згурівки виник присілок, де прижилися наймані майстри, робітники і переселенці з Поділля та Волині. Вони займалися мануфактурним виробництвом поташу і дьогтю»³⁹.

Коментар рецензентів: Посилання В. Проценка на першоджерела не вказані. У відомих

нам дослідженнях науковців задокументований початок розробки селітри в Лівобережжі на землях Речі Посполитої припадає на 1613 р. (захоплення Вишневецькими земель Проскур-Сущинських та Криників над Ворсклою, а також розкопування на селітру могили Скоробір). Згодом, що перші розробки могил на селітру на теренах польсько-литовського Лівобережжя розпочато дещо раніше. Потенційними місцями для промислу називали «поля дикі Білгородські, Очаківські, Путивльські, ... біля Муравських шляхів і поблизу річок Псла, Ворскли і Орелі...». Території, де «на городищах і могилах» на початку 1620-х рр. вже існували селітроварні майдани в руках Вишневецьких: «салетри біля рр. Хорола, Псла, Груні Великої, Груні Черкаської, Груні Ташанської і Груні Сухої, і теж біля городища Більського, і біля рр. Ворскли, Орелі, Мерчика, Орчика, Говтви і Сули і по іншим диковинкам»⁴⁰. У реєстрі урядової «Адміністрації селітряних маєтків» 1636 р. зазначено населені пункти, які їй підпорядковувалися: міста Березань (р. Недра), Биків (на р. Супій), Яблунів, Миргород, а також маєтки Полтава, Зигмунтів, Краснопілля, Крукпіль (р. Недра) і Чумгак. Серед них, як бачимо, лише Биків, Березань і Крукпіль можна географічно віднести до Присупоївських земель. Про інші поселення на Супої з виробництва селітри достовірної інформації немає.

23. «...Острозький, маючи дозвіл короля на освоєння земель..., виробництво поташу і селітри, пустив майже усю «Зелену діброву» під сокиру. Лишився невеликий гай «Дубинка» до 8 гектарів в районі нинішньої Згурівки, з якого і виріс в майбутньому дендропарк»⁴¹.

Коментар рецензентів: Спростування хибної новини є в «Нарисі діяльності П. А. Кочубея з лісорозведення в Полтавській губернії»: «До 60-х років [1860-х – *Авт.*] садиба Кочубея, поділяючи спільну долю степових місцевостей, не виділялася рослинністю. Єдиним притулком від літньої спеки міг слугувати дубовий гай («Дубина»), площею близько 8 десятин, насаджений ще предком г. Кочубея графом Розумовським.

³⁷ Проценка В. Вказ. праця. - С. 54.

³⁸ Там само. С. 3–4.

³⁹ Проценка В. Вказ. праця. - С. 34.

⁴⁰ Шерстюк В.В. Хронологія та етапи розвитку селітроваріння в Лівобережному Подніпров'ї. Сіверщина в історії України : зб. наук. пр. - Глухів, 2013. - Вип. 6. - С. 204.

⁴¹ Проценка В. Вказ. праця. - С. 18.

Увесь простір, зайнятий тепер парком, був або під оранкою, або використовувався під пасовище⁴².

24. «...Найбільше поташно-селітряне виробництво, організоване Острозьким у Згурівці, належало до прямої юрисдикції короля. ...Лишилась назва одного з кутків Згурівки, де знаходилось поташне виробниче поселення – Байраки»⁴³.

Коментар рецензентів: Висновки про вигадані селітряні промисли обґрунтовано в п. 22, 23. Щодо походження назви кутка «Байраки», то місцеві старожили розповідають: «В період Першої світової війни на околиці с. Згурівка, якнайдалі від території цукрового заводу, родина Кочубеїв побудувала 3 приміщення шпиталю для хворих на тиф. При лікувальному закладі був цвинтар для померлих від цієї інфекційної хвороби. У 1920-х роках колишні тифозні бараки радянська влада віддала багатодітним сім'ям під тимчасове житло. Тому цю територію місцеві жителі спочатку називали Бараки. Згодом ця назва трансформувалась у Байраки, як місце на околиці, поросле чагарником, віддалік від села».

25. «3 березня 1654 р. тут стояла велика залога Московського війська і Биків опинився в полі бойових дій. Результатом цієї інтервенції був вщент зруйнований Держикрай, а Биків і навколишні села значно порідшали. ...22 липня 1654 р. Павло Халепський... залишив письмову згадку: «Ми прибули до міста з трьома укріпленнями, яке зветься Биків. Мешканців у ньому лишилось дуже мало через моренну пошесть...»⁴⁴.

Коментар рецензентів: В одній невеликій цитаті є кілька подій з перекрученим змістом. По-перше, залоги московського війська з'явилися на Лівобережжі в період московсько-козацької війни 1658–1659 рр. під проводом гетьмана І. Виговського. Зокрема, 30-тисячний корпус на чолі з окольничим князем Г.Г. Ромода-

новським перебував на Лівобережжі в районі Переяслава, Чорнухі Пирятина з кінця серпня 1657 р. до початку лютого 1658 р.⁴⁵ Але підтверджених фактів, що на території с. Биків [по тексту – с-т Новий Биків Бобровицького р-ну Чернігівської обл.] з навколишніми селами були бойові дії, нема. Навпаки, «Дочекавшись вістей, що війська Мухаммед-Гірея на підході, Виговський вирушив з с. Бикова, де він стояв обозом, прямо під Конотоп»⁴⁶. По-друге, Павло Халепський (Алепський) відвідав Биків задовго до воєнних протистоянь, коли супроводжував антіохійського патріарха Макарія III у поїздки по Україні. Він вів подорожній щоденник. Представляємо потрібний запис: «33-й день подорожі. 12 липня літа Божого 1654-го. Прибули у велике місто на ймення Бихів, також із трьома фортецями і ставом. Це вельми велике місто, якот Васильків з його спорожнілими будівлями, та сильна моровиця, спіткавши його, винищила всіх мешканців, тепер місто занедбано, людей мало, і вони дуже нещасні»⁴⁷. Отже, зменшення населення сталося не через воєнні сутички, а внаслідок інфекційної епідемії.

V. Історія започаткування населених пунктів

26. «Він [військовий інженер Гійом де Боплан– *Авт.*] десь між 1620 і 1630 роками обстежував Присупоївські поселення і позначив населений пункт Згурівку на побережжі Супою вище Усівки, десь в районі нинішнього села Черевки. Тому багато дослідників не звертають увагу на надпис Стругонка – Згиронка з іншого боку ріки»⁴⁸.

Коментар рецензентів: На Спеціальній мапі України Г. Боплана («Спеціальний і докладний план України разом з належними до неї воеводствами, округами та провінціями» в масштабі 1:450 000), вигравійованій і надрукованій

⁴² К – нь. Очерк деятельности П.А. Кочубея по лесоразведению въ Полтавской губернии. - Киев : тип. С. В. Кульженко, 1892. - С. 5.

⁴³ Проценко В. Вказ. праця. - С. 61–62.

⁴⁴ Проценко В. Вказ. праця. - С. 127.

⁴⁵ Бульвінський А. Українсько-російська війна 1658–1659 рр. : основні битви, стратегія, чисельність та склад військ. Україна та Росія : проблеми політичних і соціокультурних відносин : зб. наук. праць. - Київ : Ін-т історії України НАН України, 2003. - С. 174.

⁴⁶ Там само. - С. 212.

⁴⁷ Халепський Павло. Україна – земля козаків: подорожній щоденник / Упор. М. Рябий. Київ : Ярославів Вал, 2009. - С. 190–191.

⁴⁸ Проценко В. Вказ. праця. - С. 40.

В. Гондіусом (1650), фактично написано «*Czyrenki*» – польською «Чіренкі», тобто це і є давнє поселення Черевки, яке розташоване на правому (протилежаючому від Згурівки) березі Супою. Саме село Згурівка на топографічній мапі Боплана тих часів не позначене.

27. «...Згурівку у 1708 р. отримав в оренду грек Тимофій Стеглієв (Згура). Молодий Тимофій Стеглієв навчався в Краківському університеті, вивчав, за звичаями тих часів, історію, філософію і риторику. В одній групі з ним здобував освіту юний український дворянин Іван Мазепа. Молоді люди подружилися»⁴⁹.

Коментар рецензентів: Вказана новина необгрунтована посиланням на першоджерела. Немає підтвердження, що ніжинський грек Згура і покаяний поляк Мазепа разом навчалися в Кракові й товаришували. Найбільш повна інформація про даних історичних постатей подана С. Павленком⁵⁰: «Невідомо, коли Т. Згура з'явився в Україні. Швидче за все він належав до греків, які переселилися до Ніжина. Він мав там двір, в якому, очевидно, й мешкав. [У 1708 р. – Авт.] Згура користувався особливим довір'ям в І. Мазепа, ...гетьман наказав греку доглядати за ним. Також він доручав йому проводити фінансові операції». Тимофій Гречанин був представником таємної дипломатії за гетьманства І. Мазепа. Юнацькі роки вказаних осіб не досліджували.

28. «Мальовниче село Красне Згурівського району Київської області виникло за часів Київської Русі. Найдавніша згадка про село занотована за 1085 рік у «Повчанні Володимира Мономаха сином своїм»: «И на весну посади мя отець в Переяславли перед братьею, и ходихом за Супой. И едучи к Прилуку городу, и среташаньвне запуполовечьскыекнязи, 8 тысяч, и хотехом с ними ради битися, нооружьбяхом услали наперед на повозах..., а наши онех болеизбиша и изымаша, и не смешани коня пояти в руце, и бежаша на Сулу тоеночи. И заутра, на Госпожин день, идохом к БелеВежи, и Бог ны поможе и святаяБогородица: избихом 900 половець, и два князя яхом, ...а два мужа толкоутекоста. И по-

томь на Святославльгонихом по половцях, и потомь на Торческый город, и потомь на Гюргево по половцях. И пакына той жестороне у Краснаполовципобедихом; и потомь с Ростиславом же у Варина веже взяхом...»⁵¹.

Коментар рецензентів: Для встановлення істини надаємо адаптований переклад з науковими поясненнями Л. Махновця: «А на весну посадив мене отець у Переяславлі, поперед братів-[князів], і ходили ми за [ріку] Супій. [...] А назавтра, в день владичиці (день Успіння (15 серпня) або Різдва Богородиці (8 вересня)), пішли ми до [города] Білої Вежі (місто Біла Вежа на ріці Остер). [...] А потім на [город] Святославль гонили ми вслід за половцями, а потім на Торчський город, а потім на Юр'єв (Гюргево (Юрїїв) – місто на річці Рось, правій притоці Дніпра) услід за половцями. І знову на тій же [правій] стороні [Дніпра] поблизу [города] Красна половець ми побідили...»⁵². Отже, мова йде про стародавнє руське місто Красн (Красне Перше) на річці Красній в Обухівському районі Київської області, яке заснував київський князь Володимир Великий на «змієвих валах» південніше Києва. А село Красне Згурівського району знаходиться на річці Супій – лівій притоці Дніпра, тобто на його лівому березі. У такий спосіб замість сенсаційного повідомлення встановлено сфабрикований історичний факт.

29. «...На картах XVII ст. французького інженера Гійома де Боплана, виданих в Амстердамі 1657 р., є нанесені села Биків і Галиця, а між ними на місці сучасної Макіївки розташована SualanDabrova Зелена діброва. Трохи південніше від Зеленої Діброви нанесене поселення Derzzekrai (Держикрай). Можливо це старіша назва села»⁵³.

Коментар рецензентів: Знову констатуємо незнання місцевості та маніпуляції географічними координатами. На мапі Г. Боплана (1650) між селами Биків і Галиця зображено лісовий осередок Szalan Dabrova (польською Шалан Даброва). З нього бере початок річка Перевід, на якій вище за течією (на південний схід) нанесено Держикрай (Derzykrai), а ще вище с. Турівку

⁴⁹ Там само. - С. 64.

⁵⁰ Павленко С. Оточення гетьмана Мазепа : соратники та прибічники. - Київ : Вид дім «КМ Академія», 2004. - С. 144–145.

⁵¹ Проценко В. Вказ. праця. - С. 48–49.

⁵² Іпатіївський літопис (Лаврентіївський список) під 1087 р.

⁵³ Проценко В. Вказ. праця. - С. 183.

(нині Згурівського району). Про цю місцевість є повідомлення в історичних джерелах XVIII ст.: «В Пирятинському повіті... протікає 2-а середня ріка Перевід. Вершина її знаходиться в Козелецькому повіті, в селі Мокіївці. Протікаючи Козелецьким повітом ріка проходить майже весь Пирятинський повіт, у якому впадає біля міста Пирятин в ріку Удай»⁵⁴. Відтак, на мапі 1650 р. позначено лише місце, на якому в 1770–1780 рр. зафіксовано с. Макіївка (тепер Носівського р-ну Чернігівської обл.).

Про поселення Держикрай доступні відомості в «Описі Старої Малоросії»⁵⁵: «...кордоном степу, відмежованого Карпекою для Прилуки від Погребів..., було вказано те місце на березі Переводу, де з цією річкою зливалася «рудка» Гнилиця, при чомувказівником кордону зазначений кам'яний міст. ...Поряд з цим кам'яним мостом, вже раніше існувало поселення..., ймовірно, що це і був, згаданий у купчій Касяненка, Держикрай, поселений кн. Острозьким... Потім Держикрай зник, напевно розорений одночасно з [селом– *Авт.*] Переводом. ...Галаган... осадив тут хутір, але при цьому вказав не Гнилицю, а урочище Свидовець...». Таким чином, можна припустити, що на місці Держикраю було започатковане село Гнилиця (після 1961 р. перейменоване в с. Знамянка Прилуцького р-ну Чернігівської обл.).

30. «На околиці Петрівки [Бобровицького р-ну Чернігівської обл. – *Авт.*] височить мурований стовп. Такі стовпи ставили кімерійці на кордонах своєї держави...»⁵⁶.

Коментар рецензентів: Зміст цитати є своєрідним тестом на уважність, знання місцевості та логічне мислення. Насамперед те, що кімерійці – найдавніший із народів, який кочував на території сучасної України від початку залізного віку до VII ст. до н. е. Вони контролювали при-

чорноморські степи від Керченської протоки до Дністра. Навіть якщо кімерійці ставили стовп мурований, чи він зберігся до XXI ст.? Наостаннє – по факту: на околиці села, обабіч дороги, «здіймається» конусоподібний стовп, споруджений з сучасної цегли, на якому вмурована табличка з написом «Село Петрівка. Пам'ятка архітектури XVII ст.!» Очевидно В. Проценко сподівався, що перевіряти його інформацію все одно ніхто б не поїхав.

31. «14 листопада 1708 р. на Биків, Петрівку і Красне отримав царську грамоту полковник Переяславський Степан Томара. Ревізія Переяславського полку 1750 року засвідчує, що Горленко Петро – бунчуковий товариш мав у Яготинській сотні і на хуторі Петрівці посполитих...»⁵⁷.

32. «Син генерального судді Горленко Петро Якимович... у 1755 р. вів суперечку за ґрунти із полковим осавулом київським Йосипом Закревським за... слугителів у Яготинській сотні в Петрівці у 1750 році»⁵⁸.

Коментар рецензентів: Надаємо оригінал документу до 31-ї цитати: «Степан Іванович Томара 14 листопада 1708 р. отримав царську грамоту на сс. Биків, Вороньки, Веприк, Білоцерківку, Козацьке, Красне, Усівку та Кулажинці»⁵⁹ [села Басанської сотні Переяславського полку – *Авт.*]. Як бачимо, в переліку немає с. Петрівки. Сюди ж В. Проценко додав с. Петрівку козака П. Горленка, розташовану в Яготинській сотні Переяславського полку, що територіально знаходиться набагато південніше с. Басані. В оригіналі документу до 32-ї цитати написано: «Горленко Петро Якимович... У 1755 р. вів суперечку за ґрунти із полковим осавулом київським Йосипом Закревським... Володів... у Яготинській сотні в хут. Петрівці... всього 2 двори 8 хат, 7 піших, 5 дворів слугителів (1750)»⁶⁰. Тож-бо володіння П.Я. Горленка в Яготинській сотні

⁵⁴ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. *Описово-статистичні джерела ІАН УРСР* / упоряд. : Г. В. Болотова [та ін.] ; редкол. : Н. С. Сохань (відп. ред.) [та ін.] ; Археогр. комісія [та ін.]. Київ : Наукова думка, 1989. С. 67.

⁵⁵ *Лазаревский А.* Описание Старой Малороссии. Материалы для истории заселения, землевладения и управления. - Киев : тип. Имп. Ун-та Св. Владимира, 1902. Т. 3 : Полкъ Прилуцкий. - С. 191–192.

⁵⁶ *Проценко В.* Вказ. праця. - С. 141.

⁵⁷ Там само. - С. 142.

⁵⁸ Там само. - С. 43.

⁵⁹ *Модзалевський В.Л.* Малоросійський родословник / упоряд. : С. В. Шурляков ; ред. кол. : В.В. Кривошея, В.В. Томазов, С.В. Шурляков. - Київ : НАН України, 1996. - Т. 5. - Вип. 1 (Танські–Турковські). - 59 с.

⁶⁰ *Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В.* Неурядова старшина Гетьманщини. - Київ : «Стилос», 2009. - С. 88–89.

автор намагався приховати, щоб менше було запитань щодо географії цього місця, а посилання на джерела цитування не позначив.

33. «Пов'язаний з Петрівкою був Глоба Іван Андрійович рядових козаків 1-ї Переяславської полкової сотні 28 листопада 1736 р. полковником Кочубеєм включений в п'ятдесяте число товариства значкового»⁶¹.

Коментар рецензентів: Письменник наполегливо не вказує справжню місцевість. Цитуємо оригінал: «Глоба Андрій... разом з Данилом Глобою мав 4 сім'ї підданих у 1-й полковій Полтавській сотні (с. Петрівці). ...Данило, Іван та Яків Глоби були обрані значковими товаришами з рядових першої Полтавської полкової сотні Полтавського полку «За службьпредкових, по усмотрениюзгодностиих в пятидесятое число товарищества», про що одержали 28 листопада (9 грудня) 1736 року універсал від полтавського полковника В.В. Кочубея»⁶².

34. «Серединська слобода і козак Середина. У давнину річка Перевід була суднохідною, а її притока Мийка – рухливою і прозорою. ...Тому не випадково на серединці Мийки з'явився рукотворний острівцець, як і багато інших штучно створених водних форпостів Засупоївщини для захисту кордонів Київської Русі...»⁶³.

Коментар рецензентів: Про стан суднохідності річок Полтавської губернії (Стугни, Трубежу, Оржиці, Альти, Супою, Переводу тощо) є підсумки досліджень В. В. Докучаєва, узагальнені істориком Л. В. Падалкою: «Полтавська експедиція проф. Докучаєва виявила..., що... залишки великих старовинних річкових суден опинились в долинах малих річок не тому, що такі судна тут плавали, а тому, що вони по цим річкам сплавлилися в більші ріки (Дніпро для Полтавської території) під час весняної повені, –сплавлялися з сусідніх підвищених місць, вкритих лісом, де з достатнього лісового матеріалу взимку виробляли різної величини судна...»

»⁶⁴. Притока Мийка була штучно викопаним озером для напування та мийки овець, яких розводили місцеві поміщики.

35. «Середина заснував свою слобідку, яка отримала назву – Серединська. ...Серединка зазначена і в Рум'янцевському описі 1765–1769 року уже в складі Басанської сотні, яку складали козаки Бикова і навколишніх поселень. В хуторі Серединському, який став належати графу Кирилу Григоровичу Розумовському в 1781 році проживало 197 жителів»⁶⁵.

36. «...Серединська слобода від невеликого поселення козака Середи зросла на протязі трьох тисячоліть до великого села Середовки»⁶⁶.

Коментар рецензентів: Демонструємо текст оригіналу до 35 цитати: «1787 року до Козелецького повіту Київського намісництва відносився хутір Середівський, який населяли 197 душ його величності графа Кирила Григоровича Розумовського»⁶⁷. Навряд чи село засноване до н. е., ймовірно – близько 300 років тому (п. 36). Опоненти категорично проти необґрунтованих трансформацій назви села Середівка Згурівського району: Серединка, Серединська слобода, хутір Серединський. Поза тим, скрізь у тексті В. Проценко використовує російську назву села – Середовка, яка, мабуть, йому більше до вподоби.

Необхідно відзначити, що під час обговорення нарисів «Домени Згурівської провінції» ми прийшли до висновку, що опублікована інформація здебільшого запозичена з Інтернет-ресурсів і Вікіпедії, які містять величезну кількість статей про населені пункти України, але не завжди мають достатньо перевірені першоджерела. Конкретні факти копіювання дописів з Інтернету залишилися у тексті «Домени», а саме: щодо Лаврентіївського списку (с. 24, 50, 151); щодо «Повчання Мономаха» (с. 33); про поселення Держикрай (с. 54, 55); цитування «Історії України-Руси» М. Грушевського (с. 127); посилання польською мовою на справи невідомого

⁶¹ Проценко В. Вказ. праця. - С. 142.

⁶² Кривошея В.В., Кривошея І.І., Кривошея О.В. Вказ. праця. - С. 82.

⁶³ Проценко В. Вказ. праця. - С. 88.

⁶⁴ Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение :исслед. и материалы с картами [3 прилож.]. Репр. изд. 1914 г. Харьков : САГА, 2009. - С. 130.

⁶⁵ Проценко В. Вказ. праця. - С. 90.

⁶⁶ Там само. - С. 93.

⁶⁷ Описи Київського намісництва 70–80-х років XVIII ст. *Описово-статистичні джерела ІАН УРСР* / упоряд. : Г. В. Болотова [та ін.] ; редкол. : Н. С. Сохань (відп. ред.) [та ін.] ; Археогр. комісія [та ін.]. - Київ : Наук. думка, 1989. - С. 271.

архіву щодо Биківської та Басанської сотень (с. 142); історія села Галиця (с. 182); історія села Макіївка (з посиланнями на книжку Баклан М. М. Історія села Макіївки Носівського району Чернігівської області. Київ, 1995. 52 с.) (с. 183).

Прикро, що, без погодження місцевих істориків і краєзнавців, В. Проценко переробив вікіпедійні статті про смт Згурівку та село Красне, а можливо й інших сіл, на які не звернули увагу рецензенти. Додамо до цього й те, що в тексті нарисів «Домени» виявлено 480 помилок (граматичних, стилістичних, русизмів). Тепер маємо розуміння зауваги редакції видавництва: «Збережена стилістика авторського оригіналу».

Отже, письменник цілеспрямовано намагається переписати історію Згурівського краю, посилаючись на власні гіпотези щодо історичних дат і подій, що подаються як доконані факти. Залучення підтасованої інформації, вводить в оману читачів відносно справжньої історії та

створює викривлену реальність. Нариси мають всі ознаки фейковості змісту: 1) Повідомлення, які позиціонуються як сенсаційні, користуються підвищеною увагою читацької аудиторії. Мета автора: «Чим скандальніша новина, тим менше її перевірятимуть, аби ніхто не спростував». 2) Багаторазове повторення сфальшованих тез сприяє формуванню думки щодо їх істинності та правдивості, навіть коли людина напевно знає реальну історію. Особливо це вдається зробити за відсутності часу (можливості) чи обмежених знань критично та детально розглянути підозрілі питання. 3) Доступність багатьом зацікавленим громадянам покращує розповсюдження психологічного впливу застосованої дезінформації.

Підсумовуючи, неупередженою обґрунтовано зроблену аналітичну роботу над книгою В. Проценка «Домени Згурівської провінції», переконані, що є сенс ще раз наголосити на псевдонауковості видання.

Валентин Лазуренко (м. Черкаси)

доктор історичних наук, професор,
заслужений працівник освіти України,
професор кафедри історії та права
Черкаського державного технологічного університету
E-mail: v.lazurenko76@gmail.com
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4907-9966>

Усипальниця Гетьмана України Богдана Хмельницького в Суботові має свою написану історію

Рец. на: Кукса Н. В. Церква Святого Пророка Іллі в Суботові: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького. – Черкаси: Вертикаль, видавець Кандич С. Г., 2020. – 380 с., фото.

Одна із святинь України – церква Святого Пророка Іллі в Суботові, що на Чигиринщині, має на сьогодні свою вперше ґрунтовно і фахово написану історію. Невтомна і патріотична дослідниця історії Чигиринщини, почесний краєзнавець України, лауреат Черкаської обласної краєзнавчої премії імені Михайла Максимовича, завідувачка відділу «Суботівський історичний музей» Національного історико-культурного заповідника «Чигирин» Надія Кукса видала науково-популярне видання «Церква святого Пророка Іллі в Суботові: минуле і сьогодення усипальниці Богдана Хмельницького». Це перша комплексно досліджена історія унікальної пам'ятки архітектури XVII ст. – церкви Святого Пророка Іллі в Суботові, яка без перебільшення, на сьогодні є однією з візитівок нашої української державності. Історія церкви подається окремими історико-краєзнавчими статтями за різними тематичними напрямками.

За великим рахунком, дане видання є своєрідним підсумком понад 25-річної потужної науково-пошукової роботи по вивченню і систематизації багатьох історичних джерел з історії церкви Святого Пророка Іллі проведеної Н. Куксою. Історія церкви має вкрай розпорошену джерельну базу, попри це авторці книги вдалося зібрати документи, що дозволяють відслідкувати історію святині.

Дослідницею віднайдено, систематизовано, проаналізовано великий об'єм першоджерел, архівних документів, більшість яких вперше залучається до наукового обігу. Подається критичний аналіз народних джерел. Виняткову цінність складають численні ілюстрації, більшість з яких подається до друку вперше.

Видання Н. Кукси дає можливість ознайомитись з унікальними документами: нововиявленими та маловідомими матеріалами із фондів збірок архівних, музейних, бібліотечних установ України та зарубіжних країн. Серед них: найдавніший відомий на сьогодні візитаційний опис храму 1741 р., візитація 1750 р., документи, що висвітлюють реставрацію храму у 60–90-ті рр. XIX ст., «Метрика для получения верных сведений о древне-православных храмов Божих, зданий и художественных предметов с. Субботово Чигиринского уезда Киевской губернии» (1888 р.), щоденник експедиції Інституту археології академії наук Української РСР 1970 р. Р. Юри. Книга містить рідкісні іконографічні матеріали: збірку світлин експедиції С. Тарануценка 30-х рр. XX ст., матеріали комплексної експедиції Академії архітектури Української РСР 1947 р., серед яких монохромні архітектурні рисунки, архітектурні креслення знаних архітекторів А. Пшеничного, Д. Яблонського, Г. Логвина, В. Мойсеєнка, В. Самойловича, збірку світлин історико-архітектурних досліджень Інституту історії і теорії архітектури Академії архітектури Української РСР 1953 р. під керівництвом Г. Логвина, малюнки польського художника К. Пжичиховського 60-х рр. XIX ст., збірку світлин експедиції Інституту археології АН Української РСР 1970 р. під керівництвом Р. Юри, ексклюзивні знімки-кадри з кіносюжету 1970 р., присвяченого розкопкам Р. Юри (Радянська Україна. Кіножурнал. Вересень 1970 р. №. 39. Укркінохроніка. Сюжет III) тощо.

Розглядається багато сторінок історії усипальниці великого державотворця України Богдана Хмельницького, які були у радянській пе-

ріод з тогочасних ідеологічних міркувань табу-йовані (а деякі з них залишаються і до цього часу нерозкриті та мають історико-детективний характер). Наприклад, проаналізувавши ретельно історичні джерела та матеріали археологічних досліджень 1970 – 1971 рр. проведених в церкві Святого Пророка Іллі в Суботові Н. Кукса робить наступний висновок відносно того, що розкопки в церкві у 1971 р. «...під орудою П. Горішнього від самого початку були направлені на підтвердження офіційної версії про сплюндрування могили Б. Хмельницького С. Чарнецьким, що вважалася офіційною у радянській історіографії, яка ставилася під сумнів авторитетними істориками, насамперед, І. Крип'якевичем та з віднайденням і введенням до наукового обігу нових першоджерел виявилася історичною фальсифікацією» (1, с. 334). Н. Кукса також із впевненістю зазначає, «...що результатам археологічних досліджень 1970 – 1971 рр. не можна дати однозначної оцінки. Більше того, вони не тільки не дають змоги пролити світло на досліджувані проблеми, а ставлять виклики перед сучасними археологами. Однак, перш ніж продовжувати археологічні студії, необхідно докласти максимум зусиль у пошуках документів, що засвідчували б результати попередніх досліджень. Адже, поки що не віднайдено низки світлин, креслень, схем, планів, висновків антропологічної експертизи та експертизи залишків тканини, виявленої Р. Юрою у похованнях тощо. Перелік цих додатків подано у звітах, але в архіві їх не виявлено» (с. 334).

Особливу цінними є висвітлення у книзі іконографічних матеріалів, які стосуються церкви Святого Пророка Іллі. Окремим розділом розглядаються іконографічні джерела з історії усипальниці гетьмана Богдана Хмельницького XVII – XVIII ст.

Книга насичена багатьма фотодокументами та світлинами церкви різних років, багато з яких вперше вводяться до наукового обігу. Як то, наприклад, раритетна світлина 1942 року та цікаве дослідження її появи, на якій зображені чотири німецькі літаки (два двомоторні та два одномоторні) над церквою Святого Пророка Іллі в Суботові в роки нацистської окупації.

Окремим блоком подаються описи церкви Святого Пророка Іллі у студіях та подорожніх нотатках відомих пошановувачів старожитностей першої половини XIX ст. таких як Дмитро

Бантиш-Каменський, Тарас Шевченко, Пантелеймон Куліш, Домінік П'єр де ля Фліз, Зенон Леонард Фіш, Казимир Пжичиховський, Митрофан Александрович, Лаврентій Похилевич.

Значно посилює книгу розділ, в якому досліджується церква Святого Пророка Іллі в Суботіві в історико-мистецьких дослідах кінця XIX – першої чверті XX ст. Миколи Костомаров, Володимира Перетца, Марка Грушевського, Францішека Равіти-Гавронського, Володимира Ястребова, Григорія Павлуцького, Дмитра Дорошенка, Івана Полтавця-Остриці.

Ґрунтовними є дослідження подвижницької праці на ниві служіння релігійній громаді Суботова деяких настоятелів церкви Святого Пророка Іллі, які залишили помітний слід у історії церкви, оберігаючи її унікальність та сприяючи її реставрації, тощо. Н. Кукса, завдяки відслідкованим архівним документам та подорожнім нотаткам пошанувачів суботівських старожитностей повернула із забуття постать священника Романа Орловського (бл. 1826 – 1894 рр.), якому Церква Святого Пророка Іллі завдячує своїм другим народженням. Перед читачем постає дослідження постаті Кирила Шараєвського (1873 – 1937 рр.), який був настоятеля згаданого храму з 1899 по 1913 рр. та який розділив у 1937 р. долю сотень священнослужителів Черкащини, будучи засудженим за сфабрикованою справою трійкою УНКВС Київської області до вищої міри покарання.

Ґрунтовними є розділи книги, які висвітлюють долю усипальниці великого державотворця України Богдана Хмельницького у часи антирелігійної кампанії 20-х – 30-х рр. XX ст. та під час нацистської окупації в період Другої світової війни. Як зазначає Н. Кукса, до початку 1930-х років церква постійно діяла. Проте із посиленням процесу тотальної атеїзації країни, основною метою якої була ліквідація релігії і церкви, в церкві припинилось богослужіння, була спроба влаштувати тут сільський клуб для молоді, певний час там демонструвались фільми, але холодне приміщення не дозволило продовжувати там покази фільмів та проводити там різні розваги. До початку нацистської окупації

Чигиринщини (5 серпня 1941 р.) усипальниця Богдана Хмельницького радянською владою використувувалась як колгоспне зерносховище. Богослужіння в храмі було поновлено за нацистської окупації. Після визволення радянськими військами Суботова церква продовжувала діяти (с. 273 – 275, 287).

Окремий блок книги становить висвітлення перебігу і значення для історії проведення археологічних досліджень церкви Святого Пророка Іллі та прилеглої до неї території. Читач книги може детально ознайомитись із результатами першої комплексної археологічної експедиції 1947 р., археологічних досліджень 1953 р., 1970-х рр., 2004 – 2006 рр., 2006 – 2009 рр.

Окремо подається аналіз комплексних архітектурно-археологічних студій та геофізичних досліджень 2018 – 2019 рр. в церкві Святого Пророка Іллі, головною метою яких були пошуки поховання Богдана Хмельницького.

Н. Кукса в цьому контексті наголошує на тому, що головним підсумком цих досліджень «...стало виявлення у центральній частині храму аномалії, яка може бути підземною спорудою в центральній частині нави. Глибина до стелі становить 2,40 м, висота від підлоги до стелі 1,6 м, площа по підлозі 3х2 м. Похилий вхідний тунель, ймовірно, розташовується в західній частині нави біля входу до церкви. Передбачається, що споруда повністю засипана ґрунтом. На думку дослідників, об'єкт побудований підземним способом...» (1, с. 364). Не виключено, зазначає автор книги, спираючись на думку дослідників, що виявлена в церкві Святого Пророка Іллі в Суботіві підземна “споруда є склепом-усипальницею гетьмана України Богдана Хмельницького” (с. 365).

Книга Н. Кукси буде цікавою для істориків, викладачів, вчителів, аспірантів, краєзнавців та усіх, хто цікавиться минулим українського народу.

Не зайвим буде також зазначити, що видання книги Н. Кукси уможливилось завдяки фінансовому сприянню Управління комунікацій Черкаської обласної державної адміністрації.

Валерій Островський (м. Івано-Франківськ)

кандидат історичних наук,

в. о. доцента кафедри теорії та методики навчання,

методист лабораторії суспільно-філологічних дисциплін

Івано-Франківського обласного інституту

післядипломної педагогічної освіти.

E-mail: ostrovsky.valery@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8318-7047>

Петро Шелест. Час для наукового осмислення

Рец. на книгу: Бажан О. Г. *Петро Шелест: «Вірю в розквіт моєї рідної України...»*. – Київ : Парлам. вид-во, 2021. – 352 с. – Іл., ім. пок. – (Серія «Політичні портрети»).

У 2021 р. Державне підприємство – видавництво Верховної Ради України («Парламентське видавництво») випустило в світ чергову книжку із серії «Політичні портрети» – «Петро Шелест: «Вірю в розквіт моєї рідної України...»». Написав її знаний дослідник українського спротиву другої половини ХХ ст., історик Олег Григорович Бажан. Автор та співавтор кількох статей, фундаментальних праць, таких як «Опозиція в Україні (друга половина 50-х – 80-ті рр. ХХ ст.)», «Український національний рух: основні тенденції і етапи розвитку (кінець 1950-х – 1980-ті роки)», «Випробування вірою: боротьба за реалізацію прав і свобод віруючих в Україні в другій половині 1950-х – 1980-х рр.», він у цьому випадку, вочевидь, вирішив реконструювати та відобразити, так би мовити, персоніфікований зворотний бік медалі на ймення «радянська дійсність».

Книжці, що налічує 352 с., притаманні всі необхідні ознаки наукової монографії: список скорочень, переднє слово, 10 розділів, післямову й іменний покажчик. Готуючи текст, його творець простудював чимало документів із Центрального державного архіву громадських організацій України, Галузевого державного архіву Служби безпеки України, Центрального державного архіву-музею літератури і мистецтва України, Центрального державного кінофотофоноархіву України імені Г. С. Пшеничного, державних архівів деяких областей. Також залучив спогади колишніх чиновників партійно-владної верхівки, інтерв'ю, тематичні друковані статті, інтернет-публікації. Найчастіше можна зустріти покликання на збірку «Петро Шелест: «Справжній суд історії ще попереду»». Спогади, щоденники, документи, матеріали / упоряд.: В. Баран, О. Мандебура та ін.; за ред. Ю. Шаповала. – К., Генеза, 2004. – 808 с.: іл., що й не дивно, адже на сьогодні – це, мабуть, найповніша

джерельна «колекція» про одного з непересічних і неоднозначних політиків УРСР другої половини ХХ ст. Варто відзначити, що автор, відаючи про суб'єктивність джерел особового походження, цитував їх здебільшого для підтвердження чи спростування фактів, а не для оціночних суджень. Сторінки видання ілюстровані достатньою кількістю належно атрибутованих світлин: аркушів із архівних справ, сюжетів із повсякденного життя, портретів партійних функціонерів, представників безпекових структур, опозиції, культури тощо.

Щодо назви книжки. Звісно, заголовна цитата-вислів Петра Шелеста: «Вірю в розквіт моєї рідної України...» сприяє формуванню ставлення до нього, як до людини, яка вболівала за батьківщину, дещо зробила для зміцнення її позиції в складі СРСР. Хоча, висловлюючись так, він, напевно, мав на гадці «розквіт» УРСР, керованої комуністами. Тому більш правдивою була його фразова відповідь про ставлення до Акта проголошення

незалежності: «Я не знаю: радіти, тому що моя країна стала незалежною, або засмучуватися, тому що загинула інша моя країна, якій я служив усе життя?» (с. 337). Отож і побажання висловлював саме тій Україні, що нею порядкував майже десять років. Проте вибір назви – це, звісно, право автора, і загалом вона застановляє уваження про зміст, який розкрито україноцентрично.

Книжка структурована на основі проблемно-хронологічного принципу. Це своєрідна інтелектуальна біографія, передусім спроба з'ясувати для себе, а вже далі продемонструвати читачам контроверсійність головного героя, його борсання між українофільством і російським імперіалізмом, між своїм народом і московськими компартійними небожителями.

У перших трьох розділах «На життєвих перехрестях», «На чолі Київського авіаційного заводу», «Початок політичної кар'єри» розказано про родинне походження, дитячі, юнацькі роки П. Шелеста, його партійно-професійне сходження на владний Олімп. Він пройшов усі етапи «класичного» шляху більшовика-комуніста, ніби під гаслом, оспіваним у славновідомому «Інтернаціоналі», – «Хто був ніким, той стане всім». Нащадок гайдамацького роду (що безперечно вплинуло на пізніше замилювання козацькими часами), виходець із багатодітної сім'ї відставного військовика і селянки, випускник чотирирічної церковно-приходської школи він із малих літ мусив працювати, щоб виживати самому та допомагати домашнім (с. 11–14). Тому не дивно, що більшовицькі гасла й обіцянки плідно проросли в ще не сформованій свідомості підлітка. Розпочалася його діяльність як комсомольського активіста. Позаяк виявився сумлінним і результативним виконавцем, то доволі швидко піднімався кар'єрною драбиною. Насамперед здобув вищу освіту. Далі поступово, по висхідній поповнював особистий послужний список: від інженера, заступника начальника цеху Маріупольського металургійного заводу імені Ілліча до керівника численних підприємств, зокрема, у військово-промисловому комплексі, голови Державної планової комісії Ради Міністрів УРСР, першого заступника голови Київської міської ради; водночас – від пересічного комсомольця до першого секретаря Київського обласного комітету КПУ, першого секретаря ЦК КПУ, члена президії (політбюро) ЦК КПРС (с. 9–72).

Автор наголошує на управлінських якостях і досягненнях П. Шелеста, що нібито створює враження позитивізації постаті головного героя книжки. Той, насправду, був умілим, ефективним адміністратором. Зазвичай домагався високих (понадпланових) показників, розв'язував проблеми, створені попередниками, приймав рішення, що сприяли розвитку, а не занепаду (с. 31–50). Такі якості, до того ж – здатність до підкилених ігор, дозволили уникнути переслідувань у роки Великого терору і в наступні. А отже, розчарування в комуністичних ідеалах і «генеральній лінії» партії не відбулося. Також йому завжди допомагала природжена риса педантично, скрупульозно, досконало виконувати доручення й зобов'язання.

Четвертий розділ «Директор України» називається дуже влучно. Автор наситив його (як і попередні) датами, фактами, статистичними показниками соціально-економічних здобутків УРСР, що стали можливими в період перебування П. Шелеста на посаді першого секретаря ЦК КПУ. Наведені дані яскраво ілюструють перебіг його кадрових перестановок, перетворень у промисловості, сільському господарстві, соціальній сфері, обстоювання ним інтересів України перед кремлівськими можновладцями, сприяння науковцям, митцям, загальній українізації суспільства. З іншого боку, не приховано негативних рис і вчинків «першого»: амбітності, надмірності, жорсткого (авторитарного) поводження з підлеглими, зловживання посадовими привілеями для себе і сім'ї, демонстративного підкреслення своєї значимості, вже згаданого інтриганства.

У такому викладі О. Бажана відсутні ознаки возвеличення чи відбілювання очільника радянської України. Обійнявши найвище «номенклатурне крісло» в КПУ, П. Шелест поведився як звик раніше, власне, як директор. Із тією різницею, що за підприємство йому правила одна з найбільших республік у СРСР. От він і порядкував, як на заводі чи фабриці, вбачаючи свою місію насамперед у забезпеченні функціонування й розвитку. Його поведінка – це робота висококласного високооплачуваного менеджера, відданого своїм патронам доти, доки ті демонструють лояльне ставлення та винагороджують за службу.

П'ятий розділ «Учасник “двірцевого перевороту”» хронометрує участь П. Шелеста в усуненні Микити Хрущова. На сторінках книжки

так до кінця й не прояснені поведінкові мотиви лідера українських комуністів. Можливо, йому докучили волонтаристські «реформи» фактично одноосібного керманіча СРСР, що негативно відбивалися на становищі населення і відповідно на ставленні до владної верхівки в УРСР. Можливо, не міг відмовити Миколі Підгорному, віддячуючи за неодноразове протегування. Так чи інакше, П. Шелест не тільки долучився до групи змовників, але запропонував їм свій план перевороту, а в подіях жовтня 1964 р. відіграв ключову роль (с. 121–133). Щоправда, потім шкодував про скоєне. Як зазначає О. Бажан, «навіть на схилі років ... не позбувся відчуття ... провини» (с. 136). Зрештою, згодом сам опинився в схожій ситуації, про що йдеться в останньому розділі «У почесному засланні».

Шостий розділ «Наш народ заслуговує кращого до нього ставлення...» повідомляє про відносини П. Шелеста з кремлівськими повелителями в контексті обстоювання автономних прав УРСР. Він ревно домагався найперше економічної децентралізації, взаємовигідної співпраці по вертикалі «республіка-союз», гідного геополітичного становища. Навіть висловлював пропозиції до проекту Конституції СРСР, що стосувалися розширення самостійності. Через непоступливість кремлівських патріархів щораз утягувався в сперечки, а то й конфлікти, налаштовуючи проти себе. Знову ж, така його невгамовність і настирливість – це аж ніяк не прояв націонал-комунізму (якого, як явища, не існує апіорі). Вона частково пояснюється традиційною ментальністю «українського господаря», який щонайретельніше облаштовував власне обійстя, щоб потім пишатися ним перед сусідами й гостями. У випадку з П. Шелестом лише варто внести коректури на масштабність його постаті та впливовості. Також треба взяти до уваги чинник беззастережної віри в раціональність державної системи, вибудованої ще більшовиками. Тому, як влучно підкреслив О. Бажан, він «не був запозятим націонал-комуністом, проте ... щиро вірив у федеративну структуру СРСР, рівноправність усіх народів» (с. 139). Як «щирий віруючий», він самовіддано захищав свою «релігію» від будь-яких «еретичних» проявів.

Сьомий і дев'ятий розділи («Радянський українофіл», «Між “відлигою” та “ресталінізацією”») скомпоновано із формотворчих і змістових протиріч. У сьомому – продемонстровано, як «директор» публічно показово «загравав»

(так потім оцінювали його опоненти) з українством. Він захощував до проведення краєзнавчих пошуків, вивчення історії козацтва, видання літописів, праць дорадянських учених та літераторів. Свого часу особисто брав участь в реабілітаційному процесі. (Разом із тим, «не сприймав однозначно негативної коннотації образу» Йосипа Сталіна. У листопаді 1969 р. в розмові з Леонідом Брежнєвим навіть пропонував встановити пам'ятник-бюст «вождю народів» (с. 59)). Дослідник Станіслав Кульчицький стверджує, що в 1966 р. П. Шелест усно розпорядився згадати про голод 1932–1933 рр. у газеті «Вісті України», розрахованій на читачів зарубіжжя (с. 180). Підтримував ініціативи інтелігенції щодо меморіалізації знакових подій, явищ та постатей (звісно, згідно з правильним ідеологічним ухилом), виявляв заступництво лояльним митцям і колективам, курував «офіційні» ювілеї, вимагав розширення обігу української мови (до слова, вдома спілкувався російською). На ґрунті таких учинків сучасники, колеги, деякі нинішні історики стверджують, що в 1963–1972 рр. мали місце прояви «другої хвилі українізації» (с. 204). Патріотично ж налаштовані українці, насамперед, діаспоряни (оскільки не відали про розмах репресивних акцій) виплекали уявний обрис П. Шелеста – українофіла. Навіть з'явилася версія, що аббревіатура від назви його книжки «Україно наша Радянська» розшифровується як «Українська Народна Республіка» (URL: <https://radiosvoboda.org/a/29044162.html>). Факти доводять протилежне.

Власне в дев'ятому розділі чи не найоб'ємніше на основі масиву архівних документів (тим паче, тематика є близькою авторові) показано протилежний бік ставлення П. Шелеста до українства. Не зраджуючи ідей комунізму, відданий «ленінець» всіляко захищав їх від будь-яких посягань, при цьому не гребуючи каральними методами. Він особисто санкціонував всеохоплюючі кампанії проти церков, опозиційних груп, організацій, мистецьких клубів. Особливо непримиренно боровся з діячами спротиву.

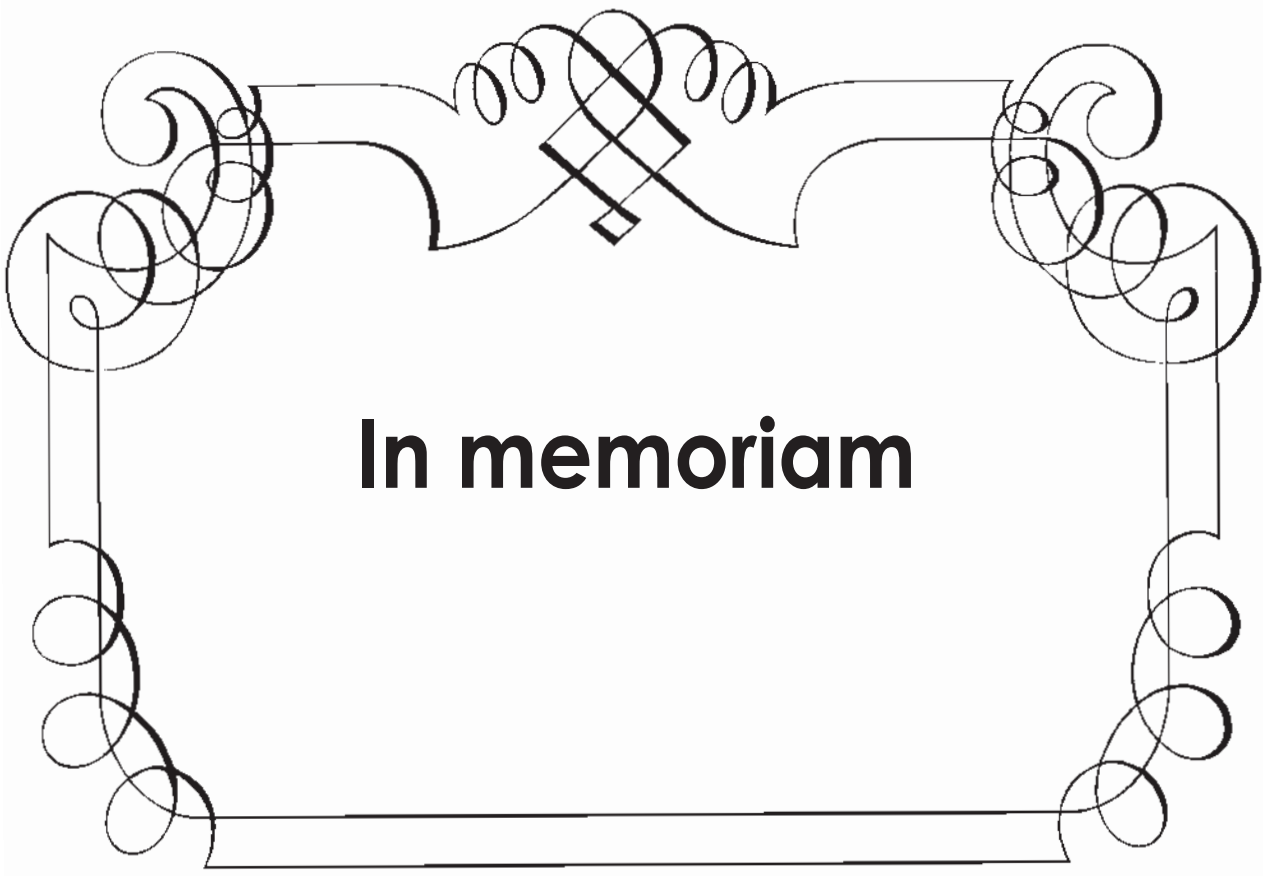
Після аналізу 73-х кадебістських інформаційних, спеціальних повідомлень, довідок, доповідних записок (жовтень 1964 – квітень 1972 рр.), що вміщені в збірці «Політичні протести й інакодумство в Україні (1960–1990): документи і матеріали», можна зробити висновок: П. Шелесту мало не щоденно звітували про антирежимні, антивладні настрої і прояви в Україні. Як зазначає

упорядник Василь Даниленко, той «уважно перечитував інформацію КДБ, старанно підкреслював синім олівцем кожний рядок, інколи виділяв на полях цілі абзаци. На першому аркуші документа ... педантично проставляв три великі літери. “О. Ч. П.” Це була не аббревіатура, а резолюція, що означала “Ознайомити членів Політбюро”. Інколи він своїми помітками приструнював керівників республіканського КДБ за “беззубість”» [Політичні протести й інакodomство в Україні (1960–1990): документи і матеріали / упор. В. М. Даниленко. Київ, 2013. С. 42–43]. Не важко здогадатися, які наслідки мало таке «приструнювання». Окрім описаних О. Бажаном цькувань прихильників демократизації, масових затримань українських митців та незгодних, що відбулися в кінці серпня – на початку вересня 1965 р., у січні 1972 р., натеper відомо про його чимало інших подібних указівок. Так у квітні 1966 р. він дізнався про існування підпільної націоналістичної організації – Український національний фронт. Його примітка «розшукати, вжити заходів, доповісти» [Політичні протести й інакodomство в Україні (1960–1990). С. 164–165] послугувала наказом до ліквідації однієї з наймасштабніших нелегальних структур і суворого покарання її учасників. Цей та схожі епізоди спростовують версію про свавілля та «ігри» КДБ поза спиною всюдисущого керівника республіки.

Показовим у намірах цілісного розкриття особистості П. Шелеста є восьмий розділ «Драматичні миттєвості “Празької весни”». Український високопосадовець не просто засудив події в Чехословаччині, але сприйняв їх як ідеологічне протиборство, як загрозу існуючим порядкам у країнах «соціалістичного табору». Був прихильником якнайрішучішого розв’язання проблеми, не відкидаючи силового варіанту. Особисто опікувався «віднайденням» та обґрунтуванням приводу для вторгнення «миротворчого

контингенту», переймався доставками автомашин для військових частин, що базувалися на західних теренах УРСР, допомагав організувати двосторонні зустрічі, де виступав із погрозливими промовами. У «гарячі» дні відстежував просування радянських військ територією Чехословаччини, вивчав «відгуки» міжнародних спільнот, розміщував на території Закарпаття таємно вивезених чехословацьких лідерів, придушував поодинокі протести українців (с. 255). Одну з причин такої агресивності висловив син «першого» Віталій Шелест, який оповідав, що його батько жив переконанням про приналежність ЧССР до «нашої комунальної квартири» (с. 265). Ці почуття причетності, безумовного права на все, що ототожнювалося з радянським простором, вкотре доводять руйнуючий вплив комуністичної ідеології на людську природу.

Отже, особистість Петра Шелеста – не феномен, не виняток у лавах українських комуністів. Він – більш-менш удалий «продукт» і вірний слуга системи, що його виплекала. Найімовірніше, такий собі високофаховий управлінець, своєрідний удільний князь, який дбав про власну вотчину в міру розуміння, досвіду й можливостей, гордився тим, що її вдавалося добротро впорядковувати. Але як тільки на систему, яку він уособлював, посягали із середини чи ззовні, робив усе можливе, щоб протистояти загрозам і недоброзичливцям: рішучо, безжально, без огляду на статуси та приналежності. Тому з цього ракурсу, а ще через те, що належав до компартійних керівних органів, його ім’я і прізвище перебуває поміж осіб, які підлягають під дію декомунізаційного законодавства [URL: <https://old.uinp.gov.ua/publication/spisok-osib-yaki-pidpadayut-pid-zakon-pro-dekomunizatsiyu>]. Книжка ж О. Бажана допоможе читачам розібратися в правомірності і справедливості такого «пошанування».

In memoriam

ПІШОВ 3 ЖИТТЯ ЛІТОПИСЕЦЬ РІДНОГО КРАЮ

ГРИГОР'ЄВ

**Віталій Миколайович 06.02.1947,
с. Землянки Глобинського району
Полтавської області – 28.12.2020,
м. Полтава**

28 грудня 2020 року відійшов у вічність історик, краєзнавець, педагог, публіцист, член Національної спілки журналістів України (2007), член Національної спілки краєзнавців України (2012), лауреат Премії імені Дмитра Яворницького Віталій Григор'єв.

Віталій Миколайович народився 6 лютого 1947 року в с. Землянки Глобинського району Полтавської області. Після закінчення Землянківської восьмирічної та Великокринківської середньої шкіл у 1965 році розпочав трудову діяльність фрезерувальником на КраЗі. Строкову службу проходив у Військово-Повітряних силах групи радянських військ у Німеччині (1966–1969). Учасник бойових дій.

У 1975 році В. М. Григор'єв закінчив історичний факультет Полтавського державного педагогічного інституту імені В.Г. Короленка. Учителював у Бабичівській, Устимівській, Жуківській восьмирічних школах (1969–1977). Із 1977 року й до виходу на пенсію працював в органах виконавчої влади Глобинського району: інспектором районного відділу освіти, заступником голови райвиконкому, райради, райдержадміністрації, директором районного центру зайнятості. Упродовж 2008–2015 років обіймав посаду заступника директора творчовиробничого об'єднання художніх програм і трансляції Полтавської обласної телерадіокомпанії «Лтава».

Захопленнями Віталія Миколайовича завжди були історія, краєзнавство. Про таких, як він, кажуть: «Історики – щасливі люди, бо в них робота переходить у хобі, – і навпаки». Як посадова особа В.М. Григор'єв брав участь у підготовці матеріалів до енциклопедичного довідника «Полтавщина» за редакцією А.В. Кудрицького про м. Глобине та Глобинський район, керував робочою групою з підготовки до видання 3-го тому «Книги Пам'яті України.

Полтавська область. Глобинський район», опублікованого 1995 року.

Віталій Миколайович належав до ініціаторів увічнення пам'яті писаря останньої Запорозької Січі І. Я. Глоби та затвердження прапорів і гербів району м. Глобине, встановлення пам'ятного знака до 200-річчя козацько-селянського повстання в с. Турбаї Глобинського району «Щоб і діти знали, внукам розказали». Він був автором сценаріїв обласних свят «За волю і гідність людську» до 200-річчя Турбаївського повстання та «Пісенне джерело» у Градизьку.

Очолюючи районний центр зайнятості, вирішив питання будівництва його приміщення, яке вдало вписалося в архітектурний ансамбль і виокремило середмістя Глобиного.

Розвідки В.М. Григор'єва – ослідчення в любові рідному краю. Він – автор книг «Роде наш прекрасний» (2007), у якій вміщено 138 біографій відомих земляків, «Бувальщини» (2008), «Розкази, Пивихо...» (2012), «О. Д. Бутовський (родовід генерала-олімпійця). Історико-біографічний нарис» (2012), «На вітрах історії» (2012) – про представників 29 козацько-старшинських родів Полтавщини, «Полтавці під олімпійським прапором» (2017), де вперше висвітлена історія олімпізму Полтавщини через біографії фундаторів, олімпійських чемпіонів, призерів та учасників Олімпійських ігор сучасності, які народилися або захищали честь області на цих змаганнях. Зажив звання істинного літописця рідного краю своєю «Історією Глобинського району в біографічних нарисах» (2019), у якій подано 327 статей про визначних особистостей,

котрі залишили помітний слід в історії Глобинщини, а окремі з них знані в Україні та світі. Спробою заповнити інформаційну прогалину в осмисленні нашої минувшини стала розвідка «Битва на Ворсклі» (2020), в якій ідеться про передумови, трагічний перебіг та значення битви війська Великого князівства Литовського під проводом князя Вітовта з татарами 12 серпня 1399 року на теренах Полтавщини, що ввійшла в історію як «забута битва на Ворсклі». Книга видана за підтримки Надзвичайного та Повноважного посла Литовської республіки в Україні Марюса Януконіса українською, англійською, литовською та російською мовами.

До регіональної енциклопедії «Полтавіка. Полтавська енциклопедія» Віталій Миколайович підготував низку довідок: до тому «Релігія і церква» – 8, «Образотворче і декоративне мистецтво» – 12, «Освіта і наука» – 67.

Студії Віталія Миколайовича друкувалися в працях «Історії комсомолу Полтавщини» (2008), збірнику «Спортивна слава Полтавщини» (2008, 2017), другому виданні книги «Полтавщина: влада на історичних паралелях» (2012), збірниках «Герої Радянського Союзу» (2010), «Герої Соціалістичної Праці» (2011), «Герої України» (2012), п'ятьох випусках альманаху «Чебрецевий цвіт», науково-практичному виданні «Освітнє краєзнавство: Біографічні дослідження» (2016).

На замовлення редакційної колеги Всеукраїнської енциклопедії (директор Киридон А.М.) він підготував та подав 14 статей про видатних спортсменів Полтавщини різних часів. Брав участь у створенні документальних телефільмів «О.Д.Бутовський – олімпієць із полтавського степу», «Лтава» – роки становлення», «Між відступом та визволенням. Полтавщина 1941–1943 рр.», «Раїса Кириченко: діагноз – народна», «Вогонь любові, вогонь доброти» – про родину композиторів Майбород. Завдяки В. М. Григор'єву з'явився музей телерадіокомпанії «Лтава».

Він був постійним і активним учасником щорічних Всеукраїнських науково-практичних конференцій «Біографічно-комунікативні практики в освіті» (2012–2018 рр.). Чимало праць дослідника опубліковано у книзі «Освітнє краєзнавство: біографічні дослідження» (2016). Віталій Миколайович виступав на Всеукраїнській науковій конференції «Череванівські

наукові читання» (2017, 2018, 2020), науково-практичній конференції «Бутовські читання» (2008, 2017), XV Всеукраїнській науковій історико-краєзнавчій конференції «Українське краєзнавство в системі міжінституційних взаємодій: проблеми концептуалізації та практичної реалізації» (2019).

В.М. Григор'єв був членом президії Полтавської обласної організації Національної спілки краєзнавців України, одним із засновників громадської організації «Добродії Полтавщини», яка популяризує призабуті події та імена, що відіграли у свій час помітну роль не лише в історії краю, а й України та світі.

У 2018 році з ініціативи членів цієї організації виготовлена та освячена пам'ятна дошка на честь битви на Ворсклі 1399 року. У цьому дійстві взяв участь Надзвичайний і Повноважний посол Литви в Україні Марюс Януконіс. У лютому 2020 року з ініціативи членів організації в Полтавському академічному обласному українському музично-драматичному театрі імені М. Гоголя відбувся вечір пам'яті академіка Андрія Сахарова.

В.М. Григор'єв був діяльним членом Градизької спілки літераторів «Цвіт чебрецевий» імені Івана Білика Глобинського району.

Його цікаві й ґрунтовні статті друкувалися в регіональних газетах «Зоря Полтавщини», «Вечірня Полтава», «Село полтавське», «Третій тост», «Зайнятість», «Зоря Придніпров'я», «Районні вісті», «Хлібороб», журналі «Постметодика», альманасі «Чебрецевий цвіт».

Багаторічна подвижницька праця В.М. Григор'єва була відзначена регіональними преміями імені Олексія Бутовського, Самійла Величка та Володимира Малика.

Як учасник бойових дій брав активну участь у військово-патріотичному вихованні молоді: проведенні уроків мужності в школах та вишах, опублікував ряд статей цієї тематики в різних виданнях, понад двадцять років був членом обласного комітету Товариства сприяння обороні України. Обирався головою Глобинського райкому профспілки працівників культури, депутатом Бабичівської сільської та Глобинської міської рад. Почесний громадянин с. Землянки Глобинського району Полтавської області.

В.М. Григор'єв був нагороджений сімома медалями, Почесною Грамотою Полтавської обласної ради з врученням нагрудного знака, Почесними Грамотами Полтавської обласної

держадміністрації, Державного та обласного центрів зайнятості, обласної телерадіокомпанії «Лтава», Грамотою Національної спілки краєзнавців України «За значний внесок у розвиток краєзнавчого руху України» (2016), відзнакою XII Загальнонаціонального конкурсу «Українська мова – мова єднання» в номінації «На видноті всього світу» у м. Одесі (2011), Подякою Комітету Верховної Ради з питань молодіжної політики, спорту та туризму (2018), Подякою та Дипломом Національного олімпійського комітету «За внесок у розвиток олімпійського руху» (2015, 2017), Дипломом Глобинської міської об'єднаної громади «Гордість міста» (2016), Грамотою Полтавської обласної державної адміністрації «За присутній внесок у розвиток краєзнавства» у номінації «Краща книга Полтавщини» (2019).

У переважній більшості своїх краєзнавчих видань автор, будучи професійним освітянином, державним службовцем, писав не лише і не тільки про окрему частину одвічних українських етнічних теренів Полтавщину. У них зібрано величезний вартісний матеріал про всю українську минувшину – козацько-старшинські роди Гетьманщини Апостолів, Бутовських, Галаганів, Глобів, Горленків, Капністів, Кулябко-

Корецьких, Лисенків, Мартосів, Остроградських, Старицьких, Устимовичів, козацькі полки та сотні. Книги В. М. Григор'єва – це велика частина української історії, частка нас самих, представників, у визначеному часі й просторі, що об'єднує наших предків, нас самих, наших дітей і онуків.

Тож його наукові студії мають не лише інформативний, але й виховний та патріотичний характер, дають значний поштовх у вивченні української минувшини, побуту, історії наших теренів й цікавлять не лише пересічних мешканців Полтавщини, але й науковців, митців та літераторів з інших регіонів.

Дослідницькі праці, телефільми, виступи з краєзнавчими повідомленнями на Всеукраїнських конференціях, у студентських та учнівських аудиторіях, довголітня праця В. М. Григор'єва стали гідним явищем на теренах краєзнавства. У 2020 році його творчий доробок був удостоєний Премії імені Дмитра Яворницького.

На жаль, підступна хвороба обірвала життя науковця 28 грудня 2020 року.

Спочивайте з Богом, високоповажний Віталію Миколайовичу, а ми будемо продовжувати Вашу справу.

**Члени Полтавської обласної організації
Національної спілки краєзнавців України**

БУВ ЗАВЖДИ НА ВАРТІ НАРОДНИХ СВЯТИНЬ

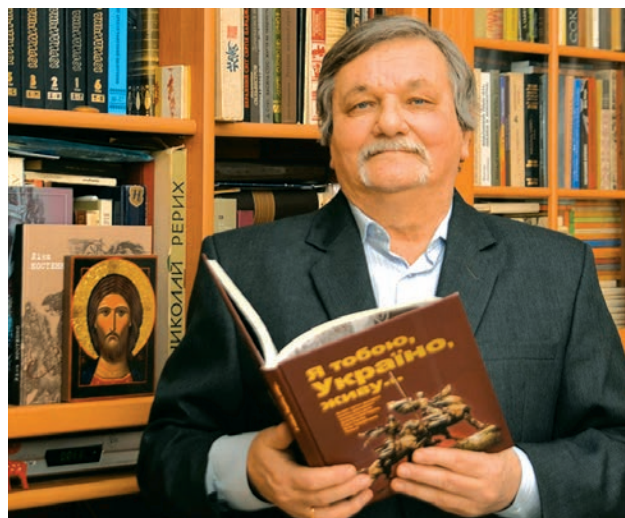
СИТНИК

Анатолій Андрійович

9 лютого 2021 року мало виповнитися 75 років відомому українському краєзнавцю, громадському діячу та журналісту Ситнику Анатолію Андрійовичу (1946–2021). Утім, на жаль, його серце перестало битися незадовго до цієї дати – 9 січня 2021 року.

Народився Анатолій Андрійович 9 лютого 1946 року у місті Києві. У 1970 р. закінчив факультет журналістики Київського державного університету імені Тараса Шевченка. З 1961 р. – гуртківець, у 1964–1969 рр. – керівник туристсько-краєзнавчих гуртків будинку піонерів Жовтневого району м. Києва та Київської міської дитячої туристсько-екскурсійної станції. Упродовж 1969–1990 років співпрацівник правління Українського товариства охорони пам'яток історії та культури (методист, консультант, редактор, учений секретар секції пропаганди пам'яток засобами масової інформації). Опікувався діяльністю громадських секцій, покликаних популяризувати пам'ятки в друкованих й електронних засобах масової інформації, у професійному та аматорському кіно.

Анатолій Ситник на початку 1990-х років стояв біля витоків інституційного оформлення краєзнавчого руху в Україні, упродовж трива-

лого часу входив до складу керівних органів Національної спілки краєзнавців України (1991–2016), майже 15 років займав посаду відповідального секретаря НСКУ. У 1993 році сприяв відновленню журналу «Краєзнавство», входив до складу його редакції, публікував хроніку та інформацію про діяльність Всеукраїнської спілки краєзнавців України. Указом Президента України Л. Кравчука А. Ситнику у 1993 р. було присвоєно звання «Заслужений журналіст України». У 1996 році А.А.Ситник отримав звання «Почесний член Всеукраїнської спілки краєзнавців». У 2015 році він став лауреатом Премії імені академіка Петра Тронька у номінації «за внесок у музейну та пам'яткоохорону справу».

Національна спілка краєзнавців України висловлює щирі співчуття родині Анатолія Андрійовича Ситника, близьким, колегам, усім, хто знав і працював із ним.

Вічна пам'ять!

До уваги авторів!

РЕДАКЦІЙНІ ВИМОГИ ДО ПУБЛІКАЦІЙ

1. Загальні вимоги

До друку приймаються наукові статті, доповіді і повідомлення, публікації документів і пам'яток, історичні довідки, бібліографічні та джерелознавчі огляди, рецензії на нові видання, повідомлення про наукові події й заходи українською або англійською мовами.

Обсяг рукописів – не більше 1,5 авторського аркуша (1 авторський аркуш – 40 000 друкованих знаків (включаючи пробіли між словами, розділові знаки, цифри тощо)).

Подані на розгляд редакційної колегії статті (доповіді, повідомлення) мають відповідати встановленим вимогам і містити такі **необхідні елементи: постановка проблеми** у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями; **аналіз останніх досліджень і публікацій**, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор; **виділення невирішених раніше частин загальної проблеми**, котрим присвячується стаття; **формулювання цілей статті** (постановка завдання); **виклад основного матеріалу дослідження** з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів; **висновки з дослідження і перспективи подальших розвідок** у визначеному напрямі.

Кожна стаття має містити **метадані**. Вони публікуються у виданні, на сайті видання і зберігаються в інформаційних і наукометричних базах. Метаданими є:

УДК – подають окремим рядком, ліворуч перед відомостями про авторів.

Відомості про автора (авторів) вказують праворуч над назвою публікації (команда – вирівнювання по правому краю тексту) із зазначенням імені / ініціалів і прізвища; рядком нижче – наукового ступеня і вченого звання; посади, місця роботи (повна назва); ще рядком нижче – населеного пункту (в дужках), де живе або працює автор, назви країни, e-mail. Усі відомості наводять у називному відмінку. Ім'я автора (авторів) виділяють жирним та курсивним накресленням.

Назву публікації подають прописними (заголовними) літерами жирним накресленням одним абзацом (команда – вирівнювання по центру тексту). Якщо публікацію подано частинами в кількох випусках видання, її назву змінювати не дозволено. Окрім того, у підрядковій примітці до назви публікації потрібно наводити відомості про її продовжування чи закінчення («Продовження (Закінчення). Початок див. ...» (і наводять номер (и) випуск (-ів) видання, в якому було надруковано попередні частини цієї публікації).

Анотацію розміщують перед текстом публікації після її назви. Обсяг анотації англійською мовою – не більше 250 слів (приблизно 0,5 сторінки). Рекомендовані пункти анотації:

- мета / завдання дослідження;
- методологія / методи / наукові підходи;
- основні результати дослідження;
- перспективи подальших студіювань;
- практичне значення досягнутих результатів, вплив на суспільство, політику;
- оригінальність дослідження.

Ключові слова (від трьох до восьми) подають окремим рядком після анотації, позначаючи «Ключові слова» (ці два слова виділяють жирним та курсивним накресленням).

References – окрема складова частина публікації. Це список використаної літератури та опублікованих джерел в абетковому порядку, виконаний латинським шрифтом. У цьому блоці повторюють посилання на латинськомовні праці та наводять кириличні видання у транслітерованому вигляді. Наявні в статті посилання на архівні джерела – не включають. References подають наприкінці публікації після основного тексту, позначаючи назву прописними (заголовними) літерами жирним накресленням.

Список літератури та джерел у блоці References має бути оформлений відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій **APA** (American Psychological Association (APA) Style), коли рік публікації наводиться у круглих дужках після імені автора.

Оформити цитування відповідно до стилю **APA** можна на сайті онлайнного автоматичного формування посилань: □

– <http://www.bibme.org/apa/book-citation/manual> (Generate APA citations for Books).

Для оформлення кирилических цитувань необхідно транслітерувати: а) імена авторів; б) назви видань; в) назви статей; варіант: наводиться авторський англійський варіант назви статі, якщо він наявний у публікації.

Рекомендовані онлайнні транслітератори можна знайти за адресами:

<http://litopys.org.ua/links/intrans.htm> (Транслітератор з української на порталі «Ізборник»);

<http://translit.net/ru/gost-7-79-2000/> (Транслітератор з російської за ГОСТ 7.79-2000).

При транслітеруванні необхідно звернути увагу на написання прізвищ авторів латиницею! У більшості сучасних видань наявні назви та прізвища авторів англійською мовою. Транслітерацію прізвищ здійснюють відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України № 55 від 27 січня 2010 р. «Про впорядкування транслітерації українського алфавіту латиницею».

Назви періодичних видань (журналів) потрібно наводити відповідно до **офіційного латинського написання за номером реєстрації ISSN** (можна перевірити на сайті журналу або в наукових онлайнних базах – elibrary.ru, sciencedirect.com, «Наукова періодика України» та багатьох інших).

У блоці References наприкінці кожного бібліографічного запису в квадратних дужках необхідно вказувати англійською мовою мову оригіналу видання [in Ukrainian] [in English] [in Russian].

Метадані пунктів 2, 3, 4, 5 потрібно подавати трьома мовами (**українською, англійською та російською**).

2. Вимоги до оформлення тексту

Текстовий редактор – не нижче **Microsoft Office 2003**, шрифт – **Times New Roman**, кегль – **14**, міжрядковий інтервал – **1,5**, береги – **всі по**, абзацний відступ – **1,27 см**. Формат файлу – **.DOC, .DOCX** або **.RTF**. Якщо під час набору статті були використані нестандартні шрифти, необхідно обов'язково повідомити їх повну назву або надати сам шрифт (стандартне розташування в ОС Windows: локальний диск C:/Windows/Fonts).

Текст потрібно набирати **без переносів слів**. Абзацні відступи формувати за таким алгоритмом: виділити необхідний текст; у діалоговому вікні «Абзац» виставити такі параметри: вирівнювання – по ширині, відступ справа – , відступ зліва – , інтервал перед – 0 пт, інтервал після – 0 пт, міжрядковий інтервал – 1,5 рядка, відступ першого рядка – 1,27 см. Заборонено формувати абзаци за допомогою пробілів і табулятора.

Таблиці створювати автоматично через меню «Таблиця – Вставити таблицю» й нумерувати послідовно. Праворуч над назвою таблиці розміщувати напис «Таблиця» із зазначенням її номера (виділяти курсивним накресленням). Назву таблиці наводити посередині сторінки симетрично до тексту, виділивши жирним накресленням. На всі таблиці мають бути посилання у тексті («табл. ....», «у табл. ...», «див. табл. ...»).

Ілюстрації до тексту подавати окремими файлами у форматі **.JPEG** з послідовною нумерацією арабськими цифрами та підписом. Посилання на ілюстрації в тексті вказувати їх порядковим номером («рис. ...», «фото ...», «схема ...»).

При наборі тексту слід дотримуватись таких **загальних норм**:

Між словами ставити тільки **один пробіл**.

Розрізняти **тире** (–) та **дефіс** (-). **Дефіс** – це знак, що з'єднує частини складних слів. Під час друку має позначення маленької горизонтальної рисочки (-), та **не відокремлюється** пробілами від слів. **Тире** – це розділовий знак, що вживається для позначення прямої мови, пауз, перед *це* (*це є*), *оце*, *то*, *ось* (*це*) *значить*. Тире у тексті обов'язково з обох боків **відділяють** пробілами.

Не відділяти від попередньої цифри знак градуса, минути, секунди, процента (25°; 5'; 30"; 77%).

Відділяти **нерозривним пробілом** (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Пробіл) знаки і літери на означення томів, частин, параграфів, пунктів, номерів сторінок тощо від наступної цифри (Т. 7; ч. 23; § 5; № 34; С. 28–30); загальноприйняті позначення одиниць виміру від попередньої цифри (45 пуд.; 150 грн.; 6 млн; 45 тис.).

Виділяти **нерозривним пробілом ініціали та прізвище** (В. А. Лавренов); **скорочення** після переліків (типу *i m. n., i t. d.*), перед іменами та прізвищами (п. Наталка, ім. В. Винниченка), перед географічними назвами (м. Чернівці, с. Моринці, р. Золота Липа).

Скорочення типу *80-ті, 2-го* друкувати через нерозривний дефіс (одночасне натискання клавіш Ctrl+Shift+Дефіс).

Лапки використовувати у варіанті “ ”.

Апостроф має виглядати так – ’.

Використовувати арабські чи римські цифри згідно з традицією.

Дати подавати через тире без пробілів. Перед скороченнями *p., pp., st.* ставити **нерозривний пробіл**. Якщо дати наводити в дужках, то «*pp.*» не писати (1861 р., 1945–1947 рр., (1945–1947), XV–XVIII ст.). У сполученнях на означення десятиліть між датами ставити тире з пробілами: 40-х – 50-х рр., 1940-х – 60-х рр. Роки, що не збігаються з календарними, подавати через похилу риску (1997/98 навчальний рік; 2012/13 бюджетний рік).

Часові та числові інтервали оформляти через тире без пробілів (липень–серпень; 36–44).

У **цифрових даних**, що включають більше п’яти цифр, після кожних трьох цифр ставити **нерозривний пробіл** (13 255; 457 357; 46 532,5 кг.)

Будь-які зроблені автором **уточнення, коментарі, виділення** тощо, які вставляють у цитату, слід оформляти за таким шаблоном: [текст. – *Авт.*].

3. Вимоги до оформлення приміток і бібліографічних посилань

Різного роду змістові **примітки** (коментарі, уточнення, «ліричні відступи» від основної теми тощо) оформляти за допомогою посилань автоматично внизу відповідної сторінки (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат – інший – символ зірочка (*, **, ***)).

Бібліографічні посилання (бібліографічні примітки) розмішувати посторінково автоматично (діалогове вікно «Виноски» з параметрами: виноски – внизу сторінки; формат номерів «1, 2, 3,...»); нумеровані списки – продовжити). Знак виноски ставити перед розділовим знаком (двокрапкою, крапкою з комою, комою, крапкою), а не після нього.

Бібліографічне посилання – сукупність бібліографічних відомостей про цитований, розглядуваний або згадуваний у тексті інший документ / твір, що необхідні й достатні для його загальної характеристики, ідентифікації та пошуку. Бібліографічні посилання потрібно оформляти згідно з вимогами, встановленими у ДСТУ ГОСТ 7.1:2006 «Бібліографічний запис. Бібліографічний опис. Загальні вимоги та правила складання», але з певними відмінностями.

Бібліографічне посилання має містити наступні елементи:

прізвище та ініціали автора (авторів);

заголовок документа;

відомості, що відносяться до заголовка (монографія, записки, збірник тощо);

відомості щодо відповідальності – інформація про осіб та організації, які брали участь у створенні описуваного видання (вказуються укладачі, відповідальні редактори, перекладачі тощо);

відомості про видання – інформація про зміни й особливості даного видання стосовно попереднього видання цього ж твору (наприклад: Вид. 10-е, перероб. і доп.);

вихідні дані (місце, видавець, рік видання);

відомості про серію (номер журналу, випуску, тому);

сторінки, на які зроблено посилання або загальна кількість сторінок (при посиланні на весь документ).

Прізвища авторів виділяти курсивним накресленням. Прізвище передує ініціалам. Між ініціалами, а також між ініціалами і прізвищем ставити **нерозривний пробіл**. Окремі блоки бібліографічного посилання розділяти крапкою з тире. Існує автоматичний оформлювач бібліографічного опису <http://vak.in.ua/do.php>

Усі бібліографічні посилання подавати мовою оригіналу. За умови **неодноразового посилання** на різні праці одного автора застосовувати скорочений запис (автор, перші два–три слова назви, три крапки, тире, сторінка). У **повторних посиланнях** на багатотомний документ зазначати автора,

заголовка, номер тому (випуску, книги), сторінки. Якщо повторне посилання слідує одразу за первинним, його текст замінюють словами «Там само», «Там же», «Ibid.» (залежно від мови джерела, на яке посилаються). У повторному посиланні на іншу сторінку до вказаних слів додають номер сторінки. У повторному посиланні на твір одного, двох чи трьох авторів, яке не слідує за первинним посиланням, зазначають прізвище та ініціали авторів, слова «Вказ. праця», «Указ. соч.», «Op. cit.» та сторінки.

Бібліографічні посилання, включені у комплексне посилання, розміщують в алфавітному порядку і відділяють одне від одного крапкою з комою. Якщо до комплексного посилання включено кілька посилань на одного й того ж автора (авторів), то в другому й наступних посиланнях його прізвище й ініціали замінюють на «Його ж», «Її ж», «Їх же», «Его же», «Её же», «Их же» або, відповідно, «Idem», «Eadem», «Iidem».

Посилання на архівні матеріали подаються національною мовою, залежно від місцезнаходження документа, згідно із загальноприйнятою в даному архіві (в даній країні) системою посилань (наприклад: ЦДІАК України, ф. 127, оп. 3, спр. 38, арк. 45; РГАДА, ф. 124, ., кн. . 65; ВО, rkps 161/58; rkps 17070, к. 45 v.). У першому посиланні на архів вказується його повна назва, а в дужках зазначається аббревіатура. У наступних посиланнях ставиться лише аббревіатура.

Офіційні ініціальні аббревіатури назв архівних установ та інші рекомендації щодо оформлення архівних посилань можна знайти на порталах державних архівних служб, зокрема України: <http://www.archives.gov.ua/Law-base/Regulations/index.php?2002-of>

Редакційній колегії слід подавати **один роздрукований примірник та електронну копію статті**.

Редакційна колегія не розглядатиме статті, які не відповідають вказаним вище вимогам.

Редакційна колегія має право редагувати й скорочувати подані матеріали. Неопубліковані статті, а також електронні носії й ілюстрації авторів не повертаються.

За зміст статті, достовірність фактів, цитат, дат тощо відповідає автор.

ПРИКЛАДИ

оформлення списку літератури та опублікованих джерел

<p>REFERENCES</p> <p>Відповідно до міжнародного стандарту з переліку міжнародних стилів оформлення публікацій APA (American Psychological Association (APA) Style)</p>
<p>КНИГИ</p> <p>Шаблон оформлення за стилем APA:</p> <p>Автор. (Рік публікації). Назва книги транслітерована. Місто (повністю): Видавництво. [in Ukrainian (in English, in Russian тощо)]. В А Ж Л И В О: в елементах опису можна використовувати лише прямі лапки ("")</p>
<p>Один автор:</p>
<p>Chornovol, I. (2015). <i>Comparativni frontury: svitovij i vitchyznaniyj vumir</i>. Kyiv: Krytyka. [in Ukrainian].</p>
<p>De Ribas, A. (1913). <i>Staraya Odessa. Istoricheskie ocherki i vospominaniya</i>. Odessa. [in Russian].</p>

Два автори:
Bazhan, O. H., & Danyliuk, Yu. Z. (2000). <i>Opozytsiia v Ukraini: (druha polovyna 50-kh – 80-ti rr. XX st.)</i> . Kyiv: Ridnyj kraj. [in Ukrainian].
Від трьох до шести авторів:
Shust, R. M., Kryzhanivskiy, A. L., Tseluiko, O. P., Shvets, V. Ye., Vovchak, O. D., & Komarynska, Z. M. (2011). <i>Hroshi Ukrainy</i> . Kyiv: UBS NBU; Kharkiv: Folio. [in Ukrainian].
Якщо більше шести авторів, сьомого і наступних авторів позначають <i>et al.</i>
Багатотомне видання:
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (2 vols.). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Nechuj-Levyts'kyj, I. S. (1968). <i>Zibrannia tvoriv u desiaty tomakh</i> (Vol. 10: Biohrafichni materialy. Statti ta retsenzii. Fol'klorni zapysy. Lysty). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Редактор (без автора):
Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). <i>Orhanizatsiia ukrains'kykh natsionalistiv i Ukrain's'ka povstans'ka armii: Istorychni narysy</i> . Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Stanko, V. N. (Ed.). (2002). <i>istoriia Odesy</i> . Odesa: Druk. [in Ukrainian].
Редактор і керівник авторського колективу:
Smolii, V. A. (Ed.). (2012). <i>Natsional'ne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy</i> . Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Без автора (або ред. колегія)
Smolii, V. A. (Ed.). (2011). <i>Narysy istorii ukrains'koi revoliutsii 1917–1921 rokiv</i> (Vol. 1). Kyiv: NVP "Vydavnytstvo "Naukova dumka" NAN Ukrainy". [in Ukrainian].
Упорядники
Bezpalco V. V., Vysotin M. B., Voronchuk I. O., Kucheruk M. M., & Chubyk Yu. I. (Comps.) (2014). <i>Ukrains'ke povsiakdenne rann'omodernoï doby: zbirnyk dokumentiv</i> (Vol. 1: Volyn' XVI st., Seriia dokumental'nykh dzherel). Kyiv: Feniks. [in Ukrainian].
Holko, O., Tuchak, O., & Khalak, N. (Comps.). (2014). <i>Ukrains'ki zhertvy Volyni 1938–1944 pp. u kartakh i tablytsiakh. Volodymyr-Volyns'kyj rajon</i> . Lviv. [in Ukrainian].

Автор і перекладач:
Zombart, V. (2003). <i>Evrei i hozyajstvennaya zhizn': avioriz. per. s nem.</i> (G. Grosman, Trans.). Kyiv: MAUP. [in Russian].
Перевидання
Boiko, O. D. (2014). <i>Istoriia Ukrainy: Navchal'nyj posibnyk</i> (5th ed.). Kyiv: Akademvydav. [in Ukrainian].
Частина книги
Shevchenko, V. V. (2011). Rozvytok haluzej promyslovosti. In V. A. Smolii (Ed.), <i>Ekonomichna istoriia Ukrainy: Istoryko-ekonomichne doslidzhennia</i> (Vol. 1, pp. 626–632). Kyiv: Nika-Tsentr. [in Ukrainian].
Стаття в енциклопедії
Hrązin, D. V., & Udod, O. A. (2008). Kulish Pantelejmon Oleksandrovyeh. In <i>Entsyklopediia istorii Ukrainy</i> (Vol. 5, pp. 468–472). Kyiv: Naukova dumka. [in Ukrainian].
Передмова, післямова
Udod, O. A. (2004). Yuvilej iak vikha na tvorchoму shliakhu [Foreword]. In H. K. Shvyd'ko (Author), <i>Mynule u promeniakh pam'iaty</i> (pp. 3–4). Kyiv: Heneza. [in Ukrainian].
Reient, O. P., & Shevchenko, V. V. (2013). Pisliamova [Afterword]. In <i>Velyka vijna 1914–1918 rr. i Ukraina</i> (pp. 708–710). Kyiv: TOV "Vydavnytstvo "KLIO"". [in Ukrainian].
ПЕРІОДИЧНІ, ПРОДОВЖУВАНІ ВИДАННЯ, МАТЕРІАЛИ КОНФЕРЕНЦІЙ
Шаблон оформлення за стилем APA:
Автор. (Рік публікації). Назва публікації транслітерована [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва видання транслітерована – Назва видання англійською мовою, Том (номер) чи (випуск), Сторінки
Стаття в серійному виданні:
Berezhok, E. V. (2013). Turisticheskie putevoditeli konca XVIII–XIX vv. (po materialam Stroganovskogo fonda Nauchnoj biblioteki Odesskogo nacional'nogo universiteta imeni I. I. Mechnikova. <i>Visnik ONU, 18</i> (2 (10)), Bibliotekoznavstvo, bibliografnavstvo, knigoznnavstvo, 81–101. [in Russian].
Стаття в журналі:
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorychnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal, 4</i> , 159–177. [in Ukrainian].

Опубліковане інтерв'ю в газеті
Udod, O. A. (2013, June 21). Dyskusiiia pro pidruchnyk istorii – tema, iaku porushuvatymul' vichno [Interview]. <i>Uriadovyj kur'ier</i> , p. 1. [in Ukrainian].
Матеріали конференцій:
Terent'eva, N. A. (1995). Grecheskie kupcy v Odesse (XIX stoletie). Abstracts of Papers '95: <i>Ukraina – Hretsia: Istoriia ta suchasnist</i> (pp. 125–128). Kyiv. [in Russian].
Стаття в збірнику:
Borovci, S. Ya. (1982). Osoblyvosti formuvannia naseleння mist Pivdennoi Ukrainy v doreformenyj period. <i>Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrains'koi РСR</i> , (16), 63–68. [in Ukrainian].
Sylka, O. Z. (2014). Sil's'ki viddilennia Rosijs'koho tovarystva Chervoncho Khresta v Livoberezhnij Ukraini [Rural branches of Russian Red Cross Society in Left-Bank Ukraine] (O. P. Reient, Ed.). <i>Problemy istorii Ukraïni XIX – počatku XX st. – Problems of the history of Ukraine of XIX – beginning XX cc.</i> , (23), 234–246. [in Ukrainian].
Стаття в газеті
Udod, O. A. (2001, May 8). Pro kontseptual'ni zasady suchasnoi istorичної osvity v Ukraini. <i>Osvita Ukrainy</i> , p. 2. [in Ukrainian].
ЕЛЕКТРОННІ РЕСУРСИ
Шаблон оформлення за стилем APA:
Автор. (Рік, (місяць і число, якщо вони є) публікації). Назва публікації транслітерована. [Назва публікації англійською мовою (якщо наявна)]. Назва джерела – Назва джерела англійською мовою, Том (номер, випуск) – якщо вони наявні, Сторінки. Retrieved (дата звернення), from адреса сайту
Gubar', O. (n. d.). Odessa – kak pamyatnik patriarxal'nym menyalam. Retrieved from http://www.migdal.ru/article-times.php?artid=5673&print=1 [in Russian].
Kotys, S. (n.d.). Vid hasu do natriu: istoriia luts'koho lkhitaria. Retrieved June 7, 2017, from http://www.volynpost.com/articles/293-vid-gasu-do-natriyu-istoriia-luckogo-lihtaria [in Ukrainian].
Landau, Yu. O., Sihal, I. Ya., & Dubcovskoi, S. V. (Eds.). (2013). <i>Enerhetyka: istoriia, suchasnist' i majbutnie</i> (Vol. 2: Piznannia j dosvid – shliakh do suchasnoi enerhetyky). Kyiv. Retrieved June 7, 2017, from http://energetika.in.ua/ua/books/book-2/part-3/section-15/15-2 [in Ukrainian].
Donik, O. M. (2005). Blahodiinist v Ukraini (XIX – pochatok XX st.). <i>Ukrains'kyj istorичnyj zhurnal – Ukrainian Historical Journal</i> , 4, 159–177. Retrieved from http://history.org.ua/JournALL/journal/2005/4/8.pdf [in Ukrainian].

Yesiunin, S. (2011, October 21). Vulychnym likhtariam podil's'kykh mist – 160. Retrieved June 7, 2017, from https://ye.ua/istiriya/6995_Vulichnim_lihtaryam_podilskih_mist__160.html [in Ukrainian].
1880 rik: pochatok vulychnoho osvittennia u Vinnytsi. (September 28). Retrieved June 7, 2017, from http://urban.vn.ua/1880-rik-pochatok-vulychnogo-osvittennia-u-v/87 [in Ukrainian].
ДИСЕРТАЦІЇ
Bielikov, Yu. A. (2003). <i>Kupetstvo Kharkivs'koï hubernii (druha polovyna XIX – pochatok XX st.)</i> [Merchants of Kharkiv province (the second half of 19 th – beginning of 20 th century)] (<i>Candidate's thesis</i>). Kharkiv. [in Ukrainian].
АВТОРЕФЕРАТИ ДИСЕРТАЦІЙ
Volonyts, V. S. (2007). <i>Torhovel'no-komertsijna diial'nist' hrekiv-kuptsiv v Ukraini (sередyna XVII–XIX st.)</i> [Trade and Commerce of the Greek Merchants in Ukraine (middle of XVII–XIX)] (<i>Extended abstract of Candidate's thesis</i>). Donetsk. [in Ukrainian].

**Написання обов'язкових елементів
оформлення списку літератури англійською мовою**

Автор	Author
Редактор / редактори	Ed. / Eds.
Упорядник / упорядники	Comp. / Comps.
Перекладач	Trans.
Вступ	Introduction
Передмова	Foreword
Післямова	Afterword
Тези доповідей	Abstracts of Papers
Матеріали (праці) конференції	Proceedings of the Conference Title
Матеріали II Всеукраїнської конференції	Proceedings of the 2nd All-Ukrainian Conference
Матеріали V Всеукраїнської науково-практичної конференції	Proceedings of the 5th All-Ukrainian Scientific and Practical Conference
Матеріали III Міжнародної конференції	Proceedings of the 3rd International Conference
Дис. ... канд. наук	Candidate's thesis
Дис. ... д-ра наук	Doctor's thesis
Автореф. дис. ... канд. наук	Extended abstract of Candidate's thesis
Автореф. дис. ... д-ра наук	Extended abstract of Doctor's thesis

Науковий журнал

№ 1-2 (114-115), 2021 р.

Макетування – Леонід Мигаль

Редактор – Наталія Мех

Редакція залишає за собою право на відбір найцікавіших, оригінальних, художньо досконалих і суспільно значимих матеріалів. За точність викладених фактів і цитат відповідають автори.

При передруку посилання на журнал обов'язкове.

Видано Національною спілкою краєзнавців України та Інститутом історії України НАН України
м. Київ, вул. М. Грушевського, 4,
тел.: +380 (44) 278 02 38,
e-mail: bazhanclio@ukr.net

Підписано до друку 15.09.2021 р.

Формат 60x84 1/8. Друк офсетний. Папір офсетний.

Ум. друк. арк. 34,64. Обл.-вид. арк. 33,44. Наклад 300 прим.

Зам. № 41-2021

Надруковано ПП «ПФ «Фоліант»

00121, м. Київ, вул. Семенівська, 13

тел. (098) 513-54-49

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції
серія ДК № 4631 від 14.10.2013 р.